LGn
692

19 99.

ԱՐԿԱԾՔ

ՎԱՐԴԱՅ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆՑԻՅ

ԱՐԳԱԾՔ

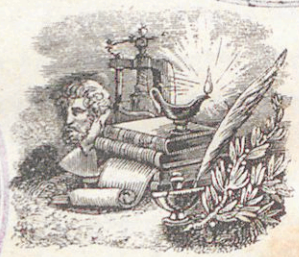
ՎԱՐԴԱՅ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆՑԻ

ԳՐԵՑ

Հ. ՍԱՀԱԿ ԹՈՒՆԵԱՆ

Մխիթ. Ուխտեն

1876.

ՎԻԵՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԸՍՏՈՒԱԾԱՆՆԻ ՎԱՆՔԻՑ

1869 ԹՎԻՆ.

4692-60
ՀՔ 692

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԻՆԱՆԱՑԻ մը առջեւ աքանչելի անձինք եւ լաւ ատեն, նախ ան կը փնտռէ եւ կը հարցընէ թէ նոյներն ուստի եւ ինչ ազգէ են, եւ եթէ իր սիրած ազգի մը քաջերը կամ աւելի եւս իրեն ազգակից են, տենչ ու բորբոք եւ ուրախութիւն միանգամայն սրտին մէջ կը ծնանին. նախ ատոնցմէ իրեն ալ՝ պատիւ յառաջ գալուն համար եւ երկրորդ որ ան անձանց զարմանալի քաջութիւններն ու հռչակաւոր գործքերն այնուհետեւ իրեն աչքին ալ անկարելի չեն երեւնար. մանաւանդ թէ զինքն անոնց ետեւէն ջնջելու եւ կամ անոնց հակառակներէն գարշելու կը յորդորեն: Սակայն աս ամէն բանին յորդորը միայն բաւական չէ: Գործօն ու հանճարեղ մարդը նոյն խրախուսին ու զարդարուն նկարին վրայ չի մնար, ճշմարիտը սորվիլ ու գիտնալ կ'ուզէ եւ անկից ետքը բուն գործքին ձեռք զարնել: Ահաբասիկ մեր ազգին պատանեկաց ալ գրգիռ մը, որպէս զի ազգային ճշմարիտ պատմութեանց աղբիւրներուն դիմեն եւ անկից չէ թէ միայն մէկերկու երեւելի ու աստուածապաշտ անձանց քաջութիւնները ու գործքերը սորվին ու անոնց նմանին, հապա նոյնպիսի բիւր հռչակաւոր

քաջաց կամ նշանաւոր վատաց գործքերը տեսնելով՝ երկու տեսակներէն ալ դաս առնեն, սորվելով միանգամայն այն պատմութիւնը, որն որ ամէն մարդուն պարտքն է գիտնալ, այս ինքն՝ իր Ազգային Պատմութիւնը։

Ազգային մատենագրաց գլուխները կարգալուատեն, չի կրնար մարդ Վարդպ Մամիկոնենոյ այն զարմանալի դէպքին ալ միտ չդնել, որուն վրայ Ղազար Փարպեցի այսպէս կ՚ըսէ. "Ատուած՝ չէ թէ միայն զՎարդ Մամիկոնեան (որն որ Պարսկաստան բանտարկուած էր) այլ նաեւ իր ծառաներն ալ, Շահաստանին ամուր տեղերէն, բարձրաբերձ պարիսպներէն եւ ասպարափակ պահապանաց բազմութենէն, արծուի պէս իր թեւերուն վրայ առնելով՝ եւ զանոնք շատ բնակութիւններէն անցընելով՝ խաղաղութեամբ Հայոց երկիրը հասցուց„։ Այս դէպքը դրդեց զմեզ Վարդպ արկածից ու անոր զարմանալի ազատութեան վրայ վէպ մը գրել, որն որ կարծենք թէ վերոյիշեալ վանճաններուն համար բոլորովին անօգուտ չ՚ըլլար։

Պարսից ահագին տէրութիւնը՝ սաստիկ մոլեռանդութեամբ զարհուրելի ու գարշելի մոգութեան կրօնքը ձեռքն առած եւ անյագ աշխարհակալութեան ոգւով լեցուած, ամէն ազգ իր մէջն ընկղմել կ՚ուզէր, մանաւանդ իրեն մօտակաց ազգերը, որոնց մէջ գլխաւորն էր Հայոց ազգը։ Հայոց երեւելի իշխաններէն ոմանք իրենց անձնասիրութիւնն ու փառասիրութիւնը յագեցընելու համար այն տէրութեան համաձայնելով, իրենց հայրենիքը թշնամեաց ձեռքը կը մատնէին։ Ժամանակին յանդուգն ու կրօնական ձեռնարկութիւնները շահասիրութեան հետ խառնուելով, մէկ կողմանէ հրէշներ կը ծնուցանէին, մէկալ կողմանէ ալիւր ու դիւցազնական ոգիներ երեւան կը հանէին։ Կրօնի թշնամիները ճշմարիտ հաւատոյ սիւներն ու նեցուկները կործանել ուզելով, իրենք կործանեցան եւ այնպիսի դժբախտ իջեւան մ՚իջան, ուսկից մէյ մ՚ալ պրծելու յոյս չեն կրնար ունենալ։ Երկայն ատեն արիւնաթաթախ քող մը երկիրը կարմիր ներկելով, հաւատապրուժ վատ անձանց մտքին լոյսը կը ծածկէր։ Անհաւատարիմ ու անմիտ մարդիկ ձեռքերնին նենգութիւն ու սուր առած՝ իրենց հայրենեաց ու եղբարց դէմ կը կռուէին եւ ապականող ու ամէն բան սպառող պատերազմն ու հուրն աւելի եւս կը բորբոքէին։

Այն ժամանակ բարեբարոյ ու հաւատարիմ քրիստոնեայք շատ աղետից, հալածապատիկ փորձութեանց մէջ ինկան. սակայն նոյն քաջերն ու անշարժ վէմերն այն բիւրաւոր վտանգներուն մէջէն ալ ելան եւ արմաւենոյ կամ դափնւոյ ոստը՝ որն

որ անյաղթ մարտիկ մը կենդանութեան կամ մահուան ժամանակը կը պակէ ու կը խաղաղէ, իրենց ձեռքն առած՝ իրենք ալ պսակուեցան եւ ուրախացան։

Վարդ Մամիկոնեան՝ Հմայեկայ ու Զուիկայ կրտսեր որդին եւ բոլոր իր մերձաւորներն՝ աս քաջարի մարդիկներէն էին. իսկ Վասակ Սիւնին եւ իրեն պէս ուրիշ շատ գենակորոյս իշխաններ՝ անհաւատարիմ վատերէն, որոնք աւելի երկրաւոր մեծութեան ու պատուոյ ետեւէն իյնալով, իրենց կեանքն աս երկրիս վրայ խղճի դառն խայթով անցուցին եւ վերջապէս անարդ մահուամբ յաւիտենական արդար Դատաւորին ձեռքն ինկան։

Բոլոր հետեւեալ դարերն աս վերջիններըը դատեցին, մատենագիրք ալ անոնց անարժան ընթացքը խայտառակեցին. իսկ առջիններուն յիշատակը գովեստներով մեղի հասցուցին եւ անոնց անունն իրենց աւանդապահ գրքերուն մէջ միշտ պիտի պահեն, որպէս զի ապագայ դարուց առջեւն ալ թէ անոնք հոչակուին եւ թէ վերինը փառաւորի, որն որ ամենայն փառաց ու պատուոյ գլխաւոր տուիչն է։ Սակայն թէեւ մենք նոյն առաքինի անդրանց անուններըը քիչ կամ ոչինչ ալ յիշենք, այսու ամենայնիւ կենաց գրքին մէջ անջնջելի դրոշմուած են. որովհետեւ առաքինութեան վարձքը՝ երջանիկ անմահութիւն մըն է։

F. Rothbart fec. Stahlstich v. Carl Mayer's Kunst-Anstalt in Nürnberg

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԵՆՈՒԻՆ։

ԳԻՍԱԿ՝ անձնեպաշտ ու ահագնատեսիլը խորին մոռածմանց մէջ ընկղմած, նորէն այն անդրնդախոր ծովուն մրրկալից ալիքներէն ելլելու դիւտ կը փնտռէր։ Յորեկուան շքեղ լուսաւորն իր հեռանալու աստէն՝ ճառագայթները միայն լերանց բարձրաբերձ գագաթներուն վրայ արձկած էր, եւ քիչ առեղուան մէջ անկից ալ ժողվուելէն ետեւ՝ երեկոյեան քողը կանաչագեղ մարգին վրայ անցաւ։ Գիտակ նատած՝ աս զարմանալի ու փառաւոր բնութեան կը նայէր, եւ սիրան այնպիսի մշանջենաւոր զեղեցկութեան ատաստեղծէն զմայլած ու դիւթուած էր։

"Երդեօք աս իրիկունն իմ կենացս նկարն ու պատկերը չէ, կ'ըսէր ինք իրեն։ Ջերմ, նեղացուցիչ օրն անցնելէն ետեւ՝ քաղցր ու զովացուցիչ օդ մը կ'իջնէ կը նստի երկրիս վրայ, եւ հեզիկ հով մը քնացուցներուն եւ անոնց բնակութեանց վրայ կու գայ կը հանդչի։ Այսպէս իմ վրաս ալ՝ ծաղիկ տարիքս ահելէն ետեւ՝ ինձ սիրտս խաղաղութիւն մը, որն որ հոս չեկած, դեռ աս հանդարտ ու առանձնական բնակարանը չնստած,

երբեք չէի ունեցեր: Առաւ Հարստութիւն, փառք ու պատիւ, ամէն բարիք ձեռքս էին, որոնց մահկանացուն կը ցանկայ. զիս երջանիկ կը կարծէի, բայց...: Բարգաւաճ ու զուարթ, երբեմն շողշողուն զինուք զարդարուած, հաւատարիմ պողովատիկ սուրս մէջքէս կախած, սրտմտիչ նժոյգի վրայ՝ կռուէ եւ յաղթութեան կը վազէի: Բայց հի՛մայ. հիմակ աւելի երջանիկ եմ, քան թէ այն փառաւորութեան օրերուս մէջ: Աշխարհքիս փոթորկալից կեանքը գնաց, հիմայ սիրտս հանդարտ է: Ո՛հ, Երկինք, շնորհակալ եմ, շնորհակալ, որ ընթացքս հոս ուղղեցիր, աս խաղաղիկ ապաստանարանը բերիր զիս: Շնորհ.քդ, Ա՛ստուած, ու օգնութիւնդ զիս հաղարումէկ արհածներէ ազատեց, քու զօրութեամբդ հակայ եղած եւ բիւր բարեաց հաղորդ, հիմակ աս հասակիս մէջ, ուրախ զուարթ՝ անցեալ օրերուս տխուր դէմքին կրնամ երկու լուսաւորքս դարձնել: Գուն, Խ՛երբար, առաջնորդե, որ վերջին վայրկեանն ալ դալուն պէս՝ կարենամ ըսել. Պատրաստ եմ:

"Պ՛ուռթ դիշերն երկիրը կը պատէ, մարդարտաշար շաղ մը կանաչ դաշտերը կը ծածկէ. զով, սիրուն հով մը դլեխս կը սահի կ'երթայ: Ո՞ւր ես, սիրելի Վարդ, ո՞ւր ես: Հանդչելու առենը կ'անցնի, բայց աչքս՝ դքեզ, սիրելի Վարդ, չիտեսներ. ո՞ւր ես,,:

Դիտակ այսպէս խօսած առեն, յանկարծ մօտաւոր մէկ բլրէ դեղեցիկ երդ մը հնչեց, եւ դիշերուան սիրքը նոյն պահնչելի մրմունջը միեչեւ ծերուս նոյն ականջը հասցուց:

Երդին ձայնն երթալով կը մօտենար, եւ լսընելուն պէս՝ քաղցրանուագ դայլայլիկը մրմնջողը քսջ Գիտակին առջեւն եկաւ: Գիտակ անոյշ արտեւանունքը մատաղ պատանեկին վրայ դարձուց եւ անոր տղայական կերպարանաց ու աշխուժութեան վրայ զարմանալով, գորովալիր սրտով մը՝ իր ձեռքը պագնող պատանեկին այսպէս ըսաւ. "Ո՞ւր էիր, անզգոյշ տղայ, դիշերը կոխեց. չե՞ս գիտեր որ այսպէս մութ առեն դիւրաւ կրնայ մարդ իր շիտակ շաւիղը կորսընցընել:

"Ծ՛ողութիւն, հայր, պատասխանեց բարեսրտութեամբ մանուկը. դուք քանի մը յանձնարարութիւններ ըրած էիք ինծի, զանոնք լմընցընելու գացած էի. բայց աս ալ յայտնի է որ ճամբուն ամէն խորշերն ինծի պէս գիտցող չկայ: Ձեր հրամանաւ մօտաւոր գեղն երթալով՝ շատ բարեւներ կը բերեմ: Պատուական ու սիրելի Մուշէ երեցին ալ այցելութեան ելլելով, ինծի հետ երկայն՝ գեղեցիկ բաներու վրայ խօսեցաւ, եւ ձեղի համար ալ՝ մեծ բարեկամիս շատ շատ բարեւներ տար, ըսաւ: Տեսէք, սիրելի հայր, աս գեղեցիկ գիրքը՝ որն որ շքեղ պատկերով մը զարդարուած է, պարգեւեց ինծի, ըսելով որ շատ կարդամ: Ճաւսամ որ դուք, սիրելի հայր, կը մեհնէք ինծի, այնպէս չէ՞: Նայեցէք տեսէք, ինչ գեղեցիկ է գիրքը, ինչ աքանչելի մէջի նկարը: Աստուծոյ սիրելի սուրբերը նկարուած են. կարծեմ չարչարանք ու վիշտ, անձկութիւն ու մահ կրելով եւ ուրիշ շատ ալեաց մէջէն անցնելով, իրենց աչերն ու հաւատքը կը ցուցընեն: Նկատեցէք աս ըմբիշ մարտիկը, ինչպէս իր փղի պէս հսկայ երիւարովը պատերազմի մէջ կը թափանցէ, մէկ ձեռքը՝ փայլփլող սուր մը, մէկալը՝ կարծես թէ խաչ մ'առած, առիւծի պէս կը կռուի: Աչքը երկինքէ շափիւղեայ կամարին, սակեղէն շքեղութեամբ կռուոյ դաշտը ծածկող ձեղուան դարձուցեր է: Պատմեցէք, սիրելի հայր, ըսէք ինծի, ով է անդլաւոր մարտիկը, ով՝ իրեն քով արիութեամբ կռուող ու ինկող մարտիկները, որոնք երկիրն անկողին եւ երկինքն անշուշտ հրաշակերտ տաճար կ'ընտրեն. ով է դիմացինը կամ թշնամին, զորն որ աներեւոյթ ձեռք մը գետին կը կործանէ եւ անոր արեամբն երագրնթաց վտակներ կը շինէ,,:

Ծերունին հառաչեց. բայց չուզեց Վարդայ սիրտը պատռել, քանի եւ խայտաղն դիւցազին ու անոր մարտակիցներուն անունները անոր առջեւը դնելով, եւ ոչ երկու գլխաւոր դիւցազանց յիշատակն ընել կամ անոնց ցեղը յիշել կ'ուզէր: "Գիտես, ըսաւ, սիրելի Վարդ, գիտես Աբարայրի դաշտին վրայ, Տղմուտ

դեռին քով եղած պատերազմը, կը յիշես Պարխարայ ամրոցներուն, Որջնհաղ գեղին քով պատահած կռիւը, որոնք քեզի շատ անգամ պատմած եմ. ահ, ան երեւելի մարտիկը, Միկայէլ Բմբիշն ու իրենց քովիններըը, ամէնքն ալ աքանչելի մարդիկ են. անուններին ուրիշ անգամ կը լսես: Դիմացինները Հեթանոս Պարսիկներն են, որոնց դէմ խիստ կռուեցան եւ Հոգւոյ զօրութեամբ մը, Աստուծոյ վահանը ձեռքերնին՝ յաղթութիւնն ու պսակը միկռեղ շահեցան: Դուն՝ միայն ան պատկերին վրայ նայելով՝ կրնաս քաջ բլլալ եւ դէքին պատմութիւնը կարդալու առիթդ իմանալ, որ անխոնջ հաւատքն ինչէր կ'ընէ, մեր յոյն Աստուծոյ վրայ դնելը՝ ուրչափ յաղթութիւններ կու տայ. Անոր բազուկը ամէն զօրաւորութեանց դէմ կը դնէ եւ մեծ ու անվկանդ ամրոցներ կը կործանէ: Կարգա ուրեմն ան դէրքը, բիւր ու բիւր անգամ կարդա. բայց մեկնութիւնն ու դիւցազնոց սուր բլլալն իմանալու դեռ ժամանակ կայ . . .,,:

Վարդ թէպէտ եւ Գիտակին երկու երեք վերջի խօսքերն ալ առանց դիմադրութեան ու անմռունչ լսեց, սակայն իրեն անլուծանելի առեղծուած երեւցան:

"Մ՚րդեակ, շարունակեց Գիտակ, քու երեկոյեան երդդ, այնպէս գեղեցիկ երդած նուագդդ, սիրտս թափանցեց: Վարդ, վայելուչ, վեհ կամ կրօնական երդ մը անսահման մխիթարութիւն ունի եւ շատ ազդեցութիւն՝ ազնիւ ու վսեմ զգացմունքը զարթուցանելու: Երբ որ գժբախտութիւնն ու կարօտութիւնը մարդուն գլուխը կու գան, թանձր ամպերով անոր կեանքը կը մթընայ, ան առեն գեղեցիկ մտմտնջներըը ղինքը կը մխիթարեն, մանաւանդ անոնք՝ որ կրօնիկ զարմանալի ձգող ուժգնութիւնն ունին:

"Ճշդ որ ժամանակաւ Աստուծոյ մեծ, փառաւոր տաճար մը տեսնես, մարդիկներու ձեռագործ շքեղ եկեղեցի մը մտնես, ան առեն բարձրադոյն ազդեցութիւնը կ'իմանաս. եկեղեցւոյ պաշտօնեից զարդերը,

պաշտօնն ու Աստուծոյ եղած երկրպագութիւնը տեսնելով, երգերն ու դասութիւնները լսելով, կը հաճիս եւ կը մխիթարուիս: Ան առեն սրտիդ մէջ լոյս մը պիտի շողայ, ինչպէս հիմակ ալ միշտ կը շողշողայ. ան առեն մեր կրօնից սրբութիւնն ու շքեղութիւնը աւելի պիտի տեսնես, որոնք վառվռուն արեգական մը պէս սիրտդ պիտի վառեն ու լուսաւորեն: Ան ժամանակ, սիրելի Վարդ, գլուխդ խոնարհէ, ինծմէ սորված պաղատանքներըդ թող շրթունքիդ սահին ելլեն, եւ բարի միտքդ ու հաստատուն կամքդ, կենացդ մնանջենաւոր ընթացքին կանոններըը նորէն ուղղէ, զորոնք վայրկեան մ՚ալ անդործունեայ պէտք չէ որ թողուս մարդդ,: Ըսաւ ու լռեց:

Վարդ կայտառ պատանեակը, Գիտակին ամէն մէկ խօսքը սիրտը կը դրոշմէր: "Հայր, ըսաւ կենդանի եւ աստուիկ եռանդով, ձեր պատմած բաներըը գուցէ տեսնեմ, նոյն փառաւորութիւնը գուցէ երբեմն նշմարեմ, բայց մշանջենաւոր բնութիւնն ալ Աստուծոյ հոյակապ տաճար մը չէ: Երկնաբերթ ժայռերը՝ մարմնաբեայ սիւներուն չեն նմանիր, որոնց միջեւ երկնադոյն կամարն երած գագաթը՝ ամէն աչաց զարմանալի են: Անտառն ու լեռը, դաշտն ու ծաղիկը, ամենափոքր տունկն ու արմատն ալ Արարչին զօրութեան ցուցիչ չե՞ն: Ո՞ր մարդը կամ մահկանացուն՝ խոտին ցօղունն ու եղէզը, զորն որ ձեռքով դիւրաւ կրնայ բեկանել, կարող է միանգամայն կենդանացընել: Կանաչազարդ ոստոց տակ նստող կամ օդի մէջ թռչլտող ու խոյացող թռչուններն՝ իրենց Արեգնաստուեր փառքը չե՞ն հռչակեր: Ո՜հ, քանի եւ քանի անգամ, հայր, ան գեղեցիկ բլբլեն վրայ, թռչնոց հետ միասին ձայնս երկինք բարձրացուցի, Աստուծոյ զօրութեանն ու դիւութեանը բիւր փառք տուի, մանաւանդ երբ որ լոյսը գիշերուան քողը կը պատռէր, եւ հրեղէն գունդն իր փառաւոր կառքովը մեղմով վեր կ'ելլէր: Օրէ օր նոր ուրախութեամբ սիրտս լեցուելով ու ցորեկուան շաղուն ատաղը տեսնելով՝ աչքս կը թրջի եւ եռան-

դնալէն խօսքերով առաւօտեան աղօթք մը սրտէս կը բխէ: Հայր, ձեղի ինչպէս հնարհակալ ըլլամ, որ հզօր ձեռամբ երկինք Բռնողը, արեգական եւ աստեղայ անփոփոխ շրջանն բնել Տուողը սորվեցուցիք ինծի: Գառնուն իր ծաղիկներովը, ամառն՝ իր ոսկեթել հասկերու զարդերովը, աշունը՝ թուխ ու թափանցիկ դեղին խաղողայ պսակներովը, ձմեռը՝ ժժգոյն դէմքովն եւ բնաջնջէ հնչուն ոճ բլաւ. անոնց փոփոխմունքն ալ որոշեց: Անոր յաւիտենական կամքը...: Հայր, մեկնեցէք ինծի, ինչու մարդ Աստուծոյ ծառայելու համար տուն ու տաճար կը շինէ, ուր բնութեան դեղեցկութիւնը միայն նշմարելով՝ պէտք է որ Աստուծոյ առջեւն իյնայ եւ Անոր փառք տայ ու մեծ գործութիւնը հնչեցընէ,,:

Վարդայ սիրուն աչուրները կարծես թէ երկու արեգակունք էին, իր դէմքը կրակ ու բոց կտրած՝ լուսաւոր կայծեր կը ցոլացընէր, կարմիր շրթունքներէն զարմանալի խօսքեր կ'ելլէին: Գիտակ լռիկ եւ ուրախութեամբ դեղեցիկ պատանեկին նայելով՝ անոր սիրտը թափանցող շատ դողդոջ նետեր նետեց: "Ո՛րդեակ, բաւ, բնութեան այսչափ գովեստ տալու իրաւունք ունիս: Ապառաժ եւ ադամանդեայ սիրտ մ'ալ բնութեան վրայ եղած դեղեցկութիւնը նշմարելով կը կակղնայ: Բնութեան վրայ միայն մտածելը պէտք էր որ մարդուն սիրտը շարժէր եւ անոր շքեղութիւն Տուողին հնարհակալ ըլլար: Բայց մարդ խորքը թափանցելու վարժած չէ: Արեգական ոսկեթել վարսը տեսնելով՝ ուրախ կ'ըլլայ. շրթունքը շառաչելու, որոտումը՝ երկնային կամարը տատանելու աեն՝ կը դողդողայ: Մարդիկ՝ դեռ մեր կրօնին զարմանալիքը չմմբռնած՝ Աստուած ահագին ու զարհուրելի էր իրենց, Անոր բարկութիւնը դադրեցընելու միջոցները որոնելու էին: Բնութեան մէջ գանուող նիւթերու, հրոյ, արեգական եւ աստղ նման բիւր արարածոց՝ աստուծոյ անուն ու պատիւ կու տային եւ կու տան, թէպէտ արարածոց ու Արարչին զանազանութիւնն

իրենք ալ կը տեսնէին: Աստուած ճանչցուց ինք զինք ազգի մը բիւր սքանչելիքներով. բայց անոր ալ՝ Աստուած հզօր էր եւ ոչ թէ սիրոյ Աստուած: Մարդուն կապանքն ու չղճան քակուեցաւ, երբ որ հրեշտակն ու մորոյն պայծառ աստղն եւ անով աշխարհքիս չորս ծայրը շողուն լոյս մը երեւցաւ: Դժբախտ ու եղուկ մարդը շատ բան սորվեցաւ. Երկնառաք Որդիէն հաղարաւոր վարդապետութիւններ ուսաւ: Հեթանոսաց հուրն ու սուրը, պղեւայլ բռնութիւնները շատ ղըսպուեցան. բայց ո՜հ, երանի թէ անոնց զօրութիւնը բոլորովին ջնջուէր: Մեր հաւատքը լուսոյ պէս շուտ յառաջացաւ, թուաւ գնաց արեգական ու լուսնոյ պաշտաման, պէսպէս անշունչ արարածոց երկրպագութեան վրայ խաւար ափռեց, Յունաց բազմաստուածութիւնը ջնջեց ու անով դրեթէ բոլոր հեթանոսութիւնն անդունդ գահավիժեցաւ եւ օրէ օր անեծքէն կ'ըլլայ: Ո՛րդեակ, սիրելի Վարդ, բնութիւնը միշտ նոյն է, անցած գացած բաները քեզի չէ կրնար սորվեցընել: Բայց կայ սորվեցընող՝ եկեղեցին. կայ ուղիղ շաւիղը յիշեցընող՝ եկեղեցւոյ ծառան:

"Համացոյր, սիրելի Վարդ, ինչու եկեղեցիները շինուեցան: Հոն բարեբախտ իր փրկութեան համար Աստուծոյ շնորհակալ կ'ըլլայ, դժբախտը միսիթարութիւն կը խնդրէ, մեղաւորն ու յանցաւորը իր յանցանքներուն թողութիւն կը գտնէ: Ուրեմն դուն ալ, Վարդ, եկեղեցին մի մոռնար, անկից փախչելով՝ ամբարհատած եւ թեթեւամիտ մ'ըլլար, որպէս զի Աստուած ալ քեզմէ չփախչի: Աս կենաց նաւը շուտ կ'անցնի կ'երթայ, աշխարհքիս փառաւորութիւնը մեղի հետ վիճ կ'իջնէ. թագ ու պսակ կամ աղքատի գաւազան պանդուխտը մկրտի կը դնէ եւ մեկէն աչքը կը գոցէ: Գարնան տարիքներուն մէջ եղած պատանին, այր կատարեալն ու արծաթահեր սպիտակալն ծերն ալ մի եւ նոյն ճամբէն կ'երթան, բայց ինչ տարբերութեամբ ամէն մեկը: Բեր, սիրելի Վարդ, բեր աստղը միտդ, երբ որ ես քովդ չեմ ըլլար եւ չեմ կրնար

օգնել. կեցիր եկեղեցւոյ մէջ, որն որ զքեզ միշտ կը պաշտպանէ: Անոր օրէնքներն ու կանոնները յարգէ եւ իր պաշտօնեայքը մեծարէ,,:

Վարդ գեղեցիկ վարդի պէս բացուած, ծաղրուելոյն խօսքերուն միտ կը դնէր, եւ բաժներուն վրայ համոզուելով, բոլորն ալ իր սրտին խորքը կը թաղէր եւ զգուշութեամբ կը պահէր:

Աբծաթեղէն մանգաղն նման լեռներէն շատ վեր բարձրացած էր գիշերուան աչքը եւ իր զուարթ արար լոյսը բոլոր դաշտերու վրայ կը տարածէր: Գիսակին բնակարանին քովն եղող հեզիկ կարկաչող վտակին ալեայ վրան ալ իր ճառագայթները ձգելով՝ դողդոջուն ու շարժուն ալիքը, մարգարտաւոր ջուրը Վարդայ եւ Գիսակին սրտերը կը զմայլեցնէր: ,,Վարդ, ըսաւ Գիսակ, ալ երթանք գիշերուան հանգիստ վայելենք,,: Պատանին անմիջապէս ոտք ելաւ եւ կամաց կամաց հիւղերնին երթալով ու երեկոյեան աղօթքն երկինք խրկելով, իրենց խիստ անկողնոյն այցելութեան ելան. բայց իրենց համար խիստ չէր, այլ քաղցր եւ հանգստաւէտ: Քունը փափուկ ձեռքով իրենց բիրը դոցեց, բայց Աստուծոյ աչքը վրանին բաց էր եւ կը հսկէր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Տէօր գիշերուան գլուխը

Բացի մի էր Վարդ պատանեակն ու մի Գիսակ. եւ ինչ կերպով այն առանձնութեան մէջ կը գտնուէին:

Տայոց աշխարհը, Արահեզ գեղէն քիչ մը հեռու, Մուշէ ծերունի երէցը պատերազմներէն զերծ, Հայաստանին հազար ալեայ խռովութենէն աներկիւղ, անադորդ թշնամեաց ձեռքէն ազատ ու հանգիստ, իր սենեակին առանձին նստած կը մտածէր: Տրտում տխուր գիշեր մը երկիրը պատած էր, սաստիկ փոթորիկ մը օդը տակնուվրայ կ'ընէր. յորդահոս անձրեւը, որոտումն ու շանթն ահագին թնդիւն հանելով, հովը ծերունւոյն տունն ու անոր լուսամուտ երդը բախելով, շաչիւնն ու շառաչիւնն երկրիս մէկ ծայրէն մինչեւ մէկալ ծայրը հնչելով, խաղաղ եւ առանձին երէցը կը սարսափեցընէին: Ա.յսպիսի օդը, երկինք շղացող շանթերը, երկրիս խռովութիւնները վայրկենէ վայրկեան կը սաստկանային:

"Ե՛լ ժամանակն է, ըսաւ ինք իրեն Մուշէ, գիշերուան հանգիստը պէտք է վայելել. անձկու-

թեանց ու հոգերու վերջ մը տալու համար քաղցր քունը քիչ շատ հարկաւոր է,,։

Ինչպէս որ անկէ դուրս ազատ օդի մէջ խառնվայոյզ խառնակութիւնը կարծես թէ աշխարհը կը կործանէր եւ ամէնուն սիրտն ահուդողի մէջ կը խոթէր, նոյնպէս ծերունւոյն սիրտն այլեւայլ անձկութիւններ ու հոգեր կը մաշեցընէին եւ անծանօթ երկիւղ մ'ալ անոր տիրել կ'ուզէր։ Հայաստանի մէջ մղուած պատերազմները վրան սարսափ կը ձգէին։ Խաղաղութեան ու միութեան զօրը, հանդիսան ու կարգաւորութիւնը՝ արիւնռուշտ գինուց բռնութեամբն եղծուած ու աներեւոյթ եղած էին։ Գոյժն ու բօթը, ուրախալի կամ հաճոյական աւետիսն ամէնուն ականջը կը հասնէր. բայց անօգուտ։ Դաշտերը, այգեստաններն ու արտորայք աւեր անապատ դարձած, անասունները մեռցուած էին կամ բիրտ հեթանոս գինուորներէն յափշտակուած։ Ամէրն ու անասունը կործանուած էր։ Ո՜հ, անմեղը, ազատն ու անազատը, քաղաքացին ու գեղացին՝ թշնամիէն եւ երբեմն նաեւ բարեկամէն կը նեղուէին, թէ մէկը թէ մէկալը հաղարամէկ վշտաց մէջ խխնալով՝ կրցած տեղերնին կը փախչէին, եւ եղուկ, ողբմալի՝ բերդն ու ապարանքը, անասն ու հիւղը՝ օտարաց ոտնկոխ, դաղանները բոյն թող կու տային։ Այսչափ աղետից ժամանակ՝ ամենէ ծերունւոյն անիկը դեռ անարատ մնացած էր, եւ այն զարհուրելի ապականութեանց կարգն անոր չէր հասեր, բայց միշտ նոյն մերձակայ տեղերն ալ այլեւայլ ապիրատ մարդիկներէ կազմուած զնդեր կը դիմէին, որոնց գործքը՝ կործանել, յափշտակել, պրել ու գերել գերփել էր։ Ա՛ս չբիքներէն ազատ եղողը՝ ձեռքէն եկածին չափ ուրիշին կ'օգնէր եւ սիրով ու յօժարութեամբ գժբախտներուն օգնական ձեռնտու կ'ըլլար. բայց ափսոս որ օրէ օր չարիքն աւելնալով եւ կերակուրն ու կենաց ամէն հարկաւորը պակսելով, գրեթէ ամէնքը չքաւոր կ'ըլլային եւ ապրելու դժուարութիւնը կը աստիճանար։

Խարի ու գթած երէցը իր բազմաթիւ ոչխարները կարօտելոց բաժնած էր, քսանն ու համբարանոցն անոնց օգնելու համար բացած էր, եւ վասնզ կամ մահ աչքին բան մը չերեւնալով՝ ասդին անդին կ'երթար կու գար ճշմարիտ Աստուծոյ ծառայի պէս, եւ գժբախտն ու ողբմալին կը մխիթարէր, վշտահարը կը բուժէր ու բոլոր թշուառացելոց ալ օգնելու պատրաստ էր։

Ամէն այսչափ աղէտքն ու հայոց վրշտերը ծերունւոյն աչքին առջեւը գալով, ներկային ու ապագային անմխիթար հոգը զինքը կը նեղէր. բնութեան զարհուրելի սօսափիւնն ալ անոնց հետ միանալով՝ զինքը կը զարհուրեցընէր։ Յանկարծ սաստկաձայն անաւետ հով մը բոլոր տնիկը հիմէն շարժեց, լուսամուտ երդը բռնութեամբ բացաւ, հովն ուժգնութեամբ ներս յարձակելով՝ լոյսը մարեց, եւ խորին խաւար մը աչքէն ամէն բան աներեւոյթ ըրաւ։ Ծերունին ահապարեց լուսամուտ երդը դոցեց, որպէս զի սենեակը վարող Տիգրիսի պէս հովը ներս չմտնէ, անկից եռքը բռնի մարած դիշերուան փայփլող ծրագի բոցը նորէն վառելու առնէ՝ մէկէն ատեն դուռը զարնուեցաւ, որով ծերունւոյն խորհուրդներն աւելի խռովեցան։ Շատ, շատ մտածեց թէ արդեւք ով կրնայ ըլլալ այսպիսի փոթորկալի դիշերուան մէջ եկողը։ Երկիւղալից պատրաստութեամբ ատեն, ահագին արիւնհեղութեանց ժամանակ, ապէկ բան մը չէր կըրնար յուսացուիլ։ Երէցն ատենք մտածած ատեն՝ դուռը շարունակ ու ճեպով կը զարնուէր, ձիու մը դափրելն եւ նոյն փոթորկին զարհուրելի սօսկելն ու ճչելը կը լսուէր։

Յաւէրց մեծասիրտ ծերունին, հոգին՝ աքանչելի խորհուրդներով լեցուելուցաւ։ "Գուցէ, կ'ըսէր ինք իրեն, գուցէ մեռնելու հիւանդ մը ինծի կարօտ է, գիս կը կանչէ. ամէն մէկ վայրկեանը հարկաւոր եւ անգիտա չէ մի. յապաղումը յանցանք չէ՞ մի։ Թէ որ մոլեգնութեան ու չարութեան զոհ ալ ըլլամ, չեմ վախնար. ամենայն ինչ Աստուծոյ ձեռքն է,,։

Լսաւ եւ շուտ մը փոքր կայծով մը լոյս վառե-
լով, մեծանձն քաջասրտութեամբ մը դուռը բանալու
գնաց: Դուռն անդադար կը զարնուէր. բայց երբ որ
Ծերունին մօտեցաւ, խաղաղութիւնը տիրեց, ասպըն-
ջականութեան ձայնն ու ընդունելութեան նշանը
դրան ականջը հասնելով, հանդարտեցաւ:

Ծերունին մէկէնմիկ դուռը բացաւ եւ երիտա-
զարդին աչուըներն անկոչ հիւրին դարձուց: Խարտ
հասակաւ հակայ մարդ մը, վրան մեծ ու երկայն վե-
րարկու մ'առած եւ անով ծնկէն ու տղայ մը ծած-
կած՝ ընդունելութիւն կը խնդրէր: Խոնարհ եւ հեզ
կերպարանօք զԾերունին ողջունեց եւ սանձէն բռնած
յաղթանդամ երիտասարդին իրեն մօտենալով՝ այսպէս
ըսաւ. "Թողութիւն տուր, պատուական Ծերունի, որ
այսպէս խոր ու մթին գիշերուան առեն գքեզ ան-
հանդիստ կ'ընեմ. բայց քեզի ըսելու շատ բան ունիմ,
եւ կարծեմ թէ մինչեւ հիմայ չգտած հանդիստս
քովդ կը գտնեմ,,:

"Մոիր, պատասխանեց Ծերունին ուրախ ու
զուարթ սրտիւ, դժբախտութիւնդ շատ մեծ կ'երեւայ
այսպիսի առեն գալուն համար. բայց ինչ եւ իցէ, իմ
պաշտօնս օգնելու, ծառայելու պաշտօն է, մտիր:
Մոիր քիչ մը խուցս հանդիչէ, մինչեւ որ ձին հոգամ,
եւ ապատուրս ալ արձընցնեմ, որպէս զի այսպիսի
փոթորկի, ամպրոպաց եւ տեղատարափի բռնուող
դժբախտի մը հարկաւոր եղածին չափ օգնենք:

"Ինչ, ձիս հոգալ. նժոյդս պահել. չէ, չէ,
չ'ըլլար: Աւտիկ առ, ուրիշ ամենու բան մը կը յան-
ձնեմ քեզի. պաշտպանութեան կարօտ եղողն աս է,,
ըսաւ. եւ վերարկուն մէկդի առնելով՝ իր ասպնջա-
կանին ձեռքը հրեշտականման ու կայտառ տղայ մը
յանձնեց:

Տղան կարծես թէ զինքն ընդունողը ճանչցաւ,
եւ Ծերունւոյն ձեռքին վրայ հանդչելէն ետեւ՝ սեւա-
թոյր փայլուն աչուըներովն անոր կը նայէր: Իսկ Ծե-
րունին զանիկայ փայփայելով՝ հանգչելու տեղ մը

տարաւ: Օտարականն իր սքանչելի ձին դռնէն քիչ
մը հեռու տանելով՝ վրան եղածներն առաւ, սանձն
ու թամբը մէկդի դրաւ եւ նոյնը վերջին անգամ սի-
րելէն ետեւ՝ մղեց, հարուածով մը ազատ թողուց.
"գնա, ըսաւ, հաւատարիմ ընկերը, դիս շատ դժբախ-
տութիւններէ ազատող. գնա, այսուհետեւ դուն
ալ ազատ ես,,: Ըսաւ չըսաւ, նժոյդն իր սրաթռիչ
ընթացքովն անոր աչքէն անհետացած եղաւ: Իսկ ինք
ունեցածը չունեցածը ժողվելով՝ ներս երիցուն խուցը
մտաւ, ուր իր առջեւ տրտմալի տեսիլ մը բացուեցաւ:

Տղան ապատաւորին ձեռքն ուրախ զուարթ,
բայց օտար բնակարանը զարմանքով նշմարելով՝ անոր
այնչափ բան կը պատմէր՝ որ ապատաւորն ուրա-
խութեամբ լեցուած, ընելիքը չէր գիտեր: "Ա՛ս զար-
մանալի մանկան՝ ինչ զրուցեմ,, կ'ըսէր մտքէն: "Հօրս
հետ, կ'ըսէր մանուկը, շատ առեն է որ ճամբան, ա-
զատ օդին մէջն էինք. հայրս բարի է եւ ինծի շատ
սիրելի, բայց տրտում տխուր է, եւ երբեմն այնչափ կու
լայ կ'ողբայ՝ որ ես ալ իրեն հետ կու լամ: Ես, կ'ըսէր
դարձեալ, ես փառաւոր տան, շքեղ ապարանքի մը
մէջ էի. բայց հիմայ, հիմակ ո՞ւր եմ. մայր, սիրելի
մայր . . .,,:

Մանուկն աս քաղցր տրտունջներն ընելու եւ
ամէն բան մեկտեղ խառնիխուռն ըսելու առեն՝ զինքը
բերողը ներս մտաւ, եւ ան մանկական խօսքերը, ան
աքանչելի հրեշտակին աղաղակները լսելով, ի դուխ
շարժեցաւ, ներքին ցաւոց սուրը սիրտը թափանցեց:

"Ժբախտ ու վշտակիր բարեկամ, ըսաւ ազնիւ
երէցը, ձին ո՞ւր է, ինչ ըլլր:

"Հաւատարիմ կենդանւոյն, պատասխանեց
հիւրը, ազատութիւն շնորհեցի. կարծեմ թէ այսու-
հետեւ հեծնելիք չունիմ: Պատճառը մի հարցրներ,
քեզի ամէն բան կարգաւ կը պատմեմ: Ներեւայ որ
դիս՝ յաւերժական սէրս բարեկամդ ու սիրելիդ, հիմայ
հես ճանչնար: Թողութիւն տուր, քիչ մը հանդչիլ
կ'ուզէի, որովհետեւ ան փոթորկալիր օդը դիս շատ

աշխատցուց եւ ահագին սահանաձայն անձրեւը գլխէս մինչեւ ոտքս գիս թրջեց,,. ըսաւ ու վերարկուն հագնեց մկկի դրաւ, փայլուն սաղաւարտն ու թուրը դեռ ձգեց ու նստաւ:

Ա՛ն ժամանակը Ծերունի երէցն իր հիւրը զննելու սկսաւ: Անոր բարձր ու հսկայաձեւ հասակը, յաղթ մարմինն ու գեղեցիկ կերպարանքը զինքն իրեն ծանօթ կ՛ընէին. իսկ թուխ մազերը անոր ատրինեբուն վրայ քող ու սուսեր մը կը ձգէին. վայելուչ դէմքը՝ շատ ու բիւրաւոր վշտերէն ու հոգերէն խարշամած ըլլալով, անոր բազմաթիւ ամաց շրջաններըը կը յայտնէր: Ա՛ս անյայտ ու հակառակ նշաններէն չէր կրնար Ծերունին իր հին բարեկամը միտքը բերել: Անոր զգեստն ու զարդը հարուստ ու մեծագին էր, բայց ապականած եւ քանի մը տեղ ալ այրած, կարծես թէ ահագին պատերազմէ կամ կրակէ մ՛ելած էր: Պողովատիկ սուրը, որն որ հանած մկկի դրած էր, զարհուրելի էր եւ անշուշտ շատ անձանց շունչն առած: Թէպէտ եւ ատ կերպարանաց պատկերը զգեստը փոխելէն եւեւ մ՛ղէր երեւար, բայց օտարին երեւելն մարդ ըլլալը միշտ յայտնի էր: Ա՛յսպիսի փոփոխութենէն եւ հանդարտութենէն եւեւ՝ երկու հին բարեկամներն եկան քովէ քով նստեցան. սակայն Ծերունի երէցն իր հիւրը դեռ չէր ճանչցած: Նոյն ատեն սպասաւորը կերակուր պատրաստելով՝ առջեւնին բերաւ, եւ հիւրերը սիրով ուտելէն եւեւ՝ սպասաւորն առաւ մնացուկը պատրաստուած անկողին մը տարաւ, որուն աչքն անմիջապէս անոյշ ու քաղցր քուն մը գոցեց եւ մարմնոյն վրայ հանդիստն ու հանդարտութիւնն իջեցուց:

Երկու անծանօթները թախծութեամբ եւ տրտմագին քովէ քով նստած՝ դիւրեւրեան հանդիսաւ վայելել չէին ուզեր, որովհետեւ նախ իրարու սրտերը հանդարտեցընել կը բաղձային: Ա՛յնպէս քիչ մ՛ատեն լուռ կենալէն եւեւ՝ մկկէն հիւրն ոտք ելաւ եւ ձեռքը Ծերունւոյն երկընցընելով, "Ո՛հ, ազնիւ,

սիրելի Մուշէ, ըսաւ, քու հին բարեկամդ չե՞ս ճանչնար. ի՞նչ, տարիքն ու վշտերը զմարդ այնչափ կը փոխե՞ն եղեր չէ, այսուհետեւ հաւատարիմ եւ ցանկալի բարեկամիս անծանօթ մնալ չեմ ուզեր,,:

Մ՛թին սենեկին փոքրիկ ատաղն ըստ ամենայնի հիւրին վառվռուն դէմքը զարնելով, անկից փայլատակած նշոյլ մը Ծերունւոյն սիրտն եկաւ, զինքը շփոթցուց: Կարծես թէ երիտասարդանալով՝ տեղէն վեր ցատքեց եւ անշունչ անմռունչ հիւրին ծոցը նետուեցաւ: Ուրախարար ժամանակ մը ծնած կ՛երեւար, վասն զի երկու հին բարեկամք մեկզմեկ գտած էին: Իրենց աչքերէն շաղուն արցունքներ եւ առատ հոսանքներ կը վազէին: Ո՛հ զարմանալի ուրախութիւն. ո՛հ, մարդկային սիրտ, որ այսպիսի բարեբախտութեան ժամանակ՝ վիշտ ու հոգ եւ հաղարումկ անձկութիւններ կը մոռնաս: Ծերունին ձեռուըները տարածելով, աչքը երկինք դարձուց, եւ լուսնոյ պայծառութենէն լուսաւորուած կապուտակ կիսագնդին նայելով, "Տէր, դոչեց, Տէր, թող ասկից ետքը ծառադ մեռնի, վասն զի երկրիս ատ մեծ եւ սուրբ միխիթարութիւնն ալ առացաւ: Օրերս շատ երկընցուցիր, որպէս զի գիս քեզմէ ետքը երջանիկ ընդոզ տեսնեմ: Շնորհակալ եմ, շնորհակալ, Ա՛մենատեր, ինծի ըրած շնորհդ մեծ է,,:

Պատուական Ծերունին քիչ մ՛ատեն աղօթեցէն եւեւ, արդահատութեան ձայնով մը գտած բարեկամին այսպէս ըսաւ. "Պատուիս, ազնիւ իշխան, շատ աղէկ ըրիր որ քու հին բարեկամիդ այցելութեան եկար, եւ իր վշտաց դառն վայրկեանը գոնե քու ներկայութեամբդ քաղցրացուցիր: Թողութիւն ատուր, որ իսկզբան գքեզ չճանչցայ: Մեր անջատման վրայ շատ ատեն անցաւ. մեր երիտասարդութեան ատեն իրարմէ բաժնուելէն, իրարու հրաժարական ողջոյն տալէն վեր՝ երբեք քովէ քով չեկանք ու չտեսնուեցանք:

"Ո՛հ, դժբախտ ժամանակներ անցան, պատասխանեց Ծաւարշ, աղէտքով եւ հոգերով լի, դառն

ժամանակ մը սահեցաւ գնաց. հիմայ, սիրելի բարեկամ, կ'ուզեմ ամէն բան առջեւդ դնել, եւ դիտեմ որ քու բերնէդ բխած միխիթարութիւնը դիս կը կանգնէ, ընելու բաներուս օգնական կ'ըլլաս եւ յուսամ քովդ կրնամ դլուխս հանել:

"Վերջապէս երիտասարդութեանս ժամանակը, այն գարնան ծաղիկը՝ որուն մէջ մկկոեղ վաղաշրջապատ քաղաքն երթալով, ուսման զբաղած էինք: Հայրս, սիրելի ընկերը մը ընտրած էր ինծի, զբեղ տալով ան երեւելի քաղաքն երթալու համար: Ան գեղեցիկ հասակին մէջ, այն եռանդման եւ անցաւ անտրտում ընթացքին առեն, իրարու հետ սերտ կապուած էինք. զոր օրինակ երկու յաջողիկ ծիլերը, եղբայրաբար ծառի մը վրայ կը պլլուին, նոյնպէս մենք ալ մի սիրտ եւ մի հոգի էինք: Ցիշէ ան օրերը՝ որոնց մէջ մեր ուրախութիւնն անբաւ էր, ցնծութիւն՝ անեզը, եւ խօսքերնիս՝ Աստուծոյ ու անմահութեան վրայ, հոյակապ եւ շքեղ աշխարհքիս ու անոր Արարչին վրայ էին: Միտքդ բեր մեր օգտակար ու զուարթ հասակակցութիւնները, որոնք՝ ազգին մէջ նոր ծաղկող գիտութեանց ու արուեստից յառաջացման կերպին վրայ էին ու հասարակաց օգտին վրայ կը դառնային: Ա՜խ, հիմակ . . . : Երբեմն, սիրելի Մուշէ, կամ շատ անգամ այն ուրախութեան օրերը յիշելով, դառնացած սրտիս միխիթարանք կը դանեմ, անոնց յիշատակը խիստ աղետից առեն անոյշ աւշարակ եր ինծի:

"Գիտես ինչպէս հօրս մահը հետս տեղերէն զմեզ տուն կանչեց, զմեզ Ցայոց աշխարհք կոչեց, որուն դերեզմանին վրայ շատ արցունք թափեցինք: Ես հօրս գլխաւոր ժառանգն ըլլալով, զբեղ՝ սիրելի բարեկամս եւ հոգւոյ բժիշկս քովս պահեցի, բայց այլեւայլ դէպքեր ու ընկերսիրութիւնը զբեղ ուրիշ տեղ կանչեց: Ո՜հ, նոյն առեն ես շատ բան կորսնցուցի եւ միայն որդի մը, որն որ իր մօրը նկարն էր, սիրտս կը սփոփէր: Դէմքին վրայ անմեղութեան վայելչութիւնը կը շողար, երանելի կեանք մը սկսած

էր վայելել եւ անով ես ալ կը ցնծայի: Վռամ՝ սիրելի որդւոյս սրտաց ազէկ կրթութիւնը դինքն ամէնուն սիրելի ըրած էր, ամէնքը վրան կը զարմանային: Վռամն՝ դիս սրտաբոյր կարդի կը սիրէր, դիս իր Հայրն ամէնէն աւելի կը մեծարէր: Իմ կամքս, զաղանի փափաքներս դուշակելով՝ կը կատարէր, եւ իր ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը մեծ կ'ըլլար, երբ որ ինծի փոքր ծառայութիւն մը կ'ընէր: Աշխատութիւն ու չանք առջին ոչինչ էին. Աստուծոյ, Հայրական ու Հայրենեաց սէրն իր աչքին ամէնայն ինչ էր: Ո՜հ, սիրելի եւ ամենիւ բարեկամ, որչափ բան կրնամ ան ամենուառաքոյ մանկան վրայ պատմել, ան սակաւ ժամանակէայ երջանիկ օրերուն վրայ խօսիլ. բայց ա՛զ են, անցան գացին եւ ա՛լ դառնալիք չունին:

"Դերկրիս աղբատն ու անտանկը Վռամն հրեշտակ կը կանչէր. Աստուծմէ խրկուած օգնական մը, բոլոր կաթօսներն ու վշտակիրները Հոգալու համար խառնուած ձեռնտու մըն էր: Քանի արցունք, որչափ աղէտք նուազցուց:

"Վռամ. ա՜խ, գառն կորստեան յիշատակ. Հօրս եւ որդւոյս խիստ կորստեան յիշատակներ: Վռամին անունը՝ դեռ ինք տասուերկու տարեան չհասած՝ ամէն տեղ հռչակուած էր. ամէնքն ինծի երանի կուտային, ծառաներս՝ դիս եւ զիրենք երջանիկ կը համարէին այնպէս ազատորդի իշխան մ'ունենալնուն:

"Ընչպիսի առեն՝ տունս եւ սիրելի որդեակս, ցանկալի Վռամն վարպետն՝ տանս հոգաբարձուին յանձնեցի, եւ շատոնց քովս ըլլալուն համար ամենայն ինչ իրեն ձեռքը վստահանալով, ես բարեկամներէս մէկուն հետ պատերազմի գացի: Ներսէհ Երասանդունին՝ մանրիմ բարեկամս, ըրած այլեւայլ պատերազմներէն ետ դառնալով՝ ինծի այցելութեան եկաւ: Ես վաղաբշապատ եղած առեն եւ ուսման դրաղած ժամանակս իրեն հետ շատ բարեկամ ու մտերիմ էի եւ մինչեւ ատ օրերս ալ դինքը չէի մոռցեր, իրեն հետ անբաւ զոհի մէջ էի: Դուն ալ դիտես

որ Ներսեհ Երուանդունին ինչպէս Պարսից արշաւանաց սկիզբը Հարաւային Հայաստանէն Տայոց աշխարհէն ամբացաւ: Անոր կրակ ու բոց բնութիւնն անշուշտ կը ճանչնաս, երեւելի գործքերն ու արութիւնը լսած ես: Ներսեհ իր քաջութեամբը շատ զօրք ժողվելով՝ Պարսից դէմ բիւր արութեան գործքեր ըրաւ. ես ալ իրեն շատ անգամ օգնեցի: Ա՛ս այցելութեան առեն նորէն ինձի աղաչելով որ իրեն հետ երթամ եւ Հայոց նշանաւոր դիւցազնաց օգնական ըլլամ, պատրաստուեցայ, եւ դեռ չգացած՝ սիրելի որդւոյս հրաժարական համբոյր մը տալով, զինքը նորէն առանելու շուտ առնելու խոստումէ առի. բայց ինչպէս եւ ո՛ւր պիտի առնեմ եղեր,,:

Շաւարշ աս խօսքերը զրուցելու առեն, սրտին մէջ շատ թունալից նետեր մտան ելան, եւ քաշեց լուիկ մը սիրելի բարեկամին ձեռքն իր կուրծքին վրայ դրաւ, խմացընելու համար թէ ո՛րչափ սաստիկ եր սրտին բաբախումը, եւ նորէն անձկով խօսքը շարունակեց:

,,Ներսեհ Երուանդունին եւ ես արութեամբ Աւարայրի դաշտին վրայ կռուեցանք. հոն շատերուն անունները անմահացան, մանաւանդ խայտակին, աքանչելի վարդանին յիշատակը. Երուանդունին ալ երեւելի եղաւ: Ես այնուհետեւ Ներսեհին երկայն առեն իր քովը կենալու աղաչանաց չեմ կրնար անսալ, որովհետեւ անէս չարաչար լըեր եւ անհնարին դուժերը գալով՝ սիրտս կտոր կտոր կ'ընէին: Վարազին չարութիւնն ու անպիտանութիւնն երթալով կ'աւելնար, երկրի վրայ ունեցած ամէնէն գեղեցիկ բարիքս, սիրելի որդիս դէշ ձեռք ինկած էր: Ցունս՝ անկից բաժնուելէս քանի մ'օր եառքը, վայրենի եւ ապիրատ մարդիկներու բոյն կ'ըլլայ. Վարազին թուլութեամբն ու վատութեամբը, որն որ ուրացող Վասակին հետ միացած եւ ուրիշ գէս ու շռայլ եւ վատնող մարդիկներու հետ մէկ եղած էր, օրէ օր ինչքս կը սպառնին: Վա՛մ՝ ցանկալի որդիս, աս ամէն բան տեսնե-

լով եւ չկրնալով խօսիլ՝ կը հալէ ու կը մաշի, եւ այնպիսի բռնաւորներուն մէջ ազատութիւնն ալ կը կորսընցնէ: Մինակ իր սենեկին մէջ անկիւն մը առանձնացած, թեւերը տարածած, Աստուծոյ աղօթք կ'ընէ, որպէս զի իրեն համբերութիւն տայ, աս վշտաց ծովուն մէջ զօրութիւն շնորհէ եւ նաւահանգիստն ու հայրը տեսնել տայ: Վարազ մոլի դեւի պէս տանս դրեթէ տէր, իսկ իր անձին բոլորովին վատ ծառայ եւ սորուկ կը դառնայ:

,,Ոդիս զվարազ յայտնի առելով, յանցաւոր կը սեպուի, եւ անոր համար այն զարհուրելի գաղանը վռամէն վրէժ առնելու երդում ընելով, յարմար ժամանակին կը սպասէ: Մէկալ կողմանէ ալ սուտ ու առասպելաբար դոյժ մը հասնելով թէ ես մեռած եմ, աղէտք ու վիշտ չի մնար որ դժբախտ որդւոյս սիրտը չվիրաւորէ: Սիրոյ եւ մխիթարութեան նամակներս, զինքը տեսնելու անձկութեան նամակներս՝ երբէք ձեռքը չեն հասնիր: Վարազ՝ անզութն ու աղէտը չուներ, որ որդւոյս խրկած լուրս կ'ոչնչացընէ, եւ մեռնելուս անհիմ բօթն եղած առեն՝ կ'ուրախանայ. բայց արծուի աչքով ու դիւական խորամանկութեամբ ալ կը դիտէ եւ կը զգուշանայ, որ չըլլայ թէ իր չարութիւններն երեւան ելլեն: Հաւատարիմ ծառաներս ալ կը մոլորցնէ եւ արշալոյսը ծագած ժամէն մինչեւ հրեղէն դունտը լեռան անդիի կողմն իջնելու առեն, անոնց հետ կ'ուտէ կը խմէ եւ կը զուարճանայ: Միայն եղուկ որդւոյս վիճակը գէշնալով, ծառայ եղած վռամիս աստղը մթընալով, իր ամբիծ սիրտը հազար վըշտաց ու նեղութեանց մէջ ընկղմած եւ աղիողորմ ու դաժան ցաւոց մէջ ծիւթած ծնգած, վերջապէս անկողնին կ'իյնայ մէյ մ'ալ չելլելու համար:

,,Ակից եառքը մութ դիշերը փարատեցաւ, բայց շատ ուշ: Հաւատարիմ ծառաներէս մէկը՝ որն որ իմ կենդանի ըլլալս իմացած էր, համարձակեցաւ ինք զինքը վտանգի մէջ ձգել եւ բանբերի մը ձեռքը ինծի ամէն բան իմացուց:

«Վեղեցիկ օր մը արեգական շողշողուն ճառագայթները դեռ ջրին վրայ նոր ինկած եւ անոր փողփողելէն հալած ոսկւոյ վտակ մը ձեւացուցած ատեն, այլեւայլ թռչնոց դեղեցիկ մրմունջն ամէնքը զուարթ ու խրախ ըրած ժամանակ, դիս միայն խորին խորհուրդներէս, արտասւոյ ախուր մտած մունջներէս ոչ ոք կըրնար հանել: Ան խորին լռութիւնը՝ որն որ շատ ատենէ վեր սրտիս կը պահէր, ինծի առեղծուած մըն էր, ան լռութիւնը՝ սիրտս անհանդիստ կ'ընէր. ինչ մ'ալ յանկարծ լսեցի որ ինծի լրաբեր մ'եկած է, որուն անուշ ձայնէս քովս գալու հրաման տուի: Զարմանալի ազդեցութիւն մը դիս հանդիստ չթողուց, ես անձամբ ելայ անոր վազեցի: Նամակ մը . . . անէս էր: Դողդոջուն ու արտաթափ՝ նամակը բացի եւ . . . ո՜հ, ըսի ու զարհուրեցայ . . .: Բարկութիւն ու սէր, ատելութիւն ու սաստիկ ցաւ ինծի հետ կռուելու սկսան. չմնաց նեզութեան տեսակ, չկար դրդռութեան կերպ՝ որ սիրտս ու գլուխս չժողմուին . . . բայց, սիրելի՛ Մուշէ . . .,, ըսաւ եւ ալ չկրնալով խօսքը յառաջ տանիլ՝ քիչ մը լուռ կեցաւ:

Շաւարշ աչքը սրբեց եւ նորէն սկսաւ: «Ո՜հ, իշխան, իշխան, կը դրկեր ինծի ծառաս, դառն պարտք մըն է ինծի, աս դժպհի ու ապերասիր դոյժը տալ ձեզի: Ազաչեցէք Աստուծոյ որ այժ ու զօրութիւն շնորհէ ձեզի. աս դժնդակ ու դժուարին լուրը՝ հոգւոյ հետահատակի պէս կրելու համբերութիւն տայ: Վասն՝ իմ ձեռքս սերտ սիրոյ եւ հաւատարմութեան ողջոյն կը խրկէ ձեզի. դուդ, սիրելի իշխան, դուդ վերջինն ըլլայ: Վարազ՝ ձեր վատահութեան փոխարէն ամբարհատաճութիւն ու անամօթութիւն ի դարձ կը դնէ: Ինչ եւ ուրիշ իրեն նման անմիտներ՝ ձեր ապարանքն իրենց բնակութեան տեղ ըրած, ձեզի կ'իշխեն: Մեծութիւնն ու ինչքը գնայ, հաւատարիմները ճնշուեցան, իշխանութեան սանձը մոլութեան ձեռքն է: Բարեբարոյ Վասո՛ ապերիս եւ անձկութեանց տակ կը հեծէ. իրեն մեծ վհատ-

րութիւն ու արտութիւնը սիրտն եւ հրեշտակատեսիլ Վարդն է, որն որ Երախանի բերդէն իր սիրելի Վեղարց քով կու գայ. բայց ափսո՜ս որ Վարազին տեսլութիւնն անոնց վրայ ալ սաստիացաւ: Կ'ուզէք նէ թռչելմս առնելուդ պէս, հոս աճապարեցէք, դուդ ցաւագին մխիթարութիւնը կ'ունենաք ձեր որդին դեռ աշխարհքէս չհեռացած, պաղպաջուն աչուըները չդոցած, մէյ մ'ալ դրկելու: Զձեզ տեսնելու սաստիկ անձկին ու բաղձանքը՝ վշտահար Նին թռչող կեանքը դուդ կրնայ արգելել. կը յուսանք որ դուք ալ այսպիսի վայրկեան մը հոս գըտնելու չէք դանդաղեր: Եկէք, տէր, սրտացէք եկէք, Կարծեմ թէ հօր եւ որդւոյ կեանքը կը շահինք: Ես ևս ուրիշ մը Վասիլն քովէն չենք բաժնուիր. քանի մ'ուրիշ հաւատարիմ անձինք աս գժբախտութիւնը Ներբէն վերաւորած, իրենք ալ վշտաց մէջ կը գըտնուին: Ա՛յսօր Վարազ իր բնակիներովը մեկտեղ ա Ներբեւյիի եղան. դուդ մեր ամենուս գլուխը չապտոյն վտանգ մը բերելու համար: Ապարանքը ախտաւոր եւ լուռ շիրմի մը նման է, խորին մենութենէ մը տարբերութիւն չունի: Մեր վիճակն աս է. ձեր պատասխանատոյն կամ անձամբ գալուն կը սպասենք,,:

«Դա լուռ եւ անմռունչ՝ վշտալի դրուած տողերուն կը նայէի. կարծես թէ դաժան երազ մը աչքիս առջեւ շողալով՝ դիս կը չարչարէր եւ արեգական լուսէն ամպի մը տուեր պէս կը ցրուէր, ոչինչ կը դառնար: Բայց չէ, երազ կամ տուեր չէր. անհերքելի ճշմարտութիւն մըն էր, որն որ նամակին ամէն մէկ բառն ու խօսքն առջեւս կը բերէր: Վերջապէս աս նկարը հառաչ սրտի պէս աչքիս փալփլելով՝ մէկէն դլխս մինչեւ կուրծքս թափանցեց եւ հոն ցաւերու բիւր վերք բացաւ: Կը կարծէի որ աս ցաւը սիրտս ալիքնելէս փրցընելով դուրս պիտի հանէ. սակայն չէի մտածած որ ներկայ ազէտը միշտ անցեալ անձկութենէն ծանր կ'երեւայ մարդուն, վասն զի աս կը դղայ, իսկ անցած դացածը հազիւ թէ կը յիշէ. այսու

ամենայնիւ ես ճեպով ու յուսահատական ուժով մը տեղէս ելայ եւ սիրելի բարեկամիս, Ներսեհին վրանը վազեցի։ Մէկ երկու խօսք միայն աղեւտից քողը մէկդի առին։ Քալին եւ առիւծասիրտ Ներսեհին սիրտը շարժեցաւ, ձեռքս բռնեց, ցաւով եւ արտմութեամբ իրարու հրաժարական բարեւ տալուն պէս, ես՝ հեռու ուրիշ հաւատարիմ մ՚ալ առած՝ արծուի պէս սրա-ցայ, առնս հանելու վայրկեանը չէի տեսներ։

ԳԼՈՒԽ Գ։

Ցաւալի բաժանման վայրկեան։

«Կրնաք երեւակայել, սիրելի բարեկամ, որ ինչ հանդիստ, օրշաւի հանդարտութիւն ունէի առ ճամբորդութեան առեն։ Կանուխ՝ դեռ արեւուն շքեղ դէմքն երկիրս չտեսած, ես ծառայիս հետ ձիով երթալու սկսած կ՚ըլլայի, եւ նսեմ վերջնալոյսն իր հրաժեշտը տալէն շատ եառք՝ ես հասիւ հանդչելու տեղ կը սկսէի փնտռել։

«Ճիշդը՝ խանջած եւ դժբախտ մարդիկներուն ալ մեծ երախտիք մըն է, բայց սաստիկ ցաւ մը՝ շատակեր անզղջ պէս մեկուն սիրտը մսռնեալէն ետեւ, անոր ծոցը կը պատռի, նոյն սիրտը կտոր կտոր կ՚ըլլայ, երբ որ վերջնալուսոյ առաջին ստուերը զդիշերը բերելու սկիզբը կ՚ընէ։ Ո՜հ, քանի՛ ու քանի՛ անգամ անվիշտ ծառայիս վրայ կը նախանձէի, որ անհոգ եւ լուիկ խաղաղութեան մէջ հանդչած, տեղ մը տարածուած կը քնանար։ Դուն երջանիկ ես, կ՚ըսէի մտքէս, իսկ ես՝ ողբմալի ու դժբախտ։ Մտացս ցնորքները տունս աչքիս առջեւ կը բերէին, զորդիս դիմացս ժպտոյն դեղ-

նեալ դէմքով՝ անկողնոյ մէջ կը ներկայացընէին։ Անոր թուխ մազերն երկնցած, հեղիկ, դեղեցկատես ու լուսաւոր աչուըներըը մթնցած, ձեռքը խաչաձեւ բռնած, ահագին, սարսափելի տեսիլ մը կ'երեւար։ Ինծի նամակ գրող Աբաէն ծառաս վրամին քով նստած՝ ճակտէն վազող սառած կայլակները կը սրբէր, բերնէն կարծես թէ անդադար սա հալած երկաթի պէս ծանր խօսքերը կը թափէր. Գնաց, կ'ըսէր, գնաց, սա դեղեցիկ դարուընը, վերջացաւ եւ ալ դառնալիք չունի։ Երէց մը քաղցր ու մխիթարական խօսքեր բերնէն բխելով եւ աչուըները դրեթէ միշտ երկինք վերցընելով՝ իր աղօթքը Տարձրելոյն ամենօր կը ներկայացընէր։ Մաքիս առջեւ ուրիշ սգոյ եւ տրտմութեան տեսիլ մ'ալ ելաւ։ Շատ ամբոխի բազմութիւն մէկտեղ ժողվուած, երեւելի շերիմ մը կ'երթայինն. դագաղ մը՝ մէջը թաղշամած ծաղիկ մը դրուած՝ պիս սարսափելոյս. դագաղին մէջն եղողը՝ կարծեմ որդիս, շուշանի մը նման էր, որուն վրայ առաւօտեան եղեամը կը հանդչէ...։ Պատերազմի առեն դունատ մահուան դէմքը շատ տեսայ, անոր դուք աչուըններըը նշմարեցի. բայց երբեք այնպէս զարհուրած չէի։ Երազ կամ տեսիլ մը, սաստիկ ատնջող ցնորք մը՝ նոյն ժամանակ շատ ահուդողի մէջ խոթեց զիս։

"Շատ անգամ, երբ որ քնացած տեղս՝ հովը կամ փոթորիկը հնչիւն կը հանէր, արագ ու շուտ ոտք կ'ելլէի, երկիւղիս ու զարհուրանքիս չարչարուած, զարհուրելի մթան՝ դուրս դաշտը կ'ածապարեի, որպէս զի զով ու ցուրտ օդը գլխուս կրակին ու բոցը մարէ, բիւր տեղերէ խոցուած սրտիս վէրքերը սառեցընէ եւ դոնէ քիչ մը ժամանակ զիս հանդիստ անզգայ ընէ։ Աստղազարդ կամարին տակ, կանաչազգեստ դաշտին վրայ փռուած, ձեռքս կը տարածէի, եւ Աստուծմէ հնարհք կը խնդրէի որդւոյս կենաց ընթացքին համար, ուրիշ շատ տարիներու շրջաններ ալ կը խնդրէի։ Քանի մը դիշեր այսպէս անցընելով՝ առտուան լուսընտանեաց կը սպասէի, եւ դիշերուան ցրտէն սառելով ու

դողդողալով՝ դժբախտս նորէն տեղս կը դառնայի, եւ ճանապարհորդակից իր հանդիստ քունն արթնցնելով, առջի իրիկուընէն աւելի յոգնած՝ դարձեալ ճամբայ ընելու կը սկսէի։

"Ղանի մ'օր եղաք, գարնան դեղեցիկ առաւօտ մը՝ երբ որ վարդամատն ծայրակարմիր արշալոյսը բոլոր երկիրս կը տարածուէր, մենք ալ Երախանի բերդը, սիրելի Հմայեկին ամրոցը հեռուէն նշմարեցինք, իմ ապարանիցս ալ դժբախտ ճակատը տեսանք։ Ան տեսութիւնը զիս զարհուրեցուց. նժդեհս եւս եւս քաշելի՝ ըրածս չդիտնալով. ո՜հ, ողորմելի վիճակ։ Ցառաջուան ժամոյն ու ձեան պէս դէմքիս վրայ ուրիշ դուշոց խառնուրդ մ'եկաւ, սիրտս ծոցիս մէջ երազ վերվար կ'երթար կու գար, աւելի խորքը մտնել թափանցել կ'ուզէր, եւ երբեմն կարծես թէ իր բանտը խորտակելու ու անկից փախչելու կը ջանար։

"Պարակեցի յառաջ եւ հասայ վերջապէս ապարանքիս առջեւ։ Խիստ դժնդակ ցաւ մըն է՝ կենաց այն դեղեցիկ թելին կտրուիլը տեսնել, որն որ Աստուած շատ ծաղկանց զարդերով զարդարած է։ Ուրախ զուարթ երիտասարդը, զօրաւոր այր կատարեալն ու արժանահաւեր ծերունին եւ ամէն արարածք կը սարսափին մահուընէ, որն որ անխնայ հնձողի մը պէս կը հնձէ ու կը ժողվէ։ Բայց ասոնց մէջէն՝ աւելի հայր կամ ծնողք մը կը զարհուրի, երբ որ իր միակ որդին, սիրելի որդին՝ աչքին առջեւ, սադիէն անդին կ'անցնի կ'երթայ, ուսկից երբեք մարդ մը եւ դարձած չունի . . .։

"Ժիշկն եկաւ զիս Վռամիս անկողնէնը տարաւ։ Թեթեւ ու ծանծաղ քուն մը վշտամբերին աչքը դոցած էր։ Ո՜հ, Ա՛ստուած, ան չքեղ ծաղկին երշտահ թարշամած էր։ Անկողնոյն մէջ մարմարեայ արձանի նման տեսայ զինքը։ Աչտերուն երթին երթին ծաղիկը փոխուած, վարդագոյն շրթանց թաւիշը դիակի մը դոյն փոխուած, մազերը ցրուած, բոլոր անդամները լուծուած կ'երեւային։ Հազիւ շունչ կ'առնէր կու տար

սաստիկ ցաւէն ալ երբեմն մարմնով աս կամ ան կողմը կը դառնար: Ես քար կարեցայ, երկայն առէն անոր առջեւ կեցայ...: Ա՛հ, սիրելի Մուշէ, կարծեմ չափն անցուցի. բայց չէ, չէ... հրաման տուր, նոյն առեւ-նուան վրաերս քեզի մանր առորագրեմ. առանց տըրտունջելու՝ սրտիս մխիթարութիւն դանեմ:

"Օ՜ Աբահէն եւ զերեզը մկրտի առի, մկուն՝ հաւատարմութեամբ ինծի դրելուն, մկալին՝ իր խրատ-նեբոյին որդիս առաքինութեան ճամբուն մէջ պահե-լուն շնորհակալ եղայ: Անունք եւ Մամիկոնեանք ալ զիս մխիթարելու սկսան: Անուշահոտ Վարդն ալ իմ քաղցրաբարոյ Վռամիս քովերն եկած՝ մերթ ինծի, մերթ սիրելի որդւոյս կը նայէր, եւ կարծես թէ ան դառնադառն բաժանումն իմանալով՝ ցանկալի հայ-րիկ, կ'ըսեր ինծի. դուշակելով որ ես՝ Հմայեկին տեղ իրեն հայր պիտ'որ ըլլամ:

"Բժշկին հարցուցի թէ կայ արդեօք յոյս ապա-տութեան որդւոյս. բայց անոր պատասխանը՝ լռու-թիւնն ու ցաւն էր, որով յայտնի եղաւ Վռամիս վի-ճակը: Ա՛լ քիչ, քիչ առեն ունէր Վռամ երկրիս վրայ: Խարճր բազուկ մը իր սրտին խոյացող կեանքը մինչեւ հիմակ անցնիկ թող չէր տուած, որպէս զի ես... երբ որ բարեկամներուս աս կ'ըսէի, անոնք պա-տասխանեցին ինծի. "Դժբախտ հիւանդին, նեղբին ազդեցութիւն մ'եղած էր՝ որ հայրը պիտի դայ: Եր-բեմն անկողնոյ մէջ՝ աչքն երկինք բարձրացուցած, աքանչելի խօսքեր կը խօսի, իբրեւ թէ հայրը կը տես-նէ. բարձր աղերսագին ձայնով զԱստուած կ'աղաչէ որ իր հօրը՝ դէպ ի տուն առաջնորդէ եւ ուրիշ այս-պիսի շատ խօսքեր,,:

"Խիւր գոհութիւն տուի Երկնից որ կարօտու-թեան եւ վտանգներու ժամանակ մեզի կ'օգնէ: Ականջ եաբը նորէն Վռամիս քով գացի եւ ան հրեշտակա-տեսիլ ու պայծառ արձանին առջեւ անշարժ կեցայ. երկայն առեն, շատ ժամանակ դէմքս անոր դարձու-ցած իր երեսը կը նայէի: Մէկէն մեղմ ու քաղցր ձայ-

նով մը՝ Հայր խօսքը բերնէն հնչեց: Երկնային դեղդե-ղանաց կամ երգի պէս մտաւ թափանցեց սիրտս նոյն անոյշ ձայնը: Բայց... երազ կը տեսնէր. նորաբաքանչ բաներ անոր միտքը կը նկարուէին, եւ քանի մ'ան-յայտ խօսքերէ եաեւ՝ իմացայ որ ան տեսլեան նկարն ես եմ: Բերանն ու դէմքը ծիծաղ մը նկարուեցաւ, կա-մաց կամաց շունչ առաւ տուաւ եւ աչքը հեղեկ մը բանալով՝ առաջին տեսածն՝ ես... անոր Հայրն եղայ:

"Ո՜հ, սէր, խանդաղատանք ու գորով. զարմա-նալի ազդեցութիւններ: Սքանչելի ուժով եկաւ մէ-կէն անկողնէն նստաւ, բացաւ թեւերն ու շատոնց փա-փաքած Հայրը գրկեց: Երկայն լռութենէ եաեւ՝ իր վշտագին ծոցէն աս խօսքը հանեց. "Հայր, ըսաւ, սի-րելի Հայր, շնորհակալ եմ քեզի որ այնպիսի առեն չթողուցիր եւ չմռացար զիս: Ա՜հ, ահ, արդեօք կարող էի ես Հայրս տեսնելէն յառաջ ասկից բաժնուիլ եր-թալ, պանդուխտ մարդիկներուն մէջ անջնջենաւոր բնա-կարանն անցնիլ. չէ, չէ, Աստուած չէր թողուր. Ինք շատ զթած է: Ա՛աստուած, ձեռքը մանգաղով Ոգին կ'ուղես նէ, այսուհետեւ խրկէ: Հայր, բազկացդ մէջ՝ դառն վշտացս բաժակը քաղցր աւշարակ է ինծի,,:

"Ըհյոպիսի աղեաալի առեն իր աղերսակունքն ճշ կրնար դոց բռնել եւ առատութեամբ գետինը չո-ղողանել: Նոյն իսկ Վարդ ալ, դեռ այնպիսի մատաղ հասակի մէջ, վարդագոյն դէմքէն ցաւոց նշաններ կը ցուցընէր եւ ամէնուն սիրտը կը վերաւորէր. բայց նոյն առեն Վռամ նորէն բերանը բացաւ եւ ինծի՝ "Հայր, ըսաւ, զվարդ քեզի որդի ըրէ, ինծի շատ նման է. ալ զիս թող, այսուհետեւ թող,,: Ըսաւ չըսաւ հոգւոյ բաժանման բռնութիւնը զինքը լռեցուց. ծը-ռեց, դրաւ դարձեալ գլուխը բարձին վրայ: Բայց ան-շուշան Աստուածոյ հրեշտակը զինքը զօրացընելով՝ նո-րէն ելաւ նստաւ եւ օտար, այլակերպ աչքով մը՝ կար-ծես թէ երկրաւոր բլլալէն դադրելով, դէմքն եր-կնաւոր փառաւորութեամբ փայլելով, մեզի կը նայէր: Բժիշկը ձեռքս բռնեց. իմացայ...: Եկած էր, եկած

ան սոսկալի վայրկեանը: Վա՜մ՝ ինչ մ՛ալ դլուխը ծոցս խոթեց, նորէն ինծի հրաժարական ողջոյն մը տուաւ, բոլոր ներկայ եղողներէն հրաժեշտ առաւ, Վարազին, ան կատաղի պատառող վարազին ալ թո-ղուխիւն շնորհեց, եւ արտիս վրայ դլուխը դնելով՝ յաւիտենական քաղցր քունն մտաւ,,:

Հաւարշ մինչեւ հոս զօրաւոր ու հաստատուն ձայնով մը իր աղետից դէպքերը շարելէն ետեւ, ալ չկրցաւ տանիլ այն ցաւալի յիշատակը. սիրտը վի-րաւորուած երկու եղաւ, ու բիւրաւոր անձկութիւն-ներէն խորշոմած դէմքը դոցելով՝ թօղուց երկու ար-տեւանունքն որ առատ արտասուաց ծովուն մէջ լողան:

Նորէն հոգի առնելէն ետեւ՝ ,,Սիրելի Մուշէ, ըսաւ, Աստուած ինծի զօրութիւն տուաւ որ քեզի պատմեմ զարհուրելի եւ ծովացեալ վշտերս. բայց մտիկ ըրէ ուրիշ ինչ փորձանքներ ալ դլուխս եկան:

,,Վ ա մ՛ իր Հարց շիրիմները Հանդչելով, ես ամէն օր զինքը փակող Հոգին արցունքներովս կը թրջ-ջէի. եւ ոչ մէկ մխիթարութիւն ունէի. միայն յոյս Աստուած էր, անմահ Մամիկոնեանց Երախանի բերդն ինծի մեծ ուրախութիւն էր: Որդւոյս բնակած տե-ղերն ինչպէս կրնայի տեսնել: Հոն՝ դժբախտ Երախա-նի բերդը տակպ այցելութեան կամ բնակելու կ՛եր-թայի, ուր խօսքս միշտ Համայեկին վրայ կը դառնար, որն որ իր որդիներէն հեռու, Պարսից դէմ պատե-րազմելու կը պատրաստուէր ու իր սիրելի Վարդան եղբօրը մահը շատ անդամ կ՛ողբար, կամ ինք զինք կ՛աշխարէր որ անկից բաժնուեցաւ եւ երկնաւոր պատ-կէն զրկուեցաւ:

,,Հայպէս դառն եւ ուրախ օրեր տուինս կամ աւելի նոյն բերդն անցընելով, շատ անդամ առանձին տեղ մը, զՎարդ՝ Համայեկին կրտսեր որդին՝ քովս կ՛առ-նէի, եւ որդւոյս նմանակերպ պատկերովն, աս գրեթէ նմանավիշտ հրեշտակով կը զուարճանայի եւ իր հօրը տեղ ես իրեն հայր կ՛ըլլայի, ինչպէս աս օրերս պատ-հեցաւ ալ եղայ: Դեռ երկու օր է՝ որ Վարդ նոյն-

պէս քովս նստած, եւ ծիծաղերես դէմքը, սեւագոյն դանդրահեր գլուխը ծոցս դրած, քաղցր կը քնանար, ես ալ աչքս դարձուցած կը նայէի: Սառնաբամած ու մթագոյն երկինքն ասդի մը չէր երեւար, կարկտաչափ անձրեւ մը հեղղղի պէս վար կ՛իջնէր, եւ փոթորիկ մ՛ալ իր սոսկալի մռնչմամբը բոլոր ոգիները խառնա-թեան մէջ կը ձգէր: Ես անոնց ամենեւին միտ չդնե-լով՝ իմ ցաւերուս անդնդին մէջ ընկղմած էի եւ սի-րելի Վարդս կը դիտէի, ուսկից ուրիշ աւելի ցանկալի բան երկրիս վրայ չէի կրնար ունենալ, վասն զի ան էր իմ ափոփանքս, ան իմ անձկալի սրդէսյս կեցցաբանաց նկարը:

,,Ընտաբակոյս լսած պիտ՛որ ըլլաս, ազնիւ Մու-շէ, կամ գուցէ անյայտ ու մթին կերպով եկած հա-սած ըլլան քու հանգստաւէտ ու խաղաղ բնակարանդ ան նշանաւոր լուրերը, Վարդան Մամիկոնեան եւ իր ե-րեւելի քաջերէն շատերն այլեւայլ արուեստներ դործ-ելը ընելէն ետեւ պատերազմի մէջ ինկան, բայց յաղթութիւնն ալ իրենց եղաւ: Անկից ետեւ Մուշ-կան Նիւսալատուրա Պարսից զօրավարն ու Վասակ Սիւնին աւելի եւս կատղեցան եւ իրենց ջանքն ան է՝ որ բոլոր Հայաստան անապատ դարձընեն: Բայց Հայ զօրաց գնդերն իրենց արիասիրտ իշխաններովն ու զվնաւորներով մէկտեղ շատ կռիւներուն մէջ Պարսից յաղթեցին եւ տեղ տեղ զանոնք ջարդեցին: Ներսէհ Երուանդունին ալ այն առիւծասիրտ քաջերէն մէկն էր, որ պատերազմելով, շատ աքանչելի դործ-ք-ը դործեց եւ իր սի-րելի բարեկամին Համայեկին քով երթալով, զէս ալ Հրաւիրեց որ Հայաբակաց օգտին համար Հաւատով ու սիրով մէկ եղած՝ մէկտեղ Հեթանոսաց դէմ կռուի-նք, եւ կամ յաղթենք կամ մեր կեանքը կնքենք. բայց ես աղետից նեղութենէն եւ վշտերս ընկճեալ՝ չուզեցի, մանաւանդ թէ չէի կրնար իրենց հետ միանալ:

,,Մ՛ակալ կողմանէ Վասակ Սիւնեաց ուրացող իշխանք բոլոր նախարարներուն՝ իրեն եւ Պարսից հետ միաբանելու հրաւէր խաբեց. չանսացողին վիճակը

մտածել քեզի կը թողում: Մամիկոնեանք եւ ես՝ Վասակին ահագին մոլեգնութեան ու ատելութեան զլխաւոր զոհերն էինք: Իմ որդւոյս մահուան պատճառ եղող Վարազն ալ, ինչպէս կը լսէի, հաւատքն ուրանալով՝ Մուշկանին քով գացած էր. հոն թշուառականն արդար բարկութենէս ազատ էր եւ Պարսիկներուն ու Սիւնեաց իշխանին վրայ բոլորովին ատելի կ'ըներ: Ա՛ս ամէն բանին կերպարանքն ու Վասակին ոխը վրայ չէին վախցներ. վասն զի դիտէի որ միայն արդարութեան ու անօսկալութեան ոգին կրնայ ազգութաց ու ոխակալ մարդիկներուն յաղթել եւ չարաթոյն հակառակորդներուն զօրութիւնը վերջապէս բեկանել: Բայց հայրենեաց անյաջող ու դժբնդակ բախտը, ազգին եղած անհամար վնասները, եկեղեցիներուն աւերն ու քանդումը, քաղաքաց ու դաստակերտաց եղծումը, բնակութենանց ապականութիւնները սիրտս կը վերաւորէին եւ միայն բիւր ու բիւր ազէաքս, զլուխս եկած վշաերն ու տարիքս կըբնային վրս քիչ մ'առեն ալ արգելել, որ ես ալ հայրենեաց մէկալ նահատակներուն հետ այսպիսի անօրէն եւ աշխարհաւեր մարդիկներուն դէմ պողոտաւոր սուրս ձեռքս չառնեմ՚՚:

—

ԳԼՈՒԽ Գ·

Անձնական պատմութիւն:

՚՚Երբ որ այսպիսի դժբախտ վիճակի մէջ էր Հայաստան, եւ ես անոյշ քնացող Վարդայ դէմքը նշմարելով՝ մանկութեան անմեղութիւնն ու հանդստութիւնը կը մտածէի, պատանեակը մէկէն երկու աչուըները բացաւ, եւ իր անմեղ ծիծաղովը՝ վրս ցաւալի խորհուրդներուս վէրքն դուրս հանեց:

՚՚Լոյն աստեն Արեգն արագութեամբ ներս մըտնելով, ՚՚Տէր, ըսաւ ինծի, զարհուրելի գուժեր կան: Պարսիկ զօրաց գունդ մը մերձակայ տեղերը հասած է ու սարսափելի գործքեր կը գործէ: Վայրենի ու բիրտ ամբոխ մը չորս կողմը տարածուած՝ մեծ շփոթութիւն հանելէնետեւ, այրելով՝ ու կողոպտելով յառաջ կը քալէ: Վարազ անոնց գլուխն անցած է, ձեր տունը ջնջող անօրէնն ան գաղանութեանն առաջնորդ եղած է: Անդութ Վարազը դեղացւոյ մը հարցուց թէ Շաւարշ իշխանը տա՞նն է, իրեն այցելութիւն մը կ'ուզեմ բնել. եւ ան դժբախտ մարդն կերպարանքէն զարհուրելուն՝ պատասխան չտալով, վայ եկաւ գլուխը. գազանաբերը դողդոջուն մարդուն սաստիկ հա-

բուած մ'իջեցուց. ինկաւ ողբումելին, դեռինը թաւա-
լեցաւ ու հոգին փչեց: Ես ջահերուն լուսովը զվարթ
ճանչնալով եւ ձայնէն՝ տարակոյս բոլորովին փարա-
տելով, թռչնոյ արագութեամբ հոս վազեցի,,. Արաէն
շփոթութեամբ ու պլպլած՝ աս դժբախտութեան
դէպքը պատմելէն ետեւ՝ աճապարեց դուրս ելլալ:

"Ես ահագին ոճիրը լսելով՝ զարհուրեցայ, եւ
անշունչ անմռունչ կեցած՝ ուրիշ վերահաս չարեաց
առջեւն առնելու հնարք մտածած առանց, լուսամուտ
երդերէն՝ մեր նստած սենեակը կարմիր բոցերու շղթան
մը մտաւ եւ չէ թէ զվարդ միայն, հապա դիս ալ
սարսափեցուց: Անմիջապէս դուրս վազեցի, բոլոր
տունս բոցերու մէջ տեսայ, անկից՝ վայրկեան ազատակ-
ներու հնչիւն մը լսեցի: Շարժուն օսկեղէն սիներ
մինչեւ երկինք բարձրացած՝ բոլոր ապարանքս չորս
կողմանէ պաշարած էին. ան, արդէն ան ծախիչ սիւ-
ները՝ տունս կանգուն բռնելու տեղ, հարթ յատակ
բրած կամ վճմաչէն պատերը միայն թողուցած էին,
Գիշերուան մութը՝ պայծառ լուսոյ տեղի տուած էր:
այն լուսոյ ու բոցերուն մէջէն եկող անպատմոյն գունդ
մը կը տեսնուէր: Մէկ մասը ձեռքը չահեր առած,
շատ ալ սպրատուր թրեր բռնած, մղձեղէն կատա-
ղութեամբ՝ Մահ Շաւարշայ, կորիւտա եւ դերութիւն
Մամիկոնեանց կը գոչէր: Սրտիս յաւաջնուան արիու-
թիւնը բորբոքեցաւ. բերնէս ելած ահագին գոչիւնն
ամէնքը հուր վառեց: Պողոմատիկ սուրս շողացընե-
լով՝ օդը թնդացուցի, ոտքիս տակ եղող երկիրը դո-
ղացուցի եւ աճապարելով՝ ժողովուրդս հրաման ու
քաջալերս տուի: Մէկ վայրկենի մէջ՝ թուր շարժել
կրցողները պատրաստ էին: Ճեպով բերդին անցքերը
բռնելու վազեցինք եւ ամրոց դնելու տեղերուն կը
դուշանայինք. բայց բոլոր բոլոր քաւաստուն հոգի
էինք:

"Ամենքս գիտէինք որ հոս քաջութիւն պէտք
է ցուցընել, վասն զի անպատի եւ անպատրոյն մարդիկ-
ներէն ազատութեան յոյս չկար: Ամէն բան կարգաւորե-

լէն եւ մարդիկներս բերդին վրայ շարելէն ետեւ,
թէպէտ չորս կողմը կը վազէի եւ իմ հաւատարիմ ու
սիրելի ծառաներուս ու Երախանի բերդին բնակիչ-
ներուն արութեամբ կուտելու յորդոր կու տայի, բայց
բուն իմ կեցած տեղս վտանգաւոր տեղ էր:

"Թշնամիք այրող աւերակներէն կատաղի զա-
նութիւններու պէս մեր բռնած բերդը վազեցին: Քանի մը
վայրկենի մէջ բերդը պաշարուած տեսանք. խիտ
ապառնալիքներ ընելով՝ Անմիջապէս անձնատուր չըլ-
լաք նէ, կոտորած ու մահ է, կ'ըսէին: Գարձեալ պո-
ռացին եւ իմ անունս տալով՝ Շաւարշ, անձնատուր
եղիր, ըսին: Բայց ես արդար բարկութեամբ բարձրա-
ձայն գոչեցի. Չէ, չէ, Մամիկոնեանց Երախանի բեր-
դը պէտք է որ պաշտպանեմ: Ան խօսքիս պատասխան՝
քանի մը նետեր որուեցան եւ քովս կեցողներէն մէ-
կը գետինը ձգեցին: Սարսափեցայ եւ քիչ մը մկկի
քաշուելով՝ հրամայեցի որ ան աւազակներուն վրայ
նետերու անձրեւ մը թափեն: Շատ, շատ զազանները
թաւալեցան անդունդ զացին եւ իրենց արիւնովը
յորդահոս վտակներ շինեցին, բայց մեր կողմէն ինկող-
ներն ալ քիչ չէին: Պարսիկ զօրաց խմբերն երթա-
լով աւելի կատաղութեամբ ու խիտ բազմութեամբ
բերդին կը մօտենային. բայց վերէն նետուած քարերն
ու այլեւայլ նիւթերը զիրենք կը ջախջախէին եւ այս-
պէսով շատերն իրենց մղձաւանջութեան զոհ կ'ըլլային:

"Ես ուրիշ կողմ մը կեցած՝ շունչ չէի կրնար
առնել. մէկ կողմանէ թշնամեաց դունդ մը ինծի դէմ
վեր կը սողար, մէկալ կողմանէ վար վազելով՝ կը
փախչէր. փախուստն ինծի անհամանալի ու զարմանալի
եկաւ, բայց քիչ մ'ետքը հակառակորդներուն զինուց
շաչիւնը բերդին վրայ լսեցի: Ա՛յ, ապերանթաս, անա-
ղորմ զազան վարազ: վարազ բերդին ամէն զազա-
նի շուխրը գիտեր: Ցանկարծ շատ թշնամիներ, զեռ
ես ուրիշ աւելի ամուր տեղ մը չապաստանած, մոլի
եւ խաւարազգած գետերու նման, ծակամուտ սորա-
մուտ անասնոց պէս՝ իրենց սոսրեւրկրեայ բոյներէն

դուրս ելան։ Իմ դէմդս առիւծաբար կռուելով ու երկայրի սուրը շողացընելով, չէր իջեցըներ՝ առանց գանելու, չէր գաներ՝ առանց վիրաւորելու, չէր վիրաւորեր՝ առանց մահ տալու. բայց ինչ օգուտ որ քիչուոր էր։

"Պնդերներուս հետ ես ալ կռուոյ մէջ նետուեցայ. երկնաւոր բազուկ մը ինծի այժ ու զօրութիւն կու տար. թուրս աջ ու ձախ դին շողացած առեն՝ անթիւ անհամար գլուխներ կը հնձէր։ Ինչպէս եբասխ գետն իր սրընթացութեամբը լեռներ փորելով՝ կը պատռէ, եւ մեծամեծ ու ահագին ժայռեր ձորերուն անդունդը կը թաւալէ, նոյնպէս մենք ալ մեր վառվռուն շարժմամբն եւ ուժովը շատ թշնամիներ մղեցինք, զիրենք գետինը կործանելով՝ յառաջ քալեցինք։ Ա յսպիսի կռուոյ կրակի մը մէջ, մեկէն խժական գոռում մը ականջս դռնչեց։ Աներես գազանի մը բերանը կը հնչէր. դարձայ եւ առջեւս. . . Յահերու լուսովը զմայրագ, արիւնռուշտ թշնամիս տեսայ։ Ան ապերախտ, զեղծ մարդը, սարսափելի արիւնկզակը՝ սիրելի որդիս մեռցընելէն ետեւ՝ ինծմէ ալ վրէժ կ'ուզէր. ան հաւատադրուժ դենակորոյսը, նենգաւոր անկրօնը՝ եռանդնոտ ու առաքինի Մամիկոնեանց տոհմին հաւատոյ հաստատութիւնն ալ փորձելու կը փափաքէր։

"Օ՜ արմանալի բան. ուսոյ արդեօք եկաւ ինծի այնչափ զօրութիւն ու զայրոյթ։ Զոր օրինակ փախչող անասնձ նժոյգ մը, երագ ու ընդոստ վազքով ձորն ու դաշտը կ'երթայ ճարահելու համար. իր բնաթացից մէջ կրակ ու բոց կարած՝ դափրելովն երկիրը կը դողացընէ, դռնչական խլնչիւնովը դաշտը կը թնդացընէ, բաշն ասդին անդին կը խաղայ, ուսոց վրայ վիզը բարձր ու ամբարհաւած կը կենայ. նոյնպէս ես ալ անագորոյն Վարազին դիմացն ելայ. շանթաձակ ու վայրենի աչուըներով, անվեհեր ճակատով, սրաթռիչ ու արագոտն՝ հազիւ թէ փոշւոյ վրայ հետք թողով, ան գազանին առջեւ անխուեցայ ու

բարձրաբարբառ գոչեցի. Ո՛վ վատ, հաւատադրուժ մարդ. ուսկից է արդեօք այնչափ ժպրհութիւնդ, երախտակորոյս։

"Ան առեն իմ եւ անոր սուրը մեր գլխուն վրայ խաղալու սկսան։ Երկու կողման մարտիկներուն մէջ ալ զինադադար ու լռութիւն տիրեց. ամէնքն ալ մեզի դարձած մեր ահագին ու որոշիչ մարտին միտ կը դնէին։ Գիշերը բիւր Յահերով զարդարուած՝ պայծառ ու լուսաւոր օրուան մը պէս ըլլալով, երկու կռուողներուն ամէն մէկ շարժումը յայտնի կ'երեւար։ Նենգաւոր Վարազին երկայն սուրը՝ մէկ, երկու, երեք անգամ կուրծքիս վրայ կը ճօճէր. բայց ես երիտասարդական ուժով ան խաղերն ինծմէ հեռու մերժելով՝ յարմար ու ազէկ տեղ մը թունահեղ եւ մահաբեր սուրս հանդիպցընելու միջոց կը փնտռէի։

"Երբ որ վերջին որոշիչ հարուած մը տալու թուրս վերցուցած կ'իջեցընէի, յանկարծ ազմկալից խռովութիւն մը հնչեց, ամրոցին մէկ մասը կործանելով՝ անկից երկնաբերձ բոցեր դուրս ելան ծառացան։ Վարազ ահուդողի մէջ մնաւ. ես նոյն րոպէն դիպող ժամանակ գոյ. . . Հզօր հարուածով մը ան գազանը գետին կործանեցի։ Անմիջապէս Պարսիկներուն բերնէն կատաղութեան աղաղակ մը օդը թնդացուց։ Ոմանք զինքը մեկդի առին, ոմանք իմ եռուէս ինկան։ Կարծեցի որ վախճանս մօտ է։ Ցուսահատութիւնը կրկին զօրութիւն տուաւ, ըմբշի պէս կռուեցայ. երիվարը վերէն պաշտպան էր, որ թշնամին կրբնար ինծի վնասել. եւ ոչ մէկ վէրք մ'առի. իմ հաւատարիմ ընկերներս արիւնաթաթախ մարմնով, զրեթէ ամէնքն ալ երկիրը մահիճ ընտրեցին. . . քիչ մնաց՝ ես ալ նոյն տեղը մշանջենաւոր քնարան կ'ընտրէի. . .։

"Ան խուճապական վտանգին մէջ, երկու սիրելի բարեկամներս՝ Արաեն ու երէցս քովս եկան։ Առջինն երկու թեւաւոր ու թռչուն իսաք զըուցեց. Տէր, ըսաւ մեզմով մը, գոնէ ձեր երկրորդ որդւոյն

կեանքն ազատեցէք, զինքը պաշտպանելու խոստումէ նիդ յիշեցէք. եկէք, դեռ ազատութեան միջոց եղած ատեն՝ մեր հետն եկէք: Աչքս ընկերներուս դարձուցի, եւ առիւծի պէս կուռող ու ինծի համար մեռնող բարեկամներս դիտեցի: Արդեօք Թողո՞մ, կ'ըսէի մտքիս. չէ նէ՝ ես ալ անոնց հետ մեռնիմ: Բայց երկու եկողները չէին պղտցուցին. ձեռքով գլխս մէկդի առին: Մէկ երկու վայրկեան մէջ ծածուկ դռնակէ մը դուրս ելլելով, թշնամիներէ զերծ տեղ մ'եկանք, հոն ծառայ մը զմայրդ բերելով եւ դեղեցկատես յաղթի երիվար մը պատրաստած՝ ինծի կը սպասէր: Լացող պատանեակն առի եւ ձի հեծնելով՝ տղան վերարկուիս ծածկեցի: Մնաք բարով, ընկերք, ըսի. բախտը գլխս դարձեալ խռովելից աշխարհդը կը ձգէ. ո՞ գիտէ ինչ դժբախտութեանց մէջ գլխս պիտ'որ ընկղմէ. . . : Բայց չէ. Աստուծոյ գութը՝ մեծ, բազուկը զօրաւոր է: Սակայն թէ որ նոյն փոփոխական բախտն երկրիս վրայ մէյ մ'ալ գլխիդ քովէ քովէ չբեռելու ըլլայ, անշուշտ վերը, աստեղաց վրայ յօրինած դարպասին մէջ կը տեսնուինք, ուր աղէտք եւ ցաւ ամէնուն քովէն անհետացիր կ'ըլլան: Այնպէս է, պատահականեցին ընկերներս, եւ դաժան ու խիստ ցաւով մը անոնց հրաժարական տալով, տղան հետս առած՝ մութ գիշերուան մէջ երիվարս սրանալու սահեցի:

"Այդ ժամանակէն բերդն ինծմէ հեռու մնաց. շատ անգամ արտասուագին աչքով բոցերու ճարակ եղած տեղերը կը նայէի: Ո՜հ դժբախտութիւն, որ դէպի շերմին վրայ արտասուք թափելէն ալ զրկուեցայ: Գլխէս հուր կը ցոլանար, սիրտս սառիկ կը թնդար, ահու ոդոյն մէջ եւ երազ վազքին նուաղած էի, բայց ան դար վեր դար վար ընթացքն ալ պէտք էր որ ընէի: Վերջապէս թանձրախիտ անտառի մը մէջ, պզտիկ հիւղի մ'առջեւ կեցայ. հոն հիւղին բնակիչ մեղի դիշերուան մը տեղ չնորհեց:

"Այսպէս փախստական եւ տարագիր եղած,

առանձին կամ մանուանդ վշտերս ինծի ընկեր առած՝ ապաստանարան մը կը փնտռէի: Սիրելի որդւոյս շիրիմն ուխտաբնակելուն տակ, ցանկալի Մամիկոնեան Հմայեակին Եթախանի բերդը բոցերու մէջ, ամենայն ինչ վերջապէս անհետացեալ եղած էր: Բայց նոյն իսկ Հմայեանն ալ ո՞ւր է արդեօք. իր երեք որդիքն ու կինն ուրակայ ո՞ր մասին տակ կամ ո՞ր անտղորմ թշնամւոյն ձեռքն են ինկած: Ա՜ս, սիրելի, աս ամէն բան միտքս գալով, Ալի, յաւիտենական վարիչ աստղաց, կ'ըսէի մտքիս, Դուն շատ փորձանքներ գլուխս բերիր. բայց Քու վճիռներդ ու խորհուրդներդ անհաս են: Զոր օրինակ աստղներուն ոսկեղէն արծաթեայ բանակին ընթացքն երկինքէ վրայ անդադար ու անփոփոխ ընել կու տաս, նոյնպէս մարդուն ընթացքին ալ Դուն կ'առաջնորդես: Հեղնկ ու գլած աչքով մը անոր վրայ կը հսկես, եւ գինքն աղետից մթութենէն հանելով՝ վերջապէս խաղաղութեան լուսոյ մէջ կը դնես: Ո՜հ, Տէր, քու հզօր ձեռքդ մեր վրայ տարածէ: Գիտա՜ս անմեղ մանկան վրայ, որ իր կենաց արեւը՝ մանուան եւ վշտաց մէջ տեսաւ: Հոգա տղան, ընթացքն ուղղէ, եւ ես անձկութիւններս ոչինչ կը սեպեմ:

"Ա՜ս պաղատանքով զարմանալի զօրութիւն առացած, ինծի համար պատրաստած աղքատիկ անկողինը մտնել կը տենչայի: Անկից աւելի ինչ կրնայի ուզել կամ այնուհետեւ աշխարհքէս ինչ կրնայի յուսալ: Կենացս ծառը գրեթէ տերեւաթափ եղած էր. վիրաւորուած սիրտս մենութենէն ու հանգստութենէն ուրիշ բանի չէր կրնար բաղձալ: Ո՞ւր պէտք էր փախչիլ: Դուրս Դուգարաց աշխարհքը կամ աքանչելի Հմայեակին քով կրնայի երթալ, կամ ուրիշ շատ բարեկամներուս ապաւինիլ. բայց ալեկոծ ծովածուփ նաւ մը աւելի ապմկալից ծովուն խորքն երթալով՝ ինչ կը շահի: Աչուքներս՝ շատ անգամ Աստուծոյ պատիւն անարգանաց մէջ նշմարեցին, շատ մարդիկներուն անմիաբանութիւնն ու շահասիրութիւնը զրդռւած տեսան:

"Ա՛ելէն գեղեցիկ ու միխիթարիչ յիշատակ մը միաքս եկաւ, երիտասարդութեանս ներքին բարեկամը յիշեցի։ Գիտէի աս խաղաղական ձորը, որուն մէջ դուն, սիրելի Մուշէ, Աստուծոյ հաւատարիմ ապաստարն ըլլալով, միայն աստուածային սէր կը սիրես եւ բոլոր բնակիներուն սիրան անով կը վառես։ Ուստի քեզի դալ որոշեցի, քեզի իմ դժբախտութիւններս յայտնել, քու առջեւդ իմ ապէրքս դնել էր միաքս, որ դուն ալ աս աքանչելի մենութեան մէջ ինծի ապաւէն ըլլաս. իմ սիրելի Վարդս Աստուծոյ երկիւղին մէջ կրթելու օգնական ըլլաս։ Աս է, պատուական ծերուն, իմ կամքս, ասոր համար քեզի եկայ։ Ա՛լ կը ճանչնաս իմ դժբախտութիւններս, իմ խիստ ու դառնադառն վշտերս. ընդունէ զիս քու բազկացդ մէջ, թող որ կենացս ձմեռն աս մենութեան մէջ անցընեմ։ Ա՛յսուհետեւ փառք ու պատիւ, կամ ինչ.ը եւ աշխարհի մեծութիւն մէկդի կը թողում. հոս անյայտ ու անծանօթ՝ պզտիկ հիւղի մը մէջ, ես Վարդայ հետ մէկտեղ անցընել կ'ուզեմ։ Երբ որ աս առանձնութեան մէջ մնալուկը մեծնայ եւ ասկից ելլելով աշխարհքին վրդովմանց մէջ մտնէ, անշուշտ մեր ճշմարիտ հաւատքը սորված ու անոր մէջ ապէկ կրթած կ'ըլլայ։ Կամքն ու միաքը բարւոյն եւ ճշմարտին վրայ բորբոքած, բոլոր մեզմէ առած ծանօթութիւնները սիրտը դրոշմած, հզօր, զգուշաւոր ու առեղծ՝ զարտուղի շաւիղներու մէջ անտարակոյս չիմնայրիր, Աստուած զինքը ձեռքէ չի թողուր։ Երբ որ մէկը բարի եւ կրօնական ոգւով կրթուած է, երիտասարդութեան բախտը զինքն ամբարհատած չ'ըներ, դժբախտութեան ատաղը՝ վատասիրտ ու երկչոտ տղու մը չի դարձներ։ Կը բաղձամ, սիրելի Մուշէ, նախ աս դործդ յաջողցնել եւ անկից ետքը ան բարձր աշխարհդն անցնիլ, ուր Աստուած ատուդիս շքեղ տեղ մը պատրաստած է մեզի։ Ասոր համար կ'աղաչեմ, կը խնդրեմ քեզմէ, թող որ քովդ հանգիստ գտնեմ եւ քու ձեռնտուութեամբդ ալ օգնէ ինծի։ Եա՛ այր

խաղաղութեան եւ ճշմարիտ հաւատոյ որդի ըլլալով, թէ որ կարելի է նէ՝ հոս աս մենութեան մէջ ապրիլ ու մեռնիլ կը տենչամ"։ Ըսաւ ու լռեց։

Ծերուկն երէցն ներքին վշտակցութեամբ իշխանին ամէն մէկ խօսքը մտիկ ընելէն եւ անոր վերջին խօսքերուն կատարումն Աստուծմէ խնդրելէն ետեւ, այսպէս ըսաւ. "Ազնիւ Շաւարշ, մեր կրօնքը միանչնաւոր հանգիստ կը հեղու մեր վրայ։ Մեր ժամանակաւոր յոյսը՝ լուսաւոր երկինքի պէս պիտի պայծառանայ, եւ դէմ յանդիման աքանչելի տեսութեամբ մը՝ աս աշխարհքին քիչ վշտերը բոլորովին պիտի մոռնանք"։ Աս ըսելով՝ ձեռուըները բացաւ ու բարեկամին դիրկն ինկաւ։

Այսպէս երկայն ատեն դրկախառնութեան մէջ կենալէն ետեւ, երէցը բարեկամին ազաչեց որ խոնջած անդամներուն քիչ մը հանգիստ շնորհէ, դէթ քիչ մը ատեն անկողնին մտնելով՝ նորէն այժ ու զօրութիւն առնայ։

Արեւելեան կողմն արշալոյսն արդէն երեւնալու կը սկսէր, երբ որ երկու բարեկամներ իրենց հանդստաւէտ անկողինը կ'երթային։ Շատ ցաւոց օրերէն ետեւ միխիթարութեան հրեշտակն եկաւ իշխանին վրայ, եւ կարծես թէ ահագին ժայռեր ու վիմեր անոր վրայէն մէկդի առաւ, զորոնք արիութեամբ կը բառնար դիւցազը։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Երջանկութիւն ու երկնաւոր պահ։

ՊԱՏԳԱՄԱՒՐ արշալոյսն իր ընթացքը սկսելու առեն՝ շքեղ դէմքը մեղմով ամէնուն ցուցընելով եւ հրաշէկ դլխէն զուարթ ճաճանչները երկրիս վրայ սփռելով, շնչաւորն ու անշունչը կը կենդանացընէր։ Ա՛ռ առաջին կենդանատու վայրկենին մէջ դրեթէ միշտ Շաւարշ ու Վարդ իրենց անկողինը թող տուած կ՚ըլլային։ Շաւարշ քանի մը տարի Մուշէ բարեկամին քով անցընելով, ուրախ զուարթ էր եւ աս հանդստաւէտ կեանքը զինքը կը զբաղցընէր։ Իր բնակութեան տեղը դրեթէ ամէնուն անծանօթ էր։ Շաւարը զինքն աւերակներու տակ թաղուած, ոմանք ալ հեռու տեղ մը փախած կը համարէին։ Ա՛նոր համար ինքն ալ հոս իր բարեկամին քով հանելուն պէս, իր բուն անունը թող տալով՝ Գիսակ անունն առած էր. զգեստն ալ փոխած ըլլալով՝ բոլոր իր կերպարանաց ուրիշ տեսք մը տուած էր։ Մաքուր՝ բայց գձուձ զգեստով ամէն օր դեղին մատուռն աղօթելու կ՚երթար եւ սիրելի Վարդայ հետ մէկտեղ խաղաղ ու քաղցր օրեր կ՚անցընէր։ Բարեսիրտ զեղչիք աս անծանօթները տեսած առեն՝

շատ կը զարմանային. Վարդայ վայելուչ կերպարանքը, անոր ազնուաբարոյ բնութիւնն ու դէմքին վրայ շողացած հրեշտականման անմեղութիւնը՝ իրենց սրտին մէջ սէր ու մեծարանք կը ծնուցանէր։ Ա՛նոր համար անոնց պատահած առեն՝ ուրախութեամբ եւ մեծարանօք ողջոյն կու տային։ Շատ անգամ Շաւարշ իր քանի մը բարեկամներէն ընդունած առիւծն զեղչիք աղքատներուն համար երիցուն ձեռքը մեծ դուռար կը դնէր եւ կը բաղձար որ մէկը չիմանայ ուսկից գալը. բայց ժողովուրդն իմանալով՝ իր առատաձեռն բարեբարին շնորհակալ կ՚ըլլար եւ սէգ երախտադիտութիւնն արտաքին նշաններով ալ կը յուցընէր։

Այսպէս Շաւարշ քանի մը խստաշունչ ձմեռ Մուշէին քով անցընելէն ետեւ, իրեն ուրիշ տեղ մ՚որոշեց։ Վայելչատես ու անուշահոտ գարունն իր նորոգիչ շնչովն ամէն բան ծագկեցընելու եւ բոլոր բնութեան կեանք ու զուարթութիւն տալու առեն՝ Շաւարշ Վարդայ հետ մէկտեղ պզտիկ հիւղ կամ անիկ մը գնաց, որն որ երիցուն բնակութենէն շատ հեռու չէր։ Հոն խոշոր զգեստ մը իր անդամները կը ծածկէր. հոն բոլոր իր զգաստութիւնը՝ աղօթք, աշխատանք ու աղուն կրթութիւնն էր։ Ա՛նոյշով կամաց կամաց իր կրած ահագին վշտերն անզգալի կ՚ըլլային եւ բախտին թողուցած հարուածները կը բժշկուէին։

Վարդ ուրախ զուարթ օրէ օր կ՚աճէր ու կը զարդանար։ Ազատ բնութեան մէջ կեանք անցընելն իր մանկանյն աղէկ զօրութիւն կու տար. Գիսակին մեծ հոգաբարձութեամբն իր ազնիւ ու հարուստ ձիրքերն ետեւէ ետեւ երեւան կ՚ելլէին եւ շատ մեծամեծ բաներ կը խոստանային։ Վարուն Վարդն իր սիրելի դաստիարակին վարդապետութեանց շատ եռանդով միտ կը դնէր. նոյն իսկ աչքն ալ դրեթէ միշտ Գիսակին շրթունքներուն վրայ էր, որն որ հաւատով բաներն ու մեր կրօնից ուսմունքն եւ իշխանի մը հարկաւոր եղած որպիսութիւնները կը սորվեցընէր, որոնց ձեռքով կամաց կամաց իր դիտած նպատակին կրնար

Համոիլ։ Վարդայ ծոցին մէջ ճշմարտութեան եւ իրաւանց զգածումը կ'եռար. երբ որ անիրաւութեան գործք մը կը տեսնէր կամ կը լսէր, չքեղ դէմքին վրայ մեղմ ու ազնիւ ցայտյթի մը կը վառէր. աքանչելի Հմայեկին հեզութիւնն ու արդարասիրութիւնն իր սրտին մէջ եկած, բնակութիւն գտած էր։

Վարդ ձորանիստ ու դաշտաբնակ ժողովրդեան սիրելի եղած, իր մանկութեան տարիները մէկդի թո-ղուց եւ անցաւ, ինչպէս ծաղկաւէտ մարզադեմնէ մը ոսկեհոս վտակ մը կը սահի, անցաւ ուրիշ ծաղկեալ հասակի մը։ Ա՛ս երիտասարդութեան տարիներուն մէջ իր քաջ դաստիարակին ակնկալութիւնը գերա-զանցեց։ Հրեշտականման ու սուրբ միտք ունէր, եւ սրտին բարութիւնը՝ բերնէն ելած խօսքերն ալ կը ցուցընէին։ Շատ անգամ աքանչելի ու չքեղ բնու-թեան ազդեցութիւնները դիտական աչքով մը դի-տելով եւ իր սիրելի դաստիարակին բիւր հարցումներ ընելով, իր խնդասութիւնն ու հանճարը կը ցուցընէր։ Հանճարեղ եւ սրամիտ Գիտակէն բաւական հրահանգ եւ քանի մը լեզուներ սորվելով, իր յաջողակու-թեամբն ու համարձակութեամբը դիտուն ու ան-դէտը, ծերն ու երիտասարդը կը դիմէր։ Ա՛յսու ամենայնիւ անապատծութիւնն ու ամբարտաւանու-թիւնն իրմէ հեռու էին. հպատակելու համար նշան մը միայն բաւական էր, իր անձին զարմանալի ձիրքերը ճանչնալ չուզելով՝ բոլոր վատահութիւնն Աստուծոյ վրայ դրած էր, սրտին հանգստութիւնը՝ բարձրելոյն իրեն հետ ունեցած մշտնջենաւոր զօդն էր եւ նոյն կապն անքակ պահելու ջանքը։ Ո՛հ, յանկալի խաղա-ղութիւն ու անմեղութիւն։

Ա՛ս հասակը հասած էր Վարդ եւ դեռ իր ծնող-ջոց ու եղբարց պատմութիւնը չէր լսած. նոյն իսկ իր ա՛վ ըլլալը չէր գիտեր։ Գիտակ եւ ոչ ինչ գիտցը յայտ-նած էր անոր։ Վարդ իր մանկութեան յիշատակներ-րովը՝ աս գիտեր որ անիկայ իր Հայրը չէ. սակայն անոր իրեն ցուցուցած սէրն ու խնամքը սրտին մէջ անոր

վրայ ան ատաճանի սէր ու մեծարանք ծնուցած էին, որ երբեք ուրիշ անուն չէր տար՝ բայց եթէ Հայր։ Շատ անգամ պատանին երիտասարդական աշխուժով կ'ուզէր աս մթութիւնն ու տարակոյսը փարատել տալ. բայց Գիտակ միշտ դէմ կը դնէր, վասն զի չէր ուզեր տղուն սիրտը վերաւորել եւ վշտալի դէպք-րուն քողը մէկդի առնելով՝ քիչ շատ անոր զուարթ բնութեան մէջ լեզի խառնել։ Սակայն վերջապէս ալ յայտնութեանց ժամանակն եկած սեպելով, անգամ մը՝ երբ որ Վարդ նորէն իր ծնողաց վրայ հարցմունք կ'ընէր, իր դաստիարակն առանց ուրիշ բան զգու-շաց՝ Մուշէ երիցուն անոր պարզեւած գիրքը ձեռքն առնելով, "Եկուր, որդեակ, ըսաւ իր սիրելոյն, մտիկ ըրէ. աս գրքին մէջ եղած պատմութիւնն ու նկար-ները քեզի ատորագրել կ'ուզեմ,,. եւ այսպէս սկսաւ։

"Քաջ Վարդանանց կռիւները շատոնց գիտես, սիրելի Վարդ։ Վարդանայ արի եղբայրը, Հատուսբա-զուկ Հմայեակն ալ, իր որդիներէն շատ աւելի ազեկ տեղ գտած, թեւած՝ եղբօրը Վարդանայ քով գացած է։ Վասն զի երբ որ ան մեծ Մարաիկն իր մշանջե-նաւոր բնակարանն անցաւ, կու լար կ'ողբար Հմայեակ. Հէք ու դժբախտ եմ, կ'ըսէր ինք իրեն, ո՜հ, Վարդան, սիրելի եղբայր, կը դուշէր, ո՞ւր ես. ինչո՞ւ դուն մինակ դլուխդ պակ առած՝ ինծմէ հեռացար եւ զիս հետդ չառիր ու հոս թողուցիր։

"Ա՛յսպէս շատ տանեն անցընելէն ետեւ, թեւաւ սրամիտ արծուի պէս խայտաղին Հմայեակ, Տայոց աշ-խարհէն եկաւ եւ Պարխարայ ամրոցներէն իշնալով՝ Ողջոհատ գեղը բանակեցաւ։

"Վ՛ասակ Սիւնեաց իշխանը՝ Պարսից եւ Հայոց անթիւ բազմութեամբ ահագին բանակ ժողվելով, եր-կու բաժնեց. մէկը Գաբելեաց, մէկալը Պալունի Հայ ուրացող իշխաններուն ձեռքը յանձնեց, որոնք գա-զանաբար ասդին անդին աւերելով եւ այրելով՝ կողոպ-տեցին, շատ եկեղեցիներ կործանեցին եւ վերջապէս մոլեգնութեամբ Հմայեկայ դիմացն եկան շարուեցան։

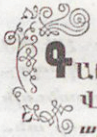
«Հմայեկեանք աներկիւղ քաջութեամբ եւ անվկանդ ու անառիկ պարսպի մը պէս ամրացան կեցան: Մկկենիմկի պատերազմին դղրդելովն ամէնուն ականջը դռնչեց. հեթանոսք եւ Հայք իրենց թուրը շողացընելով՝ իրարու վրայ ինկան: Երկու կողմին ալ փողերուն ու թմբուկներուն ահագին հնչիւնն ու դաւիւնն ամէնքը սարսափեցուց. օդը մթընցաւ, գերկիրը սեւաթոյր քող մը պատեց. թրերուն շողիւնք՝ թանձր ու մթին ամպէ ելած կայծակի հրոյն պէս աստղին անդին կ'երթեւեկէր. կարմիր, ոսկեգոյն եւ մանուշակագոյն նետեր ու սլաքներ օդի մէջ կը խաղային: Մոլի պարսիկներուն աղաղակն ու գոչիւնը, իրենց պատերազմական երիւարներուն խրնջիւնը՝ երկիրը դողացընել, ժայռերը ճեղքել կը սպառնային: Ե՛րբ մարդ այսպիսի կռիւ տեսաւ: Նետերն ու թրերն ամէն բան հնձելով եւ կոտրտելով, քաջաց ու վատաց արեամբը դաշտը ծով կը դարձընէին: Ա՛ս ծովուն ալեաց վրայ՝ բիւրաւոր թրեր, սլաքներ ու վահաններ իրարու հետ զարնուելով դղրդիւն կը հանէին. անոր մէջ՝ նաւերու պէս խայտացող ձիերն ընկղմելու բաղձանք կը ցուցընէին: Հարուած հարուածի վրայ՝ անձրեւի պէս կ'իջնար, վէրքերը՝ աշնան անթիւ անհամար տերեւներուն պէս՝ մարմինը կը ծածկէին: Այսպէս երկու կողմն ալ կատաղութեամբ կռուելու առնէ՝ Հմայեակ սպարապետը սաղաւարտը գլխէն վար առաւ, ինկաւ Աստուծոյ առջեւ եւ լալով այսպէս ըսաւ. Տէր, ճշմարտութեան սիրող Աստուած, տուր մեզի յաղթութիւն կամ թագ եւ պսակ, որպէս զի քու առջեւդ յաղթող գանք եւ քեզի փառք տանք. աս յանդուգն եւ մնապարծ անհաւատներուն պէս Ամենատեղծիչը չարհամարհենք:

«Երբոր ոտք ելլելով՝ սաղաւարտը գլուխը դրաւ եւ սրացաւ իրենները մէջ մտաւ, աղաղակն ու պղնձէ փողերը դարձեալ հնչեցին. Հմայեակ առիւծի պէս թշնամեաց մէկ ծայրէն մտաւ մինչեւ մէկալ ծայրը գնաց եկաւ, իրենները շունչ ու հոգի տուաւ. երկայն առեն արիւնը վտակներու պէս վազեց. գթութիւնն ու մարդկութիւնն աներեւոյթ եղած, ամէնուն դէմքին կրակ կը ցայտքեր: Շատ մեռեալ դիակաց բլուրներ կը բարձրանային. անոնց արեամբը դաշտերն ու այգեստանները կ'ոռոգուէին. կենդանի մնացողները չանթերու պէս կ'որոտային: Նոյն առեն մկկենիմկի բնակիչներ տխուր զգեստ մը հագաւ, արեգակը սեւ քողով դէմքը ծածկեց, Հմայեակ Արեաց դէմ դիմեց, իր եղբօրն եւ ուրիշ բիւրաւոր քաջաց վրէժն առաւ: Անդին դիւցազնն Աստուծոյ անունը կրկին տուաւ, իր կապարճակրէն նորէն նետ, սուր ուզեց, վիրաւորեց, մեռցուց. Աստուծոյ անունն երրորդ անգամ անուանեց եւ ինկաւ վախճանեցաւ ու հոգին, ո՜հ, ան աքանչելի հոգին՝ երկինք իրեն համար պատրաստուած գահի մը վրայ, իր եղբօրը՝ Վարդանայ քով նստաւ,,:

Դիսակ ասոնք պատմելէն եառեւ լռեց, չուզեց Վարդին խմացընել Հմայեկայ իրեն հետ ինչ կապակցութիւն ունենալը: Բայց իր խօսքերը պատանւոյն սրտին մէջ Պարսից դէմ հուր վառած եւ բոլոր անդամներուն սաստիկ ցաւ պատճառած էր: Սակայն անիկայ հոլ եւ բարի ըլլալով, երկու երեք խօսքով նորէն հանդարտեցաւ. քանի մը քաղցր յիշատակներով, իրեն անծանօթ եղած ցաւերը մկկի թոզուց ու առջի զուարթութիւնն առաւ: Եւ թէպէտ աս պատմութենէն՝ մտքին մէջ իր ծնողաց վրայ այլեւայլ տարակոյսներ ծագած էին, բայց տեսնելով որ իր դաստիարակն աւելի յայտնի կերպով խօսիլ չ'ուզեր, լռեց եւ Աստուծոյ ու իր երկրորդ հօր խոհեմութեան թող տուաւ պատշաճ ժամանակին ամէն բան յայտնելու հոգը:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ո՞րթիռ-Ղիւն եւ վէշը։

ԳԱՐՆԱՆ պայծառ ու յստակ օր մը Գիսակ եւ Վարդ իրենց պզտիկ հիւղին սեմը նստած՝ արեգական շքեղ քառաձին կը դիտէին եւ անոր անիւներէն ելած կայծերը կը դննէին։ Գիսակ իմաստուն խրատներով իր մտադիր աշկերտը կրթելու առեն, սրընթաց ձիու մը վազքը լսուեցաւ եւ հեծեալ մ՚եկաւ առջեւնին կեցաւ։ Եկողը Ներսէհ Երուանդունեաց ծառաներէն մէկն էր. անմիջապէս երիվարէն վար իջնալով, Գիսակին ձեռքն իր սիրոյ կողմանէ նամակ մը տուաւ։ Գիսակ նամակն առնելով՝ ձիաւորին սպասէց որ իր անկան մէջ մտնէ, այնչափ ընթացից աշխատութենէն քիչ մը հանդիստ առնէ եւ յոգնած ու տկարացած անդամները կերակրով ու ըմպելեօք զօրացնէ։ Վարդ վազեց հայց, պանիր, կոդի ու կաթ բերաւ հիւրին առջեւ դրաւ. բարեբարոյն ու զօրութեան կարօտը շատ չսպասեց, սիրով ու յօժարութեամբ փոքրիկ ընթրիքն ըրաւ եւ իրեն ծառայող սիրուն պատանեկին շնորհակալ ըլլալով՝ ոտք ելաւ։

Գիսակ անկիւն մը քաշուած՝ նամակին վրայէն թռչելով անցաւ. կարդացած առեն՝ կ՚երեւար որ ուրախալի լուրեր իր սիրտը կը գաղցրացընէին, վասն զի խորհրդաւոր ու տխուր դէմքն ուրախութեան նշոյլներով զուարթացաւ եւ երեսին վրայ վարդագոյն նկար մը նկարուեցաւ։ Շատ անգամ զուարթագին՝ Վարդայ կողմը դարձաւ նայեցաւ, եւ քանի մը վայրկեան ինք իրեն խօսելէնետեւ՝ ուրախ կերպարանքով թղթակրին առջեւն եկաւ կեցաւ ու այսպէս խօսեցաւ. "Բարեկամ, շատ հաճոյական լուրեր բերիր ինծի։ Ինչ տասը տարի կայ որ բուն Երուանդունեայն ձեռքէն գիր առած չէի. եւ առաջիւ զարմացայ՝ իմանալով որ Ներսէհ սիրելի բարեկամս Պարսկաստանէն դարձեր է։ Ո՞րչափ առեն է որ ամէնքը Հայաստան դարձան։

— "Շատ չէ։ Երուանդունի իշխանը Տայոց աշխարհն ու իր ապարանքը դալուն պէս՝ բերած նամակս ինք անձամբ ձեռքս տուաւ եւ հրամայեց որ ձեղի բերեմ. ուրախ եմ որ հաճոյարար լուրեր բերի եւ ոչ թէ դառն դուժեր։ Բան մը հրամայելու կամ բսելու խօսք մ՚ունիք նէ, պատրաստ եմ կատարելու։

— "Բարեկամ, թէ որ շնորհակալութենէ կ՚երթաս, իմ կողմանէս արի Ներսէհին բարեւ տար եւ ըսէ որ ժամանակին հոն կը գանուիմ. մինուհինէ անձամբ կը խօսինք. ուրիշ բան չունիմ,,։

Օրուցաբերն աս պատասխանն առնելէն եետեւ՝ ձի հեծաւ, եւ յարգանօք Գիսակին ողջոյն ու հրաժարական տալով՝ թռաւ Մինուհինէ գնաց։

Վարդ դաստիարակէն քիչ մը հեռու կեցած՝ անոր խօսքերուն միտ կը դներ. օտարին ու անոր բանակերպուն մէջ շատ առեղծուածներ լսեց, զորոնք ինք չէր կրնար լուծել։ Նամակին դաղտնութիւնն ու վերիվերոյ եւ ճեպով կարդալը սրտին մէջ հետաքրքրութիւն յարոյց։ Գիսակ ուղելով պատանւոյն համբերութիւնը փորձել, պզտիկ սեղանը մաքրել սկսաւ եւ այնպէս կը ձեւացընէր որ Վարդայ միտքը չ՚իմանար։ Վարդ նոյն առեն քիչ մ՚երգեց, բայց շուտ դադրե-

յաւ. ձեռքը դիրքը մ՚առաւ, բայց աչքը դրքին վրայ չէր, այլ կարծես թէ հօրը դէմքին կամ ճակտին վրայ շատ բան դրոշմուած կը տեսնէր: Գիսակ իր սանին ջանքը տեսնելով, չկրցաւ ծիծաղը բռնել եւ զինքը կանչելով՝ դիմով դրկեց, քովը նստեցուց եւ այսպէս խօսելու սկսաւ:

"Սիրելի Վարդ, ալ ժամանակն է, ընելու մեծ փոփոխութեանդ առնը հասաւ, ուստի պէտք է որ ալ քաղը բոլորովին վերցընեմ: Իմ հոգաբարձութեանս տակ՝ աղքատ ու ողորմելի մեծցար, աչքդ՝ քիչ մարդ, ոչինչ բան տեսար: Ա՛ս մենութեան մէջ մեր ունեցած անկին ու զմեզ պատող ձորը քու տեսած աշխարհդ էր: Ես զքեզ ջանքով ու աշխատութեամբ խառնայոյզ ծովուն ալիքներէն հեռու պահեցի որ առանձնութեան մէջ սիրտդ կրթեմ, միաքդ հարստացընեմ: Դուն ալ, սիրելի Վարդ, մանկական փութկոտ զիս երջանիկ ըրիր. քեզի հրահանգ ու կրթութիւն տալու առնս՝ եռանդդ ու ջանքդ ինծի փոխարէն պարգեւեցիր: Քու մանկութեանդ ժամանակին մինչեւ երիտասարդութեանդ չքնաղ ծաղիկը, ներքին մտածմանդ հաւատարիմ խորհրդականն ես էի: Բաթերացած եւ զեղուն հոտանքի մը պէս կրօնքն ու հաւատքը սրտիդ մէջ զեղան. դժբախտ երկրիս օդնելու հնարքն ու հրահանգն անոր մէջ տնկուեցան: Հիմայ ծաղկանց վրայ, պտուղ պաղոց վրայ ծնուցին քեզի՝ սորված պանչելի ու երկնաւոր դիտութիւններդ. եղբը . . .: Գիսակ, կրնամ ես այսու հետեւ զուարթ աչքով իմ դեղեցիկ գործքիս վրայ նայիլ ու զարմանալ: Ո՛հ, սիրելի որդեակ, իմ ծերութեանս միխիթարութիւնը, եկուր զքեզ օրհնեմ,,:

Վարդ շնկնած՝ դասախօսակին առջեւ ծունր իջաւ: Գիսակ ձեռքը պատանեկին սեւամազ գանգրահեր գլխոյն վրայ դնելով եւ Աստուծոյ սիրոյն իր սիրտը հնոցի պէս վառուելով՝ այսպէս բսաւ. "Երկինքը, որդեակ, երկինքն օրհնէ զքեզ եւ պաշտպանէ: Հզօրն իր հայրական ձեռքը դլխուդ չվերցընելով՝

այժ ու զօրութիւն ունենաս, ամէն տեղ հիմակուան պէս ամուր ու անվհատ ըլլալու: Երկրիս վրայ անուշդ սիրելի ու մեծարոյ երեւայ, երկինքն ալ նոյնպէս իրօք ըլլայ: Ո՛րդեակ, կեանքդ վշտերով սկսաւ, մանաւանդ Ոգի մ՚ալ քովդեղ անցաւ, բայց զքեզ աշխարհքէս չառաւ: Ապրէ, սիրելի Վարդ, ապիտակալի, ձիւնափայլ ոգի ունենաս, բիւր ամաց շրջաններ տեսնես, եւ անկից ետքը Վերը՝ յաւիտենական խաղաղութեան դրախտը հանդչիս,,:

Ես Գիսակ խորունկ հառաչելէն, եւ իրրեւ թէ զօրութիւն խնդրելու համար աչուընները քանի մը անգամ երկինք վերցընելէն ետեւ՝ աստիկ այլայլութեամբ խօսքն այսպէս յառաջ տարաւ: "Վերը, կ՚ըսեմ, սիրելի Վարդ, ուր երթեմ ես ու դուն, եւ շատոնց արդէն քու երջանիկ . . . ՞հ, ինչպէս զգուացեմ, ցանկալի որդեակ. ինչո՞ւ սիրտդ երկու կտոր ընեմ կամ զքեզ աստիկ ցաւոց ծովու մը մէջ ընկղմեմ. . . .: Բայց ալ չեմ կրնար սպասել. յայտնութեան ժամանակը հասած է, եւ դիտեմ որ դուն մեծանձն ես ու երկնից կամքին եւ օրինաց դէմ չես տրտնջար: Քու հայրդ. սիրելի Վարդ, քու հայրդ . . . արի ու քաջ բմբիշը . . . պանչելի Հմայեակն է, որն որ ինչպէս յառաջագոյն պատմեցի, թռած իր եղբօրը Վարդանայ քով գացած է, եւ հիմակ ան հրաշակերտ դարպասը կը վայլէ ու միշտ ալ պիտ՚որ ուրախանայ. բայց ան տեղն աւելի պիտի ցնծայ՝ երբ որ զքեզ աս աշխարհքիս մէջ հեռուէն առաքինի նշմարէ ու երկնքն ալ անդին իր քովը՝ իրեն արժանի երկնաւոր որդի տեսնէ,,:

Գիսակ աս խօսքերն ըսաւ չըսաւ, Վարդայ կուրծքին վրայ կարծես թէ ծանրաբեռն լեռներ ինկան ու սիրտը չափչփեցին կամ ճնշեցին: Դժբախտ երիտասարդն երկու ձեռքով դէմքը ծածկելով՝ երկայն տեղն անշարժ ու լուռ կեցաւ: Սրտին մէջ անպայման ուրախութիւն ու աստիկ ցաւ իրարու հետ կը մրցէին. ուրախութիւն՝ այնպիսի պանչելի դիւցազին մը որդի

բլլալուն համար. ցաւ՝ զինքն այնպէս շուտով մոռնալուն եղ թէ առանց ճանչնալու կորնչցընելուն համար: Գիտակ պատանիէն նուազ այլայլութեան մէջ չէր, սակայն իր տրտմութեան ու ցաւին յաղթելով՝ ամէն կերպով աշակերտը մխիթարելու կը ջանար: Իր հայրական խօսքերէն պատանւոյն երկու պաղպաջուն աղբիւրները բացուելով՝ սիրտը քիչ մը թեթեւցաւ ու հանդարտեցաւ, եւ իր երկրորդ հօրը գողտր խօսքերուն սկսաւ միտ դնել, որն որ զինքը հանդարտեցընելէն ետեւ՝ խօսքը նորէն այսպէս սկսաւ:

"Վիտնաս, Վարդ, որ ան երկնաբերձ ու հանդապայծառ կամարէն՝ ննջող հօրդ օրհնութիւնը միշտ վրադ կ'իջնայ, աս դժբախտ երկրէս՝ կենդանի մօրդ ցաւերն եւ զքեզ տեսնելու բաղձանքները մինչեւ երկինք կը վերանան: Սիրելի Վարդ, դերութենէն դարձող եղբարցդ անուններն ալ լսէ: Անդրանիկը կամ պահչելի Վահանն ու Վասակ եւ Արտաշէս՝ զքեզ, Վարդ, զքեզ տեսնել կ'ուզեն: Իսկ դէս . . . : Բայց ես ալ եմ:

"Ել բաւական է, թող այսօր քովը բոլորովին մէկդի առնեմ, որն որ մինչեւ հիմակ աչքիդ առջեւ ամէն բան կը ծածկէր: Խմացիր, լսէ, սրդեակ, զքեզ պատողն անունը: Վերցուր գլուխդ, սիրելի Վարդ, քեզի հետ խօսող ծերունւոյն աչքը նայէ, դիտէ դաստիարակդ, որն որ երկայն տարի կրթեց զքեզ եւ քու ծաղիկ հասակդ հոգաց: Ի՞նչ, չկա՞յ արդեօք սրբտիդ մէջ պղտեցութիւն կամ դուշակ խթան մը. պէտք է որ բլլայ: Հոգւոյդ կենդանի հայելին՝ ճակտիդ վրայ է. դիտէ՝ հոն դրոշմուած նեըքին զգացումդ կամ բնութեան հզօր ձայնը կ'ազդէ քեզի: Սիրելի Վարդ, եկուր մօրեղբօրդ ծոցը, պահչելի հայրդ շատ սիրող պղտկանիդ դիրկն ինկիր,,. ըսաւ ու բիւր արցունք թափելով՝ զՎարդ գրկեց:

Երջանիկ պատանեկին սրտին խորքը հոյակապ երկինք բացուեցաւ, որուն մէջ ուրախութիւն ու այլեւայլ զարմանալի զգացումներ մէկէնմիկ լեցուեցան.

պզտկանութեան սէրն ու անոր զօրութիւնը սաստիկ կերպով մը զգացուեցան: Ան գեղեցիկ անունը, մօր եղբօր քաղցր անունը տալով՝ լացաւ Վարդ ծերունւոյն դիրկը եւ մանկական զորովով մը զինքը կը համբուրէր ու իր լուութեամբը սրտաշարժ տեսարան մը կը ներկայացնէր:

Ա՛յսպէս քիչ մը ատեն անցնելէն ետեւ՝ Վարդ կարծես թէ թեթեւ ու քաղցր քնէ մ'արթնցած, ուրիշ կենդանութիւն մը ստացաւ եւ ազաչելով Գիտակին ըսաւ. "Հայր, երթանք. եղբարցս եւ մօրս երթանք, որոնք այնչափ անձկութեամբ կը փնտռեն զմեզ: Ընորհք ըրէ, դէս երջանիկ ըրէ. թող որ մօրս քովն երթամ ուրախանամ, ինչպէս քու քովդ ալ: Կ'աղաչեմ չդանդաղինք: Աչս, սիրելի Վահան, ուր ես: Ընշուշա Վահան եղբայրս վաղը մեկնելն օր ինքն ալ կուսոյ կ'երթայ, անոր քովն ըլլայի. թող դէս, հայր. իրեն հետ պատերազմիլ կ'ուզեմ, իրեն հետ թշնամւոյ դէմ մրցիլ կը բաղձամ. եւ կեանքս ալ մեծին Վարդանայ ու հօրս պէս, մեր կրօնքին եւ մեր ճշմարիտ հաւատքին համար տալ կը տենչամ: Զօրաւոր երիտասարդ եմ եւ կարծեմ եղբօրս հետ կրնամ հօրս վրէժն առնել, ինծի կ'երեւայ որ սուր կրնամ խաղցընել. կրնամ, կրնամ,,:

Պատանին ան խօսքերն ըսաւ չըսաւ, արի եւ քաջ ըմբշի մը պէս ոտքի վրայ հաստատուն կեցաւ: Արտաւանութիւնքը՝ հուր ու բոց դարձած, բայց անոյշ հայեցուածքով, աչ բազուկն օդին մէջ տարածած ու ձեռքովն իրրեւ թէ պողպատեայ սուր մը խաղցընելով, Գողիաթն ու դերը դաշտ կը կոչէր, երիտասարդ եւ պահչելի Դաւթին պէս մէկ կամ մանաւանդ շատ հզօր թշնամւոյ դէմ կուսոյ եւ յաղթութեան միտադամայն կ'ուզէր երթալ: Գիտակ արտաքոյ կարգի ուրախութեամբ իր սիրելւոյն շարժուձեւերուն հաճեցաւ եւ զպատանին իր մտածմանց յարմար տեսնելով՝ իրեն սա խօսքերն ըսաւ:

"Հանդչէ, սիրելի Վարդ, երեւելի գիւցազն:

քիչ մ՚ալ համբերէ։ Մայրդ կը տեսնես, եղբօրդ հետ կը պատերազմիս եւ այնուհետեւ միշտ իրենց հետ կ՚ըլլաս։ Բայց դեռ ժամանակը չէ, քու դիմուդ վառ-վռուն խորհուրդներուն համաձայն բանը ճեպով յա-ռաջ չ՚երթար։ Հիմայ դեռ սորվելու հասակի մէջ ես։ Նախ պէտք ես բոլոր պատերազմական արուեստին մէջ կրթուիլ ու վարժիլ։ Ուստի մտածած մտիկ ըրէ եւ կարծեմ քու բարեկամ ալ օգտակար ու շահաւէտ կը տեսնես։

«Ինչ առնէ գլեղ Մկնառինջ առնելով՝ սիրելի բարեկամիս Ներսէհ Երուանդունին պիտի յանձնեմ։ Չեն քու իշխանդ կամ թէ ըսեմ քու սեռա բարեկամդ, գեղի իմաստուն ու հանճարեղ վար-պետներ տալով՝ գեղի հարկաւոր եղածները կը սոր-վեցընէ, եւ շատ չ՚անցնիր՝ վարպետներդ եւ գերուան-դունին գոհ ընելէդ ետեւ, ան գեղի միջոց կը դառնէ մօրդ երթալու եւ վահան եղբօրդ հետ միանալու»։

Ան վերջին խօսքերը կայտառ վարդայ սիրտը շատ բորբոքեցին ու յորդորեցին։ Իր մօրն ու եղբարց առջեւ քաջ ու կրթեալ երեւալը՝ մեծ երջանկութիւն կը համարէր իրեն, եւ անուն ու պատիւ իր դաստիա-րակին. անոր համար Գիտակին ըսածները սիրով ըն-դունեցաւ։ Բայց անկից բաժնուիլ՝ ամենեւին եւ ոչ մտքէն կ՚ուզեր անցընել եւ չկրցաւ ալ հանդչիլ, մին-չեւ որ իրմէ խոստում առաւ որ շատ անգամ երու-անդունդին ապարանքն իրեն այցելութեան կու գայ։

«Վարդ, ըսաւ Գիտակ, Ներսէհ ինծի գրեց որ դուն միշտ իրեն հետ պիտ՚որ ելլես նատիս։ Նայէ որ ըստ պատշաճի իրեն պատիւ ու մեծարանք ընես։ Երուանդունին ծանր ու տակաւախօս մարդ մ՚ըլլալով՝ բազմահնունչ ճպիռն ու թռուլամորթի մարդը չի սիրեր, այլ չափաւոր, արիական վարմունք կ՚ուզէ։ Ապարան-քի մը մէջ ազատօրեայը շատ բաներ կը խօսին. բայց դուն բերնէդ խօսք չհանած՝ աղէկ մտածէ, վասն զի ելածը կը թռչի կ՚երթայ եւ այնուհետեւ ետ չի դառ-նար։ Սայց է որ դժուարին դպրոց մը կ՚երթաս, բայց

դժ ու զօրութիւն ալ ունիս. սրտի արիութիւնը՝ բիւ-րաւոր յաղթ ալիքներէ անցնիլ եւ ամենայն դժուա-րութեանց ալ յաղթել կը սորվեցընէ։ Երուանդուա-նային ապարանքը փառաւորութեան մէջ կը շողայ, բայց դուն, ցանկալի վարդ, ան շքեղութենէն մի շլանար, հապա սրատես աչքով շիտակ յառաջ գնա, ինչպէս մինչեւ հիմայ գացիր։ Զոր օրինակ երբ որ ալիք մը իր ընթացքին մէջ անկարգ կ՚աճապարէ, թէպէտ եւ բարձր գահաւանդի մը գագաթէն ծնած ըլլայ, իր ճամբուն մէջ կը պղտորի, կը կորսուի կամ խորին անդնդի մը մէջ ցասքելով, ընթացքը կը դադրեցընէ. իսկ երբ որ նեղ վտակի կամ հորի մէջ կը հեծէ եւ ինք իրեն վրայ կը դիզուի, աւելի դժ կ՚առնէ ու ամէն բանէն ազատ ըլլալով, երկինք կը բարձրանայ ու գոյնզգոյն եւ գե-ղեցիկ տեսքով՝ զինքը տեսնողները կ՚ապշեցընէ. նոյն-պէս դուն ալ, սիրելի վարդ, յառաջ գնա, ընթացքդ ըրէ, բայց ուղիղ եւ առաքինութեան ճամբէն, ան պաղպաջուն ու պայծառ հոսանաց շաւղէն երբեք մի խոտորիր։ Հիմակուան աղքատին զգեստդ թող տա-լով՝ շքեղութեան մէջ պիտի թաթխուիս, գլուխդ ոսկեզէն սաղաւարտով պիտի զարդարես. բայց դիտ-նաս որ երկրիս վրայ առաւուածպաշտութենէն աւելի զարդարուն զգեստ չկայ։ Ան աշխարհ.քիս փառաւո-րութիւնը՝ դաշտի վրայ եղած ծաղկի մը նման՝ ան-ցաւոր է։ Մոլութեան խաստաշունչ օդը՝ մարդուս կեանքը կ՚եղծանէ. իսկ առաքինութեան եռանդը կենդանի կը պահէ»։

Վարդ ասս խօսքերը սիրով լսելէն ետեւ՝ խոս-տացաւ որ մինչեւ հիմայ գացած գեղեցիկ շաւղէն եր-բեք չի խոտորիր եւ լսած ու սորված ուսմունքն ամե-նեւին մոռչն չի հաներ։

Ռազմապատիկ առաքինութեանց երկու օրի-նակները նորասքանչ եւ գեղեցիկ պատրաստութիւն-ներով, իրենց մնացած քիչ ժամանակն ալ մէկտեղ անցուցին։ Ձմեռն իր ցուրտ շունչը դադրեցընելէն եւ ծառերն ալ զուարթ կանաչութիւն մը նորէն ստանա-

լէն եաեւ, Գիսակ օր մը զվարդ առաւ մօտաւոր գեղը տարաւ, որպէս զի պատուական Մուշէին հրաժարական ողջոյնը տայ։

Ընդհ. ծերունւոյն տրամադիւնն ու բարեսիրտ գեղացւոց ցաւերը սատարել ոչ դրիչ եւ ոչ բերան կրնայ. անոնց աչալրնեռէն բխած վտակները շատ, շատ գեղան, երբ որ դժբախտներն իմացան որ ամենուն սիրելի եղած վարդն իրենցմէ կ'երթայ, ան կանուչաւ գեղ գաշտէն կը բաժնուի հրեշտակ մը, ան տեղէն կը հեռանայ գթած բարերար մը։ Ամէն մարդ իրեն մօտենալ կը բաղձար, իւրաքանչիւր ոք վարդայ բերնէն խօսք մը լսել, անոր հեղեկ դէմքը տեսնել կ'ուզեր։

Վարդ յատակ եւ լուսաւոր ճակատին վրայ անմեղութիւնը դրոշմած՝ անոնց մէջ կը կենար եւ քանի մ'անգամ, անոնց սիրոյն փոխարէն՝ աչալրնեռէն մէկ երկու մարգարիտ հանեց տուաւ։ Մուշէն՝ շատ տարիներէ յառաջ աղետից ու վշտաց մէջ եղող եւ իր ծոցը նետուող մանուկը նշմարելով, զվարդ՝ քաղցրաբարոյ եւ աշխոյժ պատանի մ'եղած տեսնելով, շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ որ այնպէս զինքը հոգաց եւ անոր առաքինի կրթիչ ալ Գիսակն շնորհեց։

Այդ օրը Վարդ ու Գիսակ իրենց պատուական բարեկամին քով կեցան։ Լուսինն՝ իր արծաթեղէն դէմքովն աշխարհք լուսաւորելու առեն, Գիսակ պատանեկին հետ մեկտեղ ելաւ իր անիկը գնաց։ Վերջին գիշերն էր որ Վարդ հոն Գիսակին հետ մեկտեղ պիտի ննջէր։ Վարդ իր մօրը պատմութիւնն ու անոր ուր բլալը մինչեւ նոյն առեն չէր գիտեր. անոր հայրը Գիսակ՝ դեռ ինք եւ Վարդ հարկաւոր անգործութեան մէջ չընկղմած եւ զմարդիկ զօրացնող Ձեռքն անոնց աչքը մեղմով չդոցած, քաղցրաբար խօսքերով Վարդայ մտադրութիւնը շարժեց։

ԳԼՈՒԽ Է։

Ցանկաթաւան պետրիխան։

«Անսահմանն եւ անեզը ծովու նման անտառի մը մէջ, որուն մուտքը՝ մարդ դիւրաւ, բայց ելքը հազիւ թէ կրնար գտնել, մեծ իշխան մը որս ընելու, եւ անթիւ անհամար ծառայից բազմութիւն մը եաեւէն կու գար։ Ո՜հ, այնպէս գեղեցիկ օրուան մէջ, որչափ երէ կրնար մարդ գեղերը թաւալել։ Շատ եղջերու եւ եղն, ցիւռ ու այծեամն եւ պէսպէս թռչնոց տեսակներ իշխանին ու իր ծառաներուն ձեռքէն երկիր ենկան, վասն զի ամէնքն ալ նետաձգութեան մէջ քաջաձիգ եւ դիպեցընող էին։ Որսորդն ու որսը հաւասարօրէն աշխատանքէն յոգնած էին. որսորդութենէն դառնալու առեն՝ ամենուն որսէն ու բերնէն զուարթութեան եւ ուրախութեան զրաժուններ ու խօսքեր կը բխէին. բայց ով կրնայ յայտնել իշխանին ներքին ցնծութիւն, ով կրնայ զուցել անոր բոլոր խօսքերը։

«Հարեկամ, բաւ անիկայ իր քովէն գացողին, բարեկամ, ինչ գեղեցիկ օրս է ըրածնիս. ինչ զարմանալի բան. ամէն մէկն այնչափ երէ օրսայ. երբեք պատահած բան չէր. ատուդիս անգիւտ անտառ

մըն է մեր անտառը։ Ամէնքը պիտի զարմանան ու ապշին։

"Յաջի մը վրայ եղած հազարաւոր պատուական ու շողշողուն քարերէն լաւագոյն է սա անտառը, պատասխանեց իշխանին բարեկամը։ Անհամեմատ ուրախութիւն եւ պանչելի զուարճութիւն է որսորդութիւնը, մանաւանդ այսպէս գեղեցիկ ու ընդարձակ անտառի մը մէջ։ Ըսաւ ու չուն սկսաւ։ Իշխանը երիվարին վրայ քիչ մը բարձրանալով՝ աչքն անտառին չորս կողմը պտըտցուց. արեգական ճառագայթներէն թափանցած՝ ոսկւոյ պէս փայլող շողը զինքը զմայլեցընելէն ետեւ, իր առջեւն ուրիշ զարմանալի տեսարան մ՚ալ ներկայացուց։

"Ինչ կը տեսնեմ, դոչեց մէկէնիմիկ, ինչ կը տեսնեմ սա ժամանակ անտառիս մէջ. կին մը այնպէս ուշ ատեն հոս ինչ գործ ունի. մարդկան բնակութիւններէն հեռու ինչո՞ւ կը կենայ։

"Իրօք մեծ ծառի մը տակ ալ նորաձեւ կերպարանքով, բայց ժպտուն, թարշամած երեսով կին մը կար. դեմքին ընկողմանած՝ քաղցր քնոյ մը մէջ, դառն վշտերու անդունդ մ՚ընկղմած, անշարժ անկենդան կ՚երեւար։

"Տէր, կարծեմ թէ կը քնանայ, ըսաւ ծառայ մը։

"Տուր դինուոյ հնչէ, պատասխանեց իշխանը, տուր փորձ մը կ՚ուզեմ ընել եւ քանի մը կաթիլ դեմքը կաթեցընելով՝ իմանալ որ զօրութիւն ունի, թէ չէ. իսկ թէ որ չարթնանալու բլլայ, ըսել է թէ կը քնանայ, ինչպէս ըսիր, բայց միանգամայն քուն է ան եւ ալ արթնալիք չունի։ Տես արիւնաթաթախ ոտուքներըը, մարած աչուքները տես . . . Միա դիր, միա դիր, բարեկամ, կը խօսի. բայց կ՚երեւայ որ իր ժպտուկ շրեներէն են խօսքերը։

"Կ՚ես, տուն, հայրենիք, որդիք, եւ դուն, սիրելի, ո՞ւր էք. ամէն բան կորսուեցաւ։

"Լսեցի՞ր, բարեկամ, միա դիր ինչ ըսաւ։ Ո՜հ,

ողբալի՛, դժբախտ կին, թէ որ բախտդ սա է նէ, շատ դէշ, խիստ ու դաժան բախտ է. գլուխդ երկինք կործանած կ՚երեւայ. գոչեց իշխանը եւ կնոջ երեսը դինի թափեց։

"Ընթերցաւ եղուկ, դժբախտ կինը, առանց աչքը բանալու՝ արտաքոյ կարգի յօժարութեամբ, դինւոյ կաթիլները կուլ տուաւ ու արտասուախառն ողբոց սկիզբ ըրաւ։ Ո՞ւր եմ, արդեօք հրեշտակներն իրենց եւ արդար մարդիկներուն բուն հայրենիքը տարին զիս. արդեօք մռայլութեան բաժակը կամ բոլոր անթիւ անհամար երկրաւոր աղետից բաժակը խմեցի։ Ո՛հ, չէ, անկարելի բան է. մոռնալու շատ բան ունիմ. մարքս երբեք չեմ կրնար հանել. երկրաւոր բախտին տառապեներն երկինց լոյսը տեսնել թող չեն տար։

"Ո՛տուած, պոռաց իշխանը, սա ինչ բան է. կինն ինք զինք երկինք կը կարծէ։ Ծո՛ւայլք, բարեկամք, աղաղակ, հնչիւն մը հանեցէք, որպէս զի իմանայ որ դեռ երկրիս վրայ է։ Եկէք, սիրելիք, առնենք ողբալիին տուն տանինք. երեւոյ սրսը մեկնի դրէք, մարդն անբանէն՝ բիւր անգամ աղէկ է։

"Գոչիւնն ու աղաղակը թնդացոյց, սեւաթոյր աչուքները բացաւ Զուիկ։ Ան կինը, սիրելի Վարդ, Զուիկ՝ քու մայրդ էր։ Զուիկ խմանալով որ երանելեաց երկիրը չէ, տեսնելով որ դեռ երկրիս վրայ է, նորէն իր ողբոց մէջ ինկաւ. յաւ մը՝ երկոսյին սրոյ պէս իր սիրտը կը վիրաւորէր, եւ իր դառն աշխարհացոյց վերջ մ՚ալ չէր շնորհեր։

"Պ՚եծանձն իշխանը չկրցաւ արցունք չթափել, վերցուց ձեռուընները, երկու լուսաւորքը գոցեց ու քիչ մը հաքը զԶուիկ մխիթարելով, Մի վախնար, կ՚ըսէր իրեն, մի զարհուրիր. դիշերն ան մեծին անտառին մէջ չես մնար, տունս շուտ մը հանգստութիւն եւ առողջութիւն կը գտնես։ Ան իշխանը՝ բուն հրեշտակ կամ ոգի մը չէր, բայց իր խօսքը հրեշտակի ձայն եկաւ Զուիկին ականջը, անոր խոստումներն իր դառ-

նութիւնները մեղմացուցին։ Ասոր համար Աստուծոյ բիւր գոհութիւն մատոյց, որ այնպէս բարեբար կամ ուրախարար հրեշտակ մը խրկեց իրեն։

"Զուիկ այսպիսի խորհրդոց մէջ եղած ատեն՝ ազատ իշխանը ծառաներուն հրամայեց որ ղինքն անդրուարի մը վրայ դրած՝ տուն տանին, վասն զի անձամբ կամ հետի երթալու զօրութիւն չունէր։

"Ընտանէն դուրս ելլելու ատեն՝ դիշերն ու մութը կոխելով, միայն աստղազարդ երկինքն ու իշխանին ապարանքը լուսաւոր էին, առջինը՝ բիւր ջահերով շողշողուն ծովու մը նման, երկրորդը՝ շատ կանթեղներով զարդարուած աշտարակի մը պէս, հրոյ մէջ կը վառուէին։ Իշխանին ծառաները պատրաստ կեցած, իշխանուհին ու իր որդիքն անոր դիմացն ելած, ղինքը սիրով ընդունելու ատեն, իշխանն անմիջապէս նոյն օրուան դէպքն ու պատահիլքը պատմեց։ Ամենահետեւ բոլորը ընտանիքն ալ յուզուց որ դժբախտներն ինչպէս պէտք է հոգալ ու անոնց վշտերուն վշտակից ըլլալ։

"Զուիկ քանի մ'օր հիւանդ անկողինը մնաց, եւ գրեթէ խելքը կորնցուցած՝ իր սիրելի Հմայեկին ու չորս որդւոց յիշատակաւը կը չարչարուէր։ Իր անհոյակ ու ամենուն անծանօթ ողբը շատ սրտեր կը վիրաւորէր։ Իշխանուհին կը ջանար որ ան յուսահատական ողբոց պատճառն իմանայ. բայց Զուիկ լուռ եւ անմռունչ կենալով՝ բան չէր յայտներ, որպէս զի իր ցաւերն այն ազնուասիրտ բարերարներուն աղետից ալ առիթ չըլլան։

"Այսպէս Զուիկ դժնդակ հիւանդութիւն մ'անցընելէն եւ առողջանալէն ետեւ՝ շատ անգամ կ'ելլէր կանաչազեղ դաշտերն ու ձորերը կ'երթար եւ օրերով հեռու տեղեր նշմարել կը տենչար։ Ո՜հ, կ'ըսէր ատեպ մտքին, մը են արդեօք ան տեղերը՝ զորոնք գազանասիրտ մարդիկ աւեր անապատ դարձուցած, զիս մէկ կողմը փախչելու ստիպեցին, իմ հաւատարիմ ծառաներս շատը հոն մեռցուցին, եւ մնացող սակաւաթիւ-

ները յիր ու ցան ըրին. բայց ան քիչերուն մէջէն ալ՝ մէկը միայն զիս ազատելու փորձ փորձեց։ Ա՛խ, անդո՛ւթ Վասակ, վայրենի՛ Վարազ, ինչպէս կրցար երեք որդիքս աչքիս առջեւ Պարսիկներուն ձեռքը մատնել ու Պարսկաստան դերի խրկել տալ. իսկ պզտիկ որդիս, սիրելի Վարդս՝ չեմ գիտեր, սակայն անշուշտ հրոյ ու բոցերուն ճարակ եղած պիտ'որ ըլլայ։ Անտարակոյս անոնց մէջ մխիթ զարձած, աւերակներու տակ հոգին փչած կամ նոյն դաժան գազաններուն կատաղութեան կերակուր եղած պիտ'որ ըլլայ։ Եղբայրս, սիրելի Շաւարշն՝ իր ահագին Վարազ թշնամւոյն ձեռքն ինկած պիտ'որ ըլլայ, եւ իր սիրոյն ու բարեաց փոխարէն՝ մահ ընդունած։ Այսպէս կ'ըսէր մտքին Զուիկ շատ անգամ եւ դառն կ'ողբար, առատ ու արագ դեռեր երկու այտերէն վար վազցնելով։

"Այսպէս Զուիկ իրենները վիճակն անդիտանալով եւ ուր երթալիքը չգիտնալով, զիջաւ իր հիւրընկալներուն աղաչանացը եւ յանձն առաւ անոնց քով մնալ։ Հոն իր ամենէն հաճոյական զբօսանքն էր իշխանին ապարանից քովի դաշտերն ու անտառը պտրտիլ, հիւրընկալներուն իրեն տուած Անոյշ անուն աղախնոյն հետ միասին։ Զուիկ կը համարէր որ խոտովոտի իւններէ հեռու կեանք մը վարել միայն մեծութեան մէջ կրնայ։ Այն առանձնական տեղերն Աստուծոյ աղօթք ու պաղատանք կը մատուցանէր, որպէս զի գայ օր մը, որուն մէջ դարձեալ կենդանութեան շունչ առնէ, իր որդիքն եւ ջնջեալ տեսնէ։ Աղեկ գիտեր թէ ծրչափ բարի եւ աստուածապաշտ խորհուրդներ կը հեղու մարդուն մտքին մէջ առանձնութիւնն ու հանդարտութիւնը, եւ օտարաճին ու անհանճար միտութիւնները կը մերժէ։ Զուիկայ ջանքն ու փոյթը Աստուծոյ սիրոյն մէջ հաստատուն եւ կատարեալ ըլլալն էր։ Սիրել զԱստուած, կ'ըսէր Ընուշին, անսահման մեծութիւն, անեզր բարիք է մարդուն, ո՜հ, երանի՛ թէ ամենքը զինքը սիրեին, ինչպէս ես կը սիրեմ. ան տուն կ'ուրախանայի եւ ամ-

նէն խիստ ազէաքն ու վիշան ալ գլուխս դար, սիրով յանձն կ'առնէի, յօժարութեամբ կը գրկէի։

"Անոյշ՝ իսկզբան զՁուիկ խենթի կը կարծէը, որովհետեւ ինք անկիրթ ու առանց Աստուծոյ ծանօթութեան ան հասակը հասած էը։ Ահա, մատաղ մանկութեան հասակ, դուն ծաղկի չռալով, պտուղ ալ երբեք չես քաղեր։

"Կեղծութիւն ու ցաւ էը ամենիս սրտի մը. ահագին ժայռ մը ան կուրծքը կը ճնշէը, դժբախտ Զուիկը զարհուրած, սարսափած էը Անուշին այնպես գէշ կրթութիւնը տեսնելով։ Բայց հեզութեամբ ու անձանձրոյթ, ան օրիորդին առջեւ դեղ ու դարման, ուսում եւ օրինակ կը դնէը. մանկութենէն ծծած գեղեցիկ կրթութեան հիւթը՝ Անուշին վրայ կը սրբսկէը. սակայն Անոյշ մնապարծութեան եւ փառասիրութեան սերը չէը թողուր։ Կը ցաւէր որ Աստուած զինքը հարուստ չէը ըրած, որպէս զի կարենայ ոսկւոյ ու արծաթոյ մէջ ընկղմիլ, եւ գոյզգոյն ու գեղեցիկ զարդերով պարծիլ։ Ան աւետն, կ'ըսէր, կեանքս կեանք կ'ըլլար, ան ժամանակ վայելուչս աքանչելի կ'ըլլար. բայց ափսո՜ս, բամբներս թռչող խօսքեր են կամ երազ ու ցնորք։ Անոյշ այսպէս խօսած ատենն՝ դառնապէս կու լար կ'ողբար իր խեղճութեան վրայ, մանաւանդ տեսնելով որ իր երեւակայական շէնքերը կ'ոչնչանան եւ Զուիկ ալ իր երեսը դժկամակութեամբ ու ցաւով կը նայի։

"Խօսքը այս խօսքերուն մուտիր էը Զուիկ եւ իր աչուընէրէն վտակներ կը բխեցընէր. չէ թէ իր կորսնցուցած առաջին փառաւորութեան համար, չէ, չէ. հապա ան դժբախտ ու անկիրթ աղօրմելի աղջկան ունայնասիրութեան համար, զորն որ շատ եւ շատ անգամ ջանացած էը մնապարծիկ մտքութիւններէ ազատել, բայց պարապ տեղ։ Գոհ եղիր, Անոյշ, գոհ եղիր, կ'ըսէը Զուիկ, քու վիճակիդ վրայ, վասն զի արքունեաց ու մեծամեծաց մէջ երբեմն բիւրաւոր դժբախտութիւններ ու անթիւ անհամար անձկու-

թիւններ կը ծագին, անոնց մէջ անանկ սրտմաշուկ եւ տառապանաց ժամեր կ'իշխեն, որոնք դուն եւ ոչ մտքէդ կրնաս անցընել։ Աստուծոյ գործքերը նորաբանչ են, տրամադրութիւններն անճառ ու անպատում. ուստի Անոր կամացը յանձնէ գքեզ. թող ինք իր ամենագէտ կամքն ընէ. թող վարդը՝ փշերով զարդարած աճի, ոսկին՝ աղքատութեան, պատիւն ու փառքը՝ անարգանաց մէջ մնանեն պահուըտին. դուն ինչ գիտես։ Թէ որ աստեղաց կամ աւազի չափ շատ լեզուներ կամ խօսքեր մէկտեղ գային, Աստուծոյ կամքն ընող մարդուն փառաւորութիւնը մեկնել կարող չէին։ Ամենիսի առաքինութիւն մը բոլոր մէկալ առաքինութեանց խումբն ալ իրեն ընկեր կ'ունենայ։

"Քաւ եւ զԱնոյշ առաւ, դարձեալ դաշտերու եւ մարգերու վրայ դնաց. բնութիւնը նկատելով՝ իր վշտերը փարատել կ'ուզէր, եւ ան պարզչէլի բնութեան Արարիչը գովել ու մեծարել։ Դաշտն ու ձորը երկուքին սրտին ալ մխիթարութիւն տալով՝ ասդին անդին կ'երթային կու գային. բայց Անոյշ մկկնիմիկ դողդողայ, հեռուէն շղիւն մը իր աչքը գրաւելով՝ նոյն տեղն անշարժ կեցաւ։ Քիչ մը ետքը վազեց, ճեպով լոյս փայլատակած տեղը գնաց եւ տեսաւ որ ազատ իշխան մը գեաւիրը պատկեր հազիւ շունչ կ'առնէ կու տայ։ Զուիկ, գոչեց Անոյշ, եկուր դուն ալ զարմացիր ու տես, աս գժբախտին դուն ալ օգնէ։ Զուիկ սրացաւ, ածապարեց գրեթէ մեռնելու մօտ եղող մարդուն սաղաւարտը մէկդի առաւ, եւ առանց բանի մը միտ դնելու, վազեց ամանով մը ջուր բերաւ ու դունատ դէմքը սրսկեց։

"Ո՜հ, շնորհակալ եմ, ըսաւ մարդն աչքը բանալով. . . բայց մէկէն ապշեցաւ ձնաց. իր երկու աստղիները Զուիկին վրայ տնկեց . . . Զուիկ . . . ա՜հ, ազատիչս, ա՜հ, Զուիկ, դուն հո՞ւ ես եղեր. աս վիճակի՞ս, աս կերպարանա՞ց մէջ . . .։ Ո՜հ, երջանիկ եմ. . . Զուիկ, դուն զիս ազատեցիր, ես ալ զքեզ գտայ, զքեզ փնտռելու եւ ազատելու ելած էի։

"Զուիկ ուրախութենէն ու տրտմութենէն այնպէս պլլայած էր՝ որ ջոյ ամանը ձեռքէն վար ինկաւ, կոտր կոտր եղաւ։ Բայց շուտ մը հանդարտեցաւ, եւ աչքը վեր վերցնելով՝ Գուգարաց Աշուշայ իշխանը տեսաւ։ Ո՜հ, Աստուած, Աստուած, գոչեց Զուիկ, Աշուշային հոս ինչպէս առաջնորդեցիր. արդեօք դժբախտութեան դէպքով՝ չէ նէ բարեբախտութեամբ հոս ինկաւ։ Ո՜հ, աքանչելի, զարմանալի տեսութիւն։ Պատմէ, Երկինք, ըսէ ինծի, Աշուշան ինչպէս հոս ձգեցիր. իրեն տեղ Դուն խօսէ։

"Այն հարցմանց պատասխանն աս էր։

"Աշուշան լսելուն պէս՝ որ Երախանի Մամիկոնեանց բերդը Պարսիկները կործանեցին, դժբախտութեան շուտ մ'օգնել ուզեց, բայց այնչափ հեռուէն, ամէն բան լմնալէն ետեւ՝ ինչ կրնար ընել։ Գեռ գիւտ ու հնարք չգտած՝ յանկարծ Հմայեկին ծառան ներքին մէկը սաստիկ պլլայած իր ապարանքը հասաւ, եւ հաղիւ թէ երկայն դողդողալէն ետեւ կրցաւ բերանը բանալ ու խօսք մ'բսել։ Դողդոջուն ձայնով, Ցանցանքն իմն է խօսքով մը պատպէս սկսաւ. Տէր, բաւ, ձեր սիրնոջ Վռամանուշին Զուիկ քոյրը կորսուեցաւ. գուցէ, գուցէ թշնամեաց ձեռքն իյնալով՝ ան գազաններէն կոտր կոտր եղաւ։ Երախանի բերդէն գինքը փախցընելով՝ շատ ճամբայ բռնինք, վազելով ու խոյանալով Գուգարաց երկիրն ոտք կոխեցինք, եւ ապահովութեամբ ձեզի կու գանք բսելու ատեն՝ մէկէն գինուց շաչիւնը, երիվարաց ոտքերուն գափրելը գլեզ սարսափեցուց։ Թշնամին ետեւնէս է, պատայինք, եւ վայրկեան մը մէջ ընդարձակ անտառ մը գտնուեցանք. բայց Զուիկ անհետ եղած էր։

"Հանդարտութիւնը դարձեալ տիրեց, թշնամոյ կամ մարդու ոտնաձայն չկար. ես մեղմով եւ ահուդողով տիկինը փնտռելու ելայ. բիւր տեղեր, հազար անկիւններ մտայ ելայ, բոլոր անտառը կրնամ ապառել, բսի մտքէս. բայց այն անեզը ծովն ալ կրնար ընկրկել։ Թեպետ եւ ես չփնտռած տեղ թող չտուի, սակայն Զուիկ չգտայ։ Հիմայ հոս եկած՝ յանցանքս կը խոստովանիմ։

"Աշուշան ատոնք լսելուն պէս՝ մէկտեղ ճամբայ ելաւ. քիչ ժամանակէն ետեւ՝ երկուքն ալ անտառ մը հասան. ծառան՝ քանի մ'օր յառաջ իր ապասանած անտառը կը կարծէր, անոր հետ շատ նմանութիւն կը գտնէր, բայց նոյնը չէր։ Խորունկ թափանցելէն ետեւ՝ ամէն շաւիղն ու հետքն անոնց աչքէն անհետացեր եղան։ Ան ատեն ձիերնէն վար իջած եւ անոնց սանձէն բռնած՝ խիտ անտառին մէջէն կ'երթային, Զուիկն ու մարդու հետք մը փնտռելով, սակայն ի զուր։ Երիվարները ծառի մը կապելով՝ Աշուշան երկու քայլ յառաջ գնաց եւ յանկարծ երկիրն իր ոտքին տակէն փախչելով, խորունկ ձոր մ'ինկաւ։ Հոն Զուիկ գինքը գտաւ։

"Այսպէս Զուիկ զԱշուշան հոգացած ատեն՝ Անոյշ գացած բդեշխին երիվարն ու ծառան վար բերած էր, անկից ետեւ շուտ մը իր տիրոջն ապարանքը վազելով՝ պատահած բաներն ու Զուիկայ մահ ըլլալն իմացուց։ Աղատ՝ Գուգարաց իշխանին դէպքն ու Զուիկայ անունը լսելուն պէս՝ ձիով հոն վազեց եւ գանոնք տուն բերելով, իրենց ատիճանին համաձայն պատուով ու մեծարանօք գերենք քիչ մը ատեն քովը պահեց։ Վրաց բդեշխը բաւական հանդչելէն ետեւ՝ Զուիկայ հետ ճամբայ ելաւ շնորհակալ ըլլալով իր բարեբար հիւրընկալին թէ իրեն եւ թէ Զուիկայ ցուցցած սիրոյն համար. իսկ ազատն ինք գինքն երանելի կը սեպէր որ այսպիսի ազնուական հիւրընկալութիւն բրաւ։

"Զուիկայ ուրախութիւնը վրաց բդեշխին քովմէ մեծ էր. շատ տարիներէն ետքն ալ՝ երբ որ իր երեք որդիքը Աշուշային միջնորդութեամբը Պարսկաստանէն կամ ան խիստ գերութենէն ազատեցան իր քովն եկան, աւելի մեծ եղաւ ցնծութիւնը. բայց հիմայ վարդս, կ'ըսէր, վարդս ուր է արդեօք։

"Ա՛ս է, սիրելի վարդ, մօրդ պատմութիւնը"։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ներսեհ Երուանդունեան ապաքանէը։

Պատմուն ու գեղեցիկ օր մը, Ներսեհ Երուանդունեան՝ Մինաւինջ եղած ապարանից քով, երկու զուարթ մարդիկ եկած կեցած էին. մէկը՝ ծաղկեալ գարնան, մէկալը՝ թաղշամած աշնան ցոյցն ունէր, սակայն երկուքն ալ բնութեան սքանչելիք էին։ Մէկը՝ նորաբաւնչ, բարձր ու յաղթ կերպարանք մը, հասարակ եւ աղքատին՝ բայց մաքուր ու վայելուչ զգեստ ունէր. զարդարուն ու փառաւոր եւ ազատորդւոց նման հանդերձով մը՝ ծերունեան քովը կը կենար մէկալը։ Անցնող գացողներն առտղ ու վառվռուն երիտասարդին կը նայէին, որն որ իր շքեղ զարդուքը, չքնաղատես կերպարանքն ու սիրուն դանդրահեր վարսիքն ամէնքը կ'ապշեցընէր, միանգամայն սեւաթոյր ականոցիքն առանց պերճութեան՝ չորս կողմը դարձընելով, քաղցր ու հեզիկ հայեցուածով մը ամէնուն սիրտն իրեն կը ձգէր։

Վարդ առաջին անգամ Երուանդունեան առջեւ պիտ'որ ելլէր, ինչպէս որ Գիտակ նոյն իշխանին հետ խօսք ըրած եւ անոր ապարանքէն իր քեռորդւոյն հագուստը բերել տուած էր։

Ներսեհին ապարանքը՝ որն որ մեծագործութեան հրաշակերտ մըն էր, զվարդ զարմացուց. ան հսկայաձեւ շէնքը դրսէն ալ կը շողար։ Գիտակ վարդայ հետ մէկտեղ ապարանքը մտաւ։ Անմիջապէս ապառաւորներէն մէկն անոնց դիմացն ելլելով եւ իմանալով որ Երուանդունեան հետ խօսիլ կ'ուզեն, առաւ զանոնք ու պլլեւալ գեղեցիկ ու մարմարեայ սրահներէն անցընելով, իշխանին խուցը տարաւ։ Վարդ ապարանից զարդն ու շքեղութիւնը զննելու առեն չունեցաւ. երբեմն երբեմն նկարները, հոյակապ սիւներն ու արձանները, որոնք մարդ տեսած առեն կը զարմանայ, դիտել չկրցաւ. այն անհամեմատ փառաւորութենէն՝ մեծապայծառ շողէն ու լոյս, կայծեր եւ ատաղներ ցոլանալով՝ առջի անգամ տեսնողին աչուըները կը շլացընէին։

Յատեհեւագէն եւ սպառազէն աւադայ ու սպասաւորաց խմբեր Ներսեհին ապարանից մէջ շատ կային. բանբերներ ու Պարսից թագաւորէն եկող գացող պատգամաւորներ պակաս չէին, որոնց ամէնուն աչքը միշտ Երուանդունեան վրայ էր. բայց հիմակ հասարակաց մտադրութիւնը նոր եկած պատանեկին վրայ էր, որն որ իր անճնեայ մօրեղբօրը քով կեցած՝ հեզիկ կը նայէր։ Ատոնց առաջնորդը կանխեց Ներսեհին զոյց տալու գնաց։

Երկէն ի մէկ դուռ մը բացուելով՝ քանի մը երեւելի մարդիկ ելան. Գիտակ հարցընելով իմացաւ որ Պարսից թագաւորէն եկած իշխաններ էն։ Ատոնք երթալուն պէս՝ դարձեալ նոյն դուռը բացուեցաւ եւ կարճահասակ ու վշտահես մարդ մ'ելլելով, ձիւնահեր սակայն ծեր չէ, քիչ մը ծռած դէմով ու յամր քայլերով դէպ իրենց սկսաւ գալ։ Վարդ այս պատկերին վրայ ապշած եւ քիչ մ'ալ վախցած, կը կարծէր որ տեսիլ մը կը տեսնէ, ուստի ան զարմանալի մարդուն ով ըլլալը Գիտակին հարցընել կ'ուզէր. բայց դեռ բան չբացած՝ անիկայ մօտեցաւ եւ քաղցրութեամբ ու արտասուագին աչուըներով Գիտակին այսպէս բսաւ.

"Տէր, Երուանդունի իշխանը նախ ձեզի հետ մինակ խօսիլ կը փափաքի. ասիկա միջոցին մէջ ինծի յանձնեց որ ձեր որդւոյն հետ խօսակցիմ: Ուստի դուք անդանդաղ իրեն գացէք,,: Գիտակ իրեն հետ խօսողին դէմքը տեսնելով՝ սառեցաւ մնաց. իր զարմացումն եւ ուրախութիւնը սաստիկ էին. չկրնալով ինք զինքը բռնել՝ մէկէն նոյն մարդը գրկեց ու ճակտին վրայ համբոյր մը տալէն եւ լուութեան նշան մ'ընելէն ետեւ՝ բաժնուեցաւ ներսեհին գնաց:

Ընծանօթը մեծ ուրախութեամբ վարդ պատանին մէկ անկիւն մը քաշելով, հառաջութեամբ մը անոր կը նայէր, կարծես թէ իր երեսին վրայ ունեցած բիւր խորշոմութիւնները ջնջուելով՝ այլակերպեցաւ. սիրով եւ տրտհասաւութեամբ վարդայ կերպարանքը կը դիտէր: Ա,յսպէս զինքն երկայն աւուն դիտելէն ետեւ՝ մեղմ ձայնով մ'իրեն ըսաւ. "Սիրուն պատանի, Երուանդունի իշխանին ապարանքը գալդ գիս շատ ուրախացուց եւ երջանիկ ալ կը համարիմ զիս՝ եթէ խորհրդով ու գործքով քեզի օգնական ձեռնտու կարենամ ըլլալ: Կը յուսամ որ շատ չ'անցնիր սերտ բարեկամ կ'ըլլանք, մանաւանդ որ գլխդ, ինչպէս ներսեհ պատմեց ինծի, շատ ընտանի ու հեզ տորա-դրեցին իրեն: Սառզիւ ամէնքն ալ պիտի ցնծան, թէ որ Երուանդունւոյն վատահութիւնը գլուխ ելլէ եւ քեզմով մեր Հայրենեաց պայծառ սիւն մը կանգնուի. ասիկա բանիս կատարումը յայտնի կը տեսնուի, վասն զի քու վառվռուն աչդ ալ անոր գուշակ է,,:

Վարդ իր նոր բարեկամին առջին առանց պատասխան տալու կեցած, մանաւանդ թէ անոր վերջին գովեստի խօսքերէն շփոթած՝ գլուխը ծռելով եւ շնորհալից կերպով մը շնորհակալ եղաւ: Բարեկամը պատանւոյն քաղաքավարական վարմանց ու շքեղ կերպարանաց վրայ զմայլելով, խօսքը յատաջ տարաու ըսաւ. "Ե՛րիտասարդ, քու ճակտիդ վրայ բազմադէմ ապագայ մը կ'երեւայ. բայց մի զարհուրիր. վիշտ եւ ուրախութիւն իրարու արագ կը յաջորդեն: Կը

տեսնեմ որ իմ ոճ ըլլալը հարցընել կ'ուզես. սակայն չէ, հարկ չկայ, ժամանակին կ'իմանաս: Հիմակ աւելի կարեւոր նիւթեր ունինք խօսելու: Գիտնաս որ ապարանից նեղքին կարգաւորութիւնն ու հոս գտնուող ազատաց եւ աւագորերոյն կարգն եւ հոգին հիմայ շատ գէշ է. որովհետեւ շատ ժամանակ էր որ իմաստուն ու բարեբարոյ Երուանդունին հոս չէր:

"Ով որ ուրեմն, սիրուն պատանի, իմ խորհուրդներս քեզի համոյ են, բանիքներս մտիկ ըրէ: Մեծ դարպասներու մէջ շատ կերպ մարդիկ կան: Դուն մէկէն ի մէկ ամէնուն հետ մտերիմ ընտանութեամբ վարուիլ մ'ուզեր, ապա թէ ոչ՝ շատ անգամ կը մատնուիս եւ չկարծած տեղդ կը գտնես ինք զինքդ: Սայդ է կան անոնց մէջն ալ լաւ ու բարի քաջեր, բայց աղէկ ընտրելու է: Ներսեհ ճիշդ կարդ կանոն կը պահանջէ, յանցաւորները սաստիկ կը պատժէ. բայց ինչպէս ըսի, անոնց երթալուն պէս՝ անկարգութիւնը կը սկսի: Ուստի իմ խորհուրդս սա է, սիրելի, որ դուն ամէնուն հետ բարեկամ ըլլաս, սակայն մէկալ կողմանէ ալ կարելի եղածին չափ զգուշութիւնը սիրես ու քաշուիլը, մտածելը, ինք զինքդ բռնելը ձեռքէ չձգուս եւ կարծեմ թէ սաղ գժուարութիւն չես կրեր: Ապարանից ընթացքն ու կեանքը՝ փոթորկի մը պէս փոփոխական ու անհաստատ է, մերթ փառաւոր ու պայծառ է, այնպէս որ մարդուն սիրտն ուրախութեամբ կը լեցընէ, եւ մերթ նուաղ հով մ'ալ սեւնայն ինչ կը խռովէ եւ կամաց կամաց գունդագունդ մթին ու սեւ ամպեր ժողվելով՝ գուարթութեան վրայ քող կը ձգէ,,:

Վարդայ լուսաւոր դէմքը նեմնցաւ ապագային այսպիսի ախուր նկարէն. վարդագոյն այտերը ժժգունել սկսան: "Սիրելի, ըսաւ անծանօթը, հիմակուընէ երեսդ չթթարշամի. դուն արի ու քաջ եւ նշանաւոր ցեղէ կ'երեւաս, կերպարանքդ կը ցուցընէ որ առաքինութիւնը կ'իշխէ վրադ, անոր համար սա դառն կեանքը ատորագրեցի քեզի, բայց ուզողին

դառն ու դժնդակ չէ, հապա շատ անոյշ ու երանա-
լից։ Վարդ . . . անուռդ Վարդ չէ՞ . . . սիրելի, ներ-
սեհ ինծի ըսաւ որ Գիսակ քոյ սրտիդ մէջ հաստա-
տուն անվկանդ սկզբունք դրած է. եթէ անոնք ա-
նեղջ ծնալու ըլլան, անոնց վրայ ինչ շէնք որ կը
տեղեաս նէ՝ դիր, մի վախնար, ամուր կը կենայ եւ
բոլոր մարդկութեան ալ ուրախութեան պատճառ
կ'ըլլայ,,։

Պատանին իր խորհրդաւոր բարեկամին այսչափ
խրատներուն համար շնորհակալ ըլլալու տեղն՝ ներ-
սեհ իշխանէն զոյց եկաւ որ Վարդ իրեն երթայ։
Պատանեկին սիրտը սաստիկ կը զարնէր, երբ որ գոհ
քով հասած պիտի ներկայանար։ Սպասաւորը մեղմով
դուռը բացաւ, Վարդ ալ հանդարտութեամբ ու խո-
նարհ կերպարանքով ներս մտաւ։

Սեծ ու շքեղ սրահ մը եւ անոր մէջ չքնաղ
ու մեծագին գահ մը տեսնուեցան։ Փառաւոր աթո-
ռին վրայ վայելչագեղ ու խայտաին Երուանդունին
նստած էր. ծանր ու զուարթ դէմքով եւ կրակ ու բոց
աչուքներով, ծերունւոյ հասակ չէր ցուցներ. փա-
ռաւոր ու համապատշաճ զգեստ մը վրան առած, գլու-
խը ոսկեղէն խոյր մը դրած, մարգարտով ու երկին
երկին քարերով շողշողուն կամար մը մէջքը կապած,
դինդ ականջին ու ամբոյր ուսին վրայ, հանդարտու-
թեամբ ու անշարժ նստած, աչուքներն եկող երթտա-
սարդին վրայ անկած էր։

Գիսակ Երուանդունւոյն քով նստած էր. Վարդ ներս մտածին պէս՝ սէրն եւ անկից ծնած ու-
րախութիւնը զինքը շարժեցին։ Բայց անոր վրայ նայն
զգածումներն ունեցողը՝ միայն ինք չէր. Երուանդու-
նին ալ անմիջապէս խիստ շարժեցաւ պատանեկին
տեսութենէն. անանկ կը կարծեր որ աքանչելի դիւ-
ցազն մըն է առջեւն եկողը։

Վարդ՝ ներսեհին յարգական ողջոյն մը տա-
լով՝ լուռ կեցաւ, սպասելով որ անիկայ նախ իր հետ
խօսի. իսկ Երուանդունին զինքը լուռթեամբ աղեկ մը

դիտելէն եաքը՝ Գիսակին ականջը քանի մը խօսք
զգուշեց ու անմիջապէս ելաւ Վարդայ դիմացը դնաց
եւ քաղցրութեամբ ու սիրով՝ ,,Բարով եկար, սիրելի
որդեակ,, ըսելով, զինքը գրկեց ու խօսքն այսպէս
շարունակեց։ ,,Գուն ինծի յանձնուած ես, սիրելի
Վարդ, եւ յուսամ որ քեզի տալու հրահանգովս՝
քալ ու արի մարտիկ մ'ընելով, տոհմիդ անունը կը
պահես, մեր գժբախտ հայրենեաց պաշտպանն ու
դիւցազը կ'ըլլաս, մանաւանդ եթէ ինծի ալ հպատակ
ըլլաս, ինչպէս քոյ սիրելի Գիսակիդ կ'ընլլայիր։ Կ'ու-
զեմ որ վազը անմիջապէս ուսմունքդ սկսիս ու ազատ
եղած ատենիդ միշտ իմ քովս գտնուիս, հոս կամ
բանակ։ Նոյնպէս, սիրելի Վարդ, ինծի աղէկ կ'երեւայ
որ դեռ ոմ ընլլաղ հայատնես եւ այսուհետեւ Վարդ
քաջբերունի անուանուիս, առանց ամենեւին տոհմիդ
ու վիճակիդ վրայ խօսք ընելու,,։

Ըսաւ ու սպասաւորի մը հրամայեց որ երթայ
զԱրաէն իրեն կանչէ։ Թռաւ ծառան եւ նոյն վայր-
կենին մէջ Արաէն եկաւ, ան մարդը՝ որն որ քիչ մը
յառաջ Վարդայ այլեւայլ խրատներ տուած ու իրեն
մեծ սէր ցուցուցած էր։ ,,Ա՛րաէն, ըսաւ Երուանդունին,
աւասիկ Վարդ քաջբերունին քովս եկաւ, ես ալ որո-
շեցի որ հոս բնակի. ցուցուր իր սենեակն ու նայէ որ
իրեն ամէն հարկաւոր եղած ուսմունքն աղէկ տրուի,
լաւ հոգացուի. կը բաղձամ որ ամէն բանի մէջ կա-
տարեալ ըլլայ, թէպէտ շատ բան արդէն Գիսակ իրեն
սորվեցուցած է։ Վարդայ վրայ ուրիշ աչքով նայէ,
հոգաբարձութիւնդ միայն ինքն ըլլայ։ Ա՛րաէն, զՎարդ
ինծի անուշահոտ վարդ տաս,,։

Ըրաէն խոստացաւ որ հրամաններդ ճշդիւ կա-
տարէ, եւ Վարդայ ու Գիսակայ հետ իշխանէն բաժ-
նուեցաւ դնաց։ Երթալու առեն՝ Արաէն մտադրու-
թեամբ կը նայէր իրեն յանձնուած երիտասարդին
երեսը, եւ հին փիշտակ մը իր սրտին մէջ գտնուե-
թիւն հեղուլ՝ մէկ երկու գաղտնի արցունք թափեց։
Նոյն առեն ծառայի մը հասկցնելով որ աճապարէ,

մեծ ու փառաւոր սրահին քովն եղած զարդարուն սենեակներէն երկուքը բանայ ու պատրաստէ, ինք զՎարդ եւ զԳիսակ ապարանին չորս կողմը կը պտըտցընէր. ուսկից որ կ'անցնէին՝ ապաստաղը եւ զօրականք հիւրերը մեծարանօք կ'ողջունէին: Ամրոցին կամ ապարանին ամէնէն շքեղ տեղը գալով՝ Արաէն դարձաւ այսպէս բսաւ. "Քաջբերուն, կարծեմ քեզի ու քու սիրելի ընկերիդ Հաճոյ կ'ըլլայ, թէ որ աս տան ուրիշ հրաշակերտ տեղերն ալ ձեզի ցուցընեմ, մինչեւ որ ձեր խցերը պատրաստուին: Թէպէտ այսօր տան մէկ մասը միայն կրնամ ցուցընել, որովհետեւ արդէն վերջնալոյսն իր բոլոր զօրութիւնը կը կորնչցընէ. բայց Հոգ չէ, այսուհետեւ դուն, սիրելի Վարդ, միշտ հոս ես, իսկ Գիսակ անշուշտ ատեպ կու գայ": Ըսելէն ետեւ դարձաւ հսկայածեւ գաւիթը մտաւ, որուն լուսամուտ երդերէն թափանցած հրեղէն գնահն երեկոյեան լոյսը՝ կարծես թէ զանոնք դլխէն մինչեւ ոտք ոսկեթել հանդերձով զարդարած էր:

Վարդ առաջին անգամ դեռ նոր ապարանքը մտած ատեն, զանազան սրահից փառաւորութիւնը տեսնելով՝ զարմացած ապշած էր, սակայն հիմակ աս չքնաղ տեսարանին առջեւ աներեւոյթ եղաւ ան ամէն պայծառութիւնք՝ որ նոյն ժամանակ աչքին տակ ինկած էր: Բնութիւնն ու արուեստը վէնքը շատ զարմացուցին, եւ այլեւայլ վէնուց ու զրահից յաճախութիւնը, թրերուն ու վահաններուն պայծառութիւնք՝ դրեթէ աչքն ալ շլացուց: Անկից ետեւ Արաէն զինքնք առաւ դէպ ի Վարդայ խուցը տարաւ եւ Գիսակայ ալ ազաչեց որ նոյն գիշեր հոն բնակի. արդէն իրեն համար ալ Վարդայ սենեկին քովն խուց մը պատրաստուած էր: Գիսակ Արաէնին ազաչանքը շնորհակալութեամբ ու սիրով ընդունեցաւ, որովհետեւ դեռ Վարդայ յանձնելու եւ սորվեցընելու շատ բան ունէր:

Վարդ ու Գիսակ իրենց առաջնորդին ետեւէն երթալով՝ վերջապէս գեղեցիկ տեղ մը հասան, ուր

Արաէն կեցաւ ու Վարդայ աս խօսքերն ըսաւ. "Ե՛րիտասարդ, աս է Երուանդունի իշխանին սենեակը, իսկ մեկալը քու խուցդ է: Հոս երկուքնիդ ալ հանգչեցէք":

Երբ որ երկու հիւրերն ան սենեակը մտան, չէին գիտեր թէ ինչ խորհին կամ խօսին, վասն զի սենեկին զարդն ու բիւր փալփլող ճրագի աստղները զդիշերն օր դարձուցեր էին. իրենց առաջին խօսքն ու շնորհակալութիւնն Աստուծոյ եղաւ, երկրորդը՝ մեծանձն Երուանդունւոյն, որ զերծնիք այնչափ սիրով կ'ընդունէր ու կը հոգար:

Այսպէս քիչ մը ատեն լռիկ մնչիկ կենալէն ետեւ, Գիսակ ցանկալի ու սիրելի Վարդայ կը նայէր, իբրեւ թէ ճակտէն բան մը գուշակել կ'ուզեր: Վերջապէս ծերունին լռութիւնը կտրելով, "Զրուցե ինծի, Վարդ, բսաւ, ինչ ազդեցութիւն ըրաւ սրտիդ այսօր տեսած փառաւորութիւնդ: Կարծեմ ան շքեղութիւնն ու պայծառութիւնը, քեզի՝ մեռնելեան մէջ վարժողիդ, զարմացում ու նեղութիւն միանգամայն պատճառած պիտ'որ ըլլան: Սիրելի, կը բաղձամ ու կը յուսամ որ աս փառաւոր երեւցած կենաց մէջ ալ՝ այնպէս բարի ու աստուածապաշտ կը մնաս, ինչպէս մինչեւ հիմակ առանձնութեան մէջ էիր: Որդեակ, քու մօրեղբօրդ վարդապետութիւններն ու խրատներն երբեք մի մոռնար: Սրտիդ ու մտքիդ մէջ կրթութեան սկզբունքն ու հիմերը անկուած են, անտարակոյս կրնաս գեղեցկագոյն ու բարձրագոյն հրահանգներ ալ ընդունիլ: Սիրելի Վարդ, աս հասատատուն ակնկալութիւնն ու յոյսը հետս մեկտեղ իմ մեռնելութիւնս կը տանիմ ու ապահով եմ որ դուն միշտ առաքինութեան շաւղաց վրայ կը շրջիս ու պիտի շրջիս, եւ երբեք ալ քալ Վարդանանց ուղիղ հաւատքը պիտի չմոռնաս: Մտածէ, սիրելի, միշտ քու մայրդ՝ որ որդւոյն կը սպասէ. միտքդ բեր եղբարքդ՝ որոնք միշտ քեզի կը սպասեն. յիշէ քու աքանչելի ու երջանիկ հայրդ եւ անոնց ամենուն

դ.քեզ տեսնելու իղձը մնաած է, եւ քալէցիր, առաքինի եղիր։

"Այս առաու իրիկուն պէտք է որ ազօթք ընեմ, պաղատանքներս Հզօրին առջեւ դնեմ, որպէս զի երկինք դ.քեզ լուսաւորէ ու նոր ալեկոծ շաւղացդ մէջ անփորձ պահէ. այժ ու զօրութիւն տայ աս աշխարհքիս ահաղին ախոյեներն դէմ։ Երբեմն երբեմն մեռնելս թեղնէս քեզի կու գամ, որպէս զի անձամբ տեսնեմ ու համոզուիմ որ արդեօք նոյն վարդն ես եւ դիս ալ կը սիրե՞ թէ չէ։ Վարդ, իմ հոգւաբաժանութեանս եւ դ.քեզ հրաժանդելու աշխատութեանս փոխարէն հպատակէդ ըլլայ, եւ ան բաւական է իմ ծանրացած դլուխս թեթեւցընելու, խորհուրդներս հանգիստ ընելու եւ սրտիս մեծ ակնկալութիւն ու միսիթարութիւն տալու, որ ժամանակ մը առուդիւ վարդս քալ ու առաքինի պիտի տեսնեմ, լուսաւոր ջահ մը պիտի նշմարեմ։

"Վեղմէ բաժնուիլը միայն, սիրելի Վարդ, դժուարին, խիստ դժուարին կու գայ ինծի։ Առանձին ու լուիկ հիւղիս մէջ նստած առենս՝ կենացս ձմեռն իր ձիւները դլուխս պիտի սրսկէ. ան առեն իմ յառաջ ջուան վշտալի ու աղետալի յիշատակներս դարձեալ միտքս պիտի գան, ազգ ու տրամութեան զգեստ մը դիս պիտի ծածկէ, եւ քաղցր կամ միսիթարիչ դէմք մը պիտի չտեսնեմ, որուն զուարթութիւնը միայն կարող էր ցաւերս մեղմացընել, մանաւանդ թէ՝ դրեթէ բոլորովին մոռցընել տալ։ Սակայն կ'ուզեմ, կ'ուզեմ ան դաժան ու դժնդակ բախտը կրել, գիտնալով որ դուն, անձկալի Վարդ, երջանիկ պիտ'որ ըլլաս եւ սրտիդ մէջ սերմանուած բոյսերը կանաչազարդ պիտի բուսնին ու աճին,,։

Գիսակ աս խօսքերը խօսելէն եաեւ՝ դիմած ու դորովագութ հօր պէս զՎարդ դրկեց. պատանին ալ արտասուագին աչուըներով ցանկալի մօրեզբօրը խոստում տուաւ որ իրեն ու Ներսեհին հլու որդի կ'ըլլայ։ Ծերունին՝ մինչեւ նոյն առեն Վարդայ տուած

խրատները բաւական չսեպելով, խօսքը շարունակեց եւ ուրիշ քանի մը ազդու խօսքեր ալ անոր սրտին խորքը տնկել ուզեց։ Իսկ Վարդ անչափ սիրով ու շնորհակալութեան նշաններով Գիսակին ըսածներուն միտ կը դնէր։ "Վերջապէս, ըսաւ Գիսակ, աս ալ գիտնաս, սիրելի Վարդ, որ քեզի Հարկաւոր եղած ամէն բանը բերած կամ բերել տուած եմ. միտ դիր աս դեղերուդ պղպեղահատիկ օրոյն եւ կարդա վրան եղած դրութիւնն ալ. Պարապ տեղ ծառները չեխափ առաբ. Ներքը ժամն Աստուծոյ ու արդարութեան համար է։

"Վեղեցիկ, սիրուն խօսք, գոչեց Վարդ. նոյն զօրոյը միշտ միտքս կ'ուզեմ պահել, սուրս շողացուցած առեն նոյնն առջեւս պիտի նկարեմ,,։

Վարդ ու Գիսակ այսպիսի խօսակցութիւններ ընելէն եւ երեկոյեան կերակուրն ուտելէն եաեւ՝ նոյնէն խօսելու սկսան, մինչեւ որ կէս գիշերն անցաւ եւ գանոնք անոյշ քնոյ հրաւիրեց։ Գիսակ նոյն հրաւէրը շատ ընդունեցաւ, իսկ Վարդ՝ բիւր խորհուրդներ մտքին մէջ յեղյեղուով՝ ուշ, շատ ուշ լսեց քնոյն սահպիչ ձայնը։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Սասպիլ ցաւ ու գոյժ մը։

ԱՐՇԱԼՈՑԸ՝ մահկանացուայ լոյս շնորհելու հա-մար իր անկողնէն դեռ նոր ելած առեն, Վարդ արթնցած՝ եւաւ Գիսակին խուցը գնաց ու աչքը մէկէն իր սիրելի Հօրն անկողինը դարձուց։ Իր անձին ու Գիսակին մեծ ուրախութիւն մը պատճառել կ'ուզէր, անոր ձեռքը համբուրելով՝ զինքն արթնցնել կը ցանկար։ Բայց ինչ ահռելի, սրչափ սաստիկ զարհուրանք ունեցաւ, երբ որ գԳիսակ անկողնին չգտաւ, երբ որ տեսաւ թէ մօրեղբայրն ամենեւին տեղ մը չկայ։ Ցրտում՝ տխուր ու անմխիթար սենեակը դառնալով՝ մտմտալ սեղանոյ մը վրայ մագաղաթի մը տեսաւ, հետաքրքրութեամբ բացաւ ու սա խօսքերը կարդաց։

"Վ՛րդեակ, քեզի ու ինծի սաստիկ ցաւ չպատճառելու եւ հրաժարական ողջունով իմ ու քու սիրտդ չվիրաւորելու համար, դուն դեռ քաղցր քնոյ մէջ եղած առեն՝ ասս երկու տողն այսպէս կը գրեմ։ Քեզմէ բաժնուիլը շատ դժուարին բան էր ինծի. սակայն աս հաստատուն յուսով կ'երթամ ու քեզմէ կը հեռանամ, գիտնալով որ քեզի տուած ուսմունքս հաւատարմութեամբ կը պահես։ Նոր ընթացքիդ մէջ քաջութեամբ յառաջ գնա, որպէս զի երբ որ ան բղձալի վայրկեանը գալու ըլլայ, ես անձամբ գքեզ քու մօրդ ու աբի Վահանին ծոցը դարձրնեմ։ Ապրէ, սիրելի՛ Վարդ, հազար ապրէ, եւ գքեզ անչափ սիրող մօրեղբայրդ՝ դուն ալ սիրէ,,։

Վարդ մագաղաթը չերմաջերմ արցունքներով թրջեց, եւ երկու երեք անգամ կարդալէն ետեւ՝ դարձեալ կարդալ կ'ուզէր։ Ան աշխարհքին մէջ ինք զինքն առանձին ու լքեալ թողեալ կը կարծէր ու միսիթարութիւն ալ գտնել չէր կրնար։ Ուսումնասիրութիւն ու սիրտ առանալու համար՝ երկու ձեռագրերն երկինք վերցուց սիրտ ի բերան առ ալօթքն բաւ։ "Հայր, երկնաբերթ կամարին վրայ նստող Հայր, տուր ինծի շնորհք որ քու երկիւղիդ մէջ ապրիմ, շնորհէ զօրութիւն՝ որ Քրիստոսի Հաւատքը պահեմ եւ բորբոքած եռանդնալից սրտով ամէն ազէաքն ու վիշտը կրեմ, ունայնութիւնն ու ամբարհաւաճութիւնն արհամարհեմ, շահասիրութիւնն ու նախանձը մէկդի մերժեմ, ինծի օգտակար եղածը փնտռեմ, քնկերս շահն ու ամենուն բարիքը շարդելեմ։ Ա՛ն, Ա՛ստուած, զարձուր քու աչքդ երիտասարդութեանս հոգաբարձութիւն վրայ, նայէ անոր ու շնորհէ անոյաւ անտրտում օրեր, քաղցր եւ ուրախարար ժամեր։ Երկընչուր բազմիդ մօրս գլխուն վրայ, սիրելի եղբարքս կենդանի պահէ, որ օր մը մէկզմէկ տեսնենք. ահ, երբ իրարու պիտի մօտենանք։ Գիտեմ՝ կու գայ անշուշտ այն ուրախութեան օրն ալ, այն ցանկալի ու անձկալի վայրկեանն ալ կու գայ,,։

"Այնպէս է,, բաւ մօտաւոր ձայն մը։ Վարդ անմիջապէս ոտք ելաւ ու դարձաւ իրեն քով մարդ մը տեսաւ, ուրախ զուարթ դէմքի մը վրայ բիւր սիրոյ նշաններ նշմարեց . . . : Երուանդունին անձամբ եկած էր։ Ներսէհ աչ ձեռքը վերցնելով՝ ապշած երիտասարդին ուսը դրաւ եւ բաւ. "Սիրելի՛ Վարդ, կը տեսնեմ որ Աբարչին վրայ հաստատուն ու անվհատ

հաւատք ունիս։ Պահէ անիկայ, որովհետեւ Թարգմանչացն վրայ սէր ու հաւատք ունենալէն աղնուագոյն բան չի կրնար ըլլալ։ Կ՚ուզէի անձամբ տեսնել որ քեզի համար տուած հրամաններս կատարուեցա՞ն, թէ չէ,,։

Վարդ առ բանիս համար իշխանին շնորհակալ ըլլալէն ետեւ. ,,Ո՛րդեակ, ըսաւ Երուանդունին, Գիսակ մօրեղբայրդ ո՛ւր է. կը բաղձայի զրուցել որ առ դիշերն ալ իր բարեկամին տունը բնակի։ Ինչ, արդեօք առանց հրաժարական ողջոյն տալու դացիր է,,։ Վարդ Գիսակին հրաժարական նամակը՝ Ներսեհին ձեռքը տուաւ։ Իշխանը նամակը շուտ մը կարդալով, ,,Աստղիս, կանչեց, առանք այնպէս ճշմարիտ խօսքեր են, որ ազամանդեայ սիրտ ունեցող մ՚ալ անոնցմէ կը կակղնար. ո՛ւ եւ իսկ զթած որդին Գիսակին առ տեսակ բաժնուելուն իրաւունք կու տայ,,։

Ապա ու իր բնածին արագ ընթացքովը թողուց գնաց. իսկ Վարդ արտասուքեան եւ ուրախութեան այլեւայլ խորհրդոց մէջ ընկղմած՝ առ այցելութեան վրայ կը զարմանար։ . . . Առենն եկած էր, ինքն ալ Երուանդունւոյն պիա՛տը երթար։

Վարդ վառվռուն ու կայտառ՝ իրեն համար յօրինուած վայելչագեղ զգեստը վրան առաւ, սեւաթոյր թաւդաղանդուր վարսից վրայ ոսկեղէն սաւառատր դրաւ, ահագին ու շղոյն վահան մը մէկ կողմը բռնած, երկայն պողովատիկ սուր մը մէջքին վրայ՝ մէկալ կողմը կապած, ազեղ եւ սլաք, նիզակ ու գեղարդ իր քովը պատրաստած, ու այլեւայլ ոսկեղէն եւ արծաթեղէն զարդերով զարդարուած, Ներսեհ Երուանդունւոյն առջեւն ելաւ, որն որ զինքը շատ սիրով ընդունելով՝ Աբասենին հրամայեց որ մարմնոյ կրթութիւններն անմիջապէս սկսին։

Ա՛ամիկոնեանն այնուհետեւ արագաթռիչ եղջերուի պէս ամէն անելանելի բլրէն ու գահաւանդէն դիւրութեամբ անցաւ յառաջ գնաց։ Իր նշանաւոր ու երեւելի վարպետներն իրեն փութոյն վրայ մեծամեծ դովեանքներ կը խօսէին, Վարդայ առաքինի ու աքան-

չելի բարքը կը գովէին, մանաւանդ թէ պարծելով մը այսպէս աշկերտ ունենալնուն վրայ կ՚ուրախանային։ Քիչ առեղուան մէջ՝ ձիավարութեան, կռուոյ, նետաձգութեան ու սրոյ հրահանգոյ մէջ ազէկ վարժելով, անսովոր յաջողակութիւն մը կը ցուցնէր. առ ամէն բանին՝ բնութեամբ զօրաւոր, ջղուտ ու ամենեւին հիւանդութեամբ չտկարացող մարմինն ալ կ՚օգնէր։ Այսպէս Վարդ օրէ օր ու տարւէ տարի առաւել փութաջան ու առաքինի ըլլալուն, Երուանդունին ալ զինքն իր որդւոյն պէս կը սիրէր։

Ներսեհ իր ծանրութիւնն ու վերջին ժամանակներուն տրտում տխուր դէմքը, իր նեղութիւններուն ու անձկութիւններուն նշաններն իրմէ կը հեռացընէր, երբ որ առ զուարթ ու հրեշտակատեսիլ երիտասարդն իր քովը կ՚ըլլար։ Վարդ՝ քաջարի ու առիւծասիրտ Ներսեհին կամ քրիստոնէութեան ըմբիշին առջեւ, զանազան քաղցրանուագ երգեր հնչեցընելով, կամ մանաւանդ հոյակապ ու երջանիկ մարտիկներուն եւ դիւցազնաց վրայ եղած պատերազմի մրմունջներն երգելով՝ Երուանդունւոյն սիրտը կը վերաւորէր, անոնցմով անոր միտքը դառն յիշատակներ կը ձգէր։ Երեւելի մարտիկին երկու աչուըներէն՝ դիւցազն Վարդայ առջեւ՝ շողաւոր ասղներու պէս կը փայլփլէին։ Վարդ իր քովը չեղած առեն՝ Ներսեհ ինքզինքը կուռոյ լայնատարած դաշտի մը վրայ բանակած ու նժոյգի մը վրայ հեծած համարելով, ասդին անդին խոյանալ կ՚ուզէր ու իր բախտը փնտռտել. վահան-նետուն շահիւնը, թրերուն շաչիւնը, մահաձայն աղեղանց շառաչիւնը, թիւնահեղ նետից հնչիւնն ու ոսոտիւնն ականջը կը դունչեցընէին, պատերազմը սկսած ու յաղթութեան կշեռքն ալ իր կողմը ծռած տեսնելէն ետեւ՝ իր քաջ դնդերուն բերնէն ան քաղցրահնչիւն ազազակն ալ լսել կը կարծէր ,,Յաղթութիւն, յաղթութիւն,,. բայց մէկ վայրկենի մէջ իմանալով որ տեսածը ցնորք է, նորէն իր տխրութեան անդնդին մէջ կ՚ընկղմէր։ Միայն Վարդայ դէմքը նայե-

լով՝ թախծութիւնը կը փարատէր եւ իր դիւցազնական երեսն ուրախութեան նշոյլ մը կը նկարուէր։ Ներսեհ շատ անգամ ալ տխրած ու նեղուած, երկու ձեռուընները ետեւէն աթոռին վրայ տարածած, լուռ անմռունչ կը կենար եւ պատանեկին առջեւ քար կը կտրէր։

Ընդամէնը մէկ Ներսեհ մելամաղձիկ յաղթեց տեղէն, եւ դէպ ի վարդ վազելով ու անոր ուսը զարնելով, "Գիտե՞ս, ըսաւ իրեն, սիրելի Վարդ, քու քալ Վահան եղբայրդ, որուն ես անձամբ գրով մը իմացուցած եմ հոս բնակիլդ, հիմակ . . . այն առաքինի ու իմաստուն, հանճարեղ ու բարեբարոյ մարդը, որուն լաւութիւնն-ու արիութիւնը Պարսից Պերոզ թագաւորն ալ կը գովէ եւ որուն անմեղութիւնն ու բարութիւնն ինքն ալ գիտէ, շատ ազգակից չարանենգ մարդիկ զինքը կ'ամբաստանեն. իսկ Գադիշոյ խոխոտունին, վայրենի ու անգութ գազանը, հաւատապրուժ ապիրատը նախանձէն հալելով ու մաշելով, վերջապէս կրցաւ . . . : Ո՜հ, գնա, սիրելի Վարդ, դիս միմակ թող . . . : Ա՜խ, ցանկալի բարեկամ, աբանչելի Վահան, քու լաւութիւնդ երբեք չի կրնար ծածկուիլ. բայց դրածդ կրտսեր եղբօրդ ալ ինչպէս զրուցեմ . . . : Սիրելի Վարդ . . . դեռ հո՞ս ես . . . թող դիս՝ քիչ մը հանդարտիմ"։

Վարդ իշխանին քովէն հեռանալէն ետեւ՝ քանի մ'օր արտմութեան ու ապերախտ վիհ մ'ընկղմելով, երուանդունին առեղծուածները լուծել կը ջանար։ Ապարանիկ մէջ մեծ շարժում մը կ'եռար. ամէնքը պատերազմի սկիզբ կը կարծէին. մեկ մեկալը լսած գոյժն ու աւետիսը մեկտեղ խառնելով՝ ընկերին ականջը կը հասցնէր։ "Քաջերուն՝ ըսին ոմանք օր մը, գիտե՞ս որ Վահան Մամիկոնեան Պերոզին համբաւատունելով, իր երեւելի կողմնակիցները շատ բարկացած են, ինչպէս Ներսեհ Երուանդունին ալ։

"Ասկից կրնայի լսել, պատասխանեց Վարդ. ես Երուանդունւոյն Տրամանաւն Որջնհաղ երթալով,

իրեն նամակ մը բերի եւ հիմակ անմիջապէս պէտք է որ իրեն տամ։ Կ'երեւայ որ սախպիճ գործք մըն է, սաստիկ ճեպով գացած եկած եմ։

— "Նամակը հիմայ չես կրնար տալ, պէտք է որ երկայն սպասես, վասն զի քովը Պարսից թագաւորէն մարդ եկած է. կ'երեւայ որ ծանրակշիռ բաներու վրայ կը խօսին։ Պատգամաւորին գալուն բուն պատճառը մենք ալ տղեկ չենք գիտեր, սակայն արքունական բաներէրին հետ եկող քանի մը սպասաւորները մեզի պատմեցին որ Վահան ինք զինքն արդարացընելու համար թագաւորին գացեր ու անոր հետ խօսեր է. այսու ամենայնիւ Պերոզ զինքն ազատ չի թողուր, հապա իր ազատութեան համար պատանդ կը պահանջէ։ Սուտիկ ասոր բանս Ներսեհին գլուխը մեծ փորձանք մըն է. վասն զի Վահան Մամիկոնեան իրեն շատ սիրելի է, կարծենք թէ ասով իր կրակ բնութիւնը նորէն կը բորբոքի եւ գուցէ գոյգ ալ դարձեալ կռուոյ սկիզբ բլլայ։ Վարդ, դուն ինչ կ'ըսես"։

Վարդ ասոր ամէն բան լսելով՝ ժպտունեցաւ, բայց գաղտնիքը չհայտնելու համար այսպէս խօսեցաւ. "Բարեկամք, թող տուէք որ կարծիքս քովս պահեմ. ասոր վրայ դատաստան բնել չեմ ուզեր, եւ ինծի ալ չի վերաբերիր։ Երուանդունւոյն որոշումն ինծի ալ համոյ կ'բլլայ։

"Ո՞նկերք, հաւատացէք, ըսաւ մեծամիտ մը, գիտնաք որ Վարդ Ներսեհին շատ սիրելի է. եւ կ'երեւայ որ իշխանն անոր վրայ աբանչելի բան մը կը տեսնէ։

"Վարդ, երկրորդեց ուրիշ մը ծաղրելով, մենք ասոր համար քեզի չենք նախանձիր, որովհետեւ մենք ալ քաջերուն Վարդայ չափ պատիւ ունինք. եւ ասալ գիտենք որ դուն քու հօրդ հետ մեկտեղ հեռուոր երկրէ մը հոս եկար ու հիմակ ամբարտաւանութեամբ ու գոռոզութեամբ Երուանդունւոյն ապատանիկ մէջն ալ իշխել կը ջանաս"։

Վ՚արդ աս խօսքերուն կրակ կտրեցաւ. եւ տես-նելով որ իր անարդ ու չնչին սեպած երջանկութեան համար ծաղր ծանակ կ՚ըլլայ ու նախանձն իրեն դէմ շատերուն սիրտը կը վառէ, ձեռքն երկնցուց, իր քո-վէն կախուած սուրին տարաւ ու պատեանէն կը հա-նէր . . . բայց շուտ մը խելքը գլուխը գալով՝ աչքէն քանի մը ջերմ արծրծէ կաթիլներ թափեց եւ հանդարտութեամբ ու ամօթով անունց պատասխան տուաւ. ,,Թարեկամք, որչափ կը համիքը նէ՝ ձեր շըր-թունքը կրնաք շարժել եւ զիս ու գործքերս նախա-տել ու թշնամանել: Բայց ես դիտնալով որ պարտքս կը կատարեմ ու առաքինութեան շաւղէն չեմ հե-ռանար, ձեր դառն խօսքերը մեղը կու գան ինծի. վասն զի գառնաբուխ աղբերականց ջուրն ալ շատ անգամ խմողն օգուտ կ՚ընէ,,:

Վ՚արդ այսպիսի մեծանձն բարկութեամբ իր խօսքը քաշուելով՝ ան մեծ ու պղտիկ աւագորերոյն վարմունքն ամչցուց ու անունց բերանն ալ լռեցուց: Նոյն աստէն Ներսէհ զինքը կանչել տալէն ու Պարսիկ զօրագլուխը իշխանին յուշընկէլէն ետեւ, Պարսկին տուած հրաժարական ողջոյնը պաղութեամբ ընդու-նեցաւ ու նոյն տեղը Վարդայ հետ մինակ մնաց: Ե-րանդունին տխրութեամբ աթոռի մը վրայ նստած էր, ժժգոյն ու այլայլած, աչքը՝ սեղանին վրայ եղած մագաղաթի մը սեւեռած էր: Սրտին մէջ եղած ա-րիութիւնն ու առաքինութիւնը, Վարդայ վրայ ունե-ցած սէրն ու դութը ճակտին վրայ նկարուած էին. Պերոզին դէմ ունեցած առելութիւնն ու անհաշտ թշնամութիւնը, բարկութիւնն ու վրէժխնդրութիւնն երեսին վրայ դրոշմուած էին: ,,Ադեկ է, կ՚ըսէր ինք իրեն, հով մը շնչելով՝ շատ ամպեր բերաւ, բայց փոշոյ պէս կը ցրուին: Սոյդ է որ առիւծը կապեցին ու քակել ալ չեն ուզեր, սակայն այսպիսի ապիւր պատանդ մ՚ալ տալ . . . չէ . . . ՚ոհ, Վարդ, Վարդ . . . :

,,Վ՚արդ, դուն հմա ես եղեր: Եկուր ես կանչել տուի, այնպէս չէ՞: Որջնհաղէն ի՞նչ լուր բերիր,,:

Վ՚արդ նամակը ձեռքը տուաւ: Ներսէհ նա-մակը կարդալով՝ կարմիր բոց մը երեսը պատեց, սաս-տիկ զայրոյթ մ՚եկաւ վրան, շատ անգամ ոտքով դե-տինը կը զարնէր, ձեռքով օդը կը պատռէր. ,,Ողոր-մելի ու անպիտան աւազակներ, դուշէլով, բաւական չէ՞, կ՚ըսէր, որ մինչեւ հիմայ հեթանոսներն աւերեցին գերփեցին ու բոլոր մեր հայրենիքն աւեր անապատ դարձուցին. ինչ, ասո՞նք ալ համազգի ու հայրենակից ըլլալով՝ կ՚ուզեն նոյն անօրէնութեան գործքերն ե-կրկրդել: Բայց ասոնց ընկերներուն շատը կամ գնե դլխաւորը Պարսիկ պիտի ըլլայ: Սիրելի Վարդ աւա-սիկ պատշաճ ժամանակն է. քու վրադ փորձ մը կ՚ու-զեմ ընել, թէպէտ եւ դեռ երիտասարդ եւ, սակայն աշխոյժ ու վառվռուն ոգի մը կը տեսնուի վրադ: Ան-տարակոյս գլուխ կը հանես: Կը բաղձամ որ բարի վախճանաւ դուն պատերազմիս. քաղաքացւոց եւ զե-ղացւոց ապահովութիւնը հոգալու է. անզէնն ու տկարը յափշտակութեան բռնութենէն ու սպանու-թենէն ազատելու է: Խօսէ, ցանկալի Վարդ, ըսէ ինծի, կրնամ արդեօք այսպիսի գործքի մը համար ձեռքդ սուր տալ:

,,Հ՚նորհակալ եմ, պատասխանեց Վարդ, ձեր ինծի ըրած աս ընորհն ու պատիւը մեծ է. թէ որ Երկնից կամքը զանոնք ջնջել է, յուսամ որ ձեր յանձնարարութիւնը յաջողութեամբ գլուխ կը հա-նեմ եւ նենգութիւնն ու անարդարութիւնը կ՚եղծա-նեմ ու աս առատապէս երկրէս կ՚ոչնչացընեմ:

,,Ուրեմն վաղը, ըսաւ Ներսէհ, երեսուն հեծե-լոց վաշտով մը Որջնհաղ կ՚երթաս եւ տեղւոյն բեր-դապահ գլխաւորին նամակ մ՚ալ տանելով, արշաւա-նացդ ու կռուելու տեղերը կը սորվիս, աւազակաց անտառային բոյնն ալ կը գտնես: Հոն որսալու գա-զանները դարանակալ կը նետին: Փախստական ու անօրէն քառասուն հոգւոյ գունդ մը, ինչպէս կ՚ըսեն, անել ու անշաւիղ անտառներուն եւ ապրերուն մէջ պահուրտած՝ օրէ օր յանցանք յանցանքի վրայ

կ՚աւելցնէ. անգէտ անմեղ ճամբորդը, խաղաղ ու հանդարտ անիկն ապահով չէն, նոյն իսկ եկեղեցիներն ապականութիւններէն ու հրձգութիւններէն ազատ չեն: Շապուհ աւազակաց գլուխը թրով ու հրով շատ տեղեր կ՚ապականէ եւ դժբախտ երկիրն անոր բեռան տակ կը հեծէ: Պատէ պաշարէ զանոնք, անձկալի Վարդ, բռնէ ու գամէնքը մեռցընել տուր՝ բաց ի Շապհէն. զինքը կենդանի պահէ ու շղթայի կապած՝ ինծի խրկէ, վասն զի նոյնպիսի մարդասպան ու նենգաւոր ոճրագործներուն առջեւ Շապուհ օրինակ կ՚ուզեմ դնել եւ իրեն առնելու դառն պատիժն անոնց աչքն ալ նկարել: Ո՛րդեակ, պատրաստուէ, առ արիւնոտուշտ գործիքդ, ել պատերազմի գնա. բայց նայէ որ անհանճար յանդգնութիւնը քեզի չմոռնայ: Խմաստուն չափաւորութիւնը զինուորին զարդն է, յանդուգն ու ժպիրհ արիւթիւնը՝ բարին ալ երբեմն կ՚եղծանէ,,:

Երեգակը՝ պազպազուն ու կապուտակեայ յեղյեղուկ գաշտը թող տալով, բարձրանալու սկսած էր, երբ որ Վարդ իր սաղաւարտովն ու սրովը զարդարուած՝ արի ջնկատին գլուխն անցած էր: Շանթածիգ աչուքներով իր պզտիկ վաշտին նայելու առեն՝ սրտէն ու զգահէն վեհանձնութեան նշոյլ մը գուրս կ՚ելլէր ու զինքը բոլոր կը լուսաւորէր: Երիտասարդ ու ծեր զինուորներն ամէնքն ալ քաջ էին: Խրաքանչիւր աք երիվարի վրայ՝ կարծես թէ թափիծու պղնձէ արձան կանգնուած էր: Ծերագոյնք՝ որոնք շատ պատերազմներու մէջ մտած էին, իրենց երիտասարդ եւ կրակ ու բոց առաջնորդը նշմարելով՝ ասս յաղթութիւնն ալ մերն է, կ՚ըսէին, եւ ամէնուն մէջին ու խորշոմած դէմքն ուրախութեան կայծով մը կը փայլէր:

Այսպէս հռչակաւոր քաջերն ու անոնց առիւծասիրտ գլուխը մեկտեղ գալէն ետեւ, յանկարծ ներսէհ Երուանդունին իրենց մէջն եկաւ ու գամէնքը ողջունեց: ,,Թարեկամք, ըսաւ իր երիցագոյն զինուրաքիցներուն, բաւական ժամանակ է որ խաղաղ ու

հանգիստ նստեցանք, աւասիկ նորէն գործք մ՚ելաւ: Գացէք, ցուցուցէք որ իմ երեւելի մարտակիցներս էք: Հիմայ հզօր ու անհամար զօրաց դէմ չէք երթար, դաշտի վրայ ճակատ ճակատի դէմ պիտի չմրցիք. ձեր թշնամիները քիչ՝ բայց նենգաւոր ու սոսկմանաւազակներն են: Արի քաջբերունին ձեր ամենուն գլուխը կ՚անցնի. ցուցուցէք իրեն որ Երուանդունիներն զինքերն ինչ զօրութիւն ունին կամ ինչպէս կը կռուին: Վարդ ձեր գլխաւորն է, եւ կը հրամայեմ որ իրեն հնազանդիք, իբրեւ թէ ձեր գլուխն ու առաջնորդն ես ըլլայի: Ա՛ռ, ցանկալի Վարդ, աս նամակն ալ մեկտեղ առ. Աստուծոյ օգնութիւնն ու բաղուկը ձեր վրայ ըլլայ,,:

,,Երթանք,, գոչեց պատանին. եւ մեկ վայրկենի մէջ ամէնքը թռան, անհետացան:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Առաջակաց բոյն։

ՄԻԳԱՊԱՏ ու ախուր երկինք մը ՈրՁնհաղէ ան-
տառներն ու լեռները պատած, չորս կողմէն
գոցած աներեւոյթ ըրած էր։ Ան թանձրախիտ
մշուշէն, որն որ նոյն վայրագ բլուրներուն եւ բարձրա-
բերձ ժայռերուն վրայ փափուկ ու խոնաւ իջած նըս-
տած էր, երբեմն երբեմն ասդիէն անդիէն արեգական
նշոյլ մը կը թափանցէր, բայց ան թանձրամած ու
թեթեւաթռիչ ամպերէն դարձեալ նոյն նուազ լոյսն
ալ կը կորսուէր։ Աս անհետ ու անել անտառներուն
ու լերանց լեռնամէջքի մը մէջ կիսակործան անիկ մը
կար, որուն մէջէն սրընթաց երազախաղաց հոսանք մը
մռնչելով կը վազէր եւ աւերակաց կատրտուկներն աս
կամ ան կողմը սաստիկ բռնութեամբ կը տանէր։ Ցրն-
կան տանիքը կիսաբաց ու ապականած բլլալով, եւ
ամբողջ հիւղը բիւր գոբ աչուըներ ունենալով, անոնց
միջէն հովն անարգել ու դառնաշունչ ներս կը հոսէր։
Ամէն մարդուն ոտքն անկից կը փախչէր. միայն աւա-
զակաց այր բսուելու, մարդախոշոշ խմբի մը ժողովա-
տեղ բլլալու յարմար էր եւ շատոնց ալ այնպիսիներ-

բուն բոյն եղած էր, որոնք անլուր ու անգութ չարու-
թիւններ կը գործէին։ Օրէ օր ահագին ու սարսա-
փելի ոճիրներ կը լսուէին։ Ճամբորդն ու պանդուխտը,
որ միևչեւ նոյն զարհուրելի տեղերուն մօտ բարեբախ-
տութեամբ անվնաս կը հասնէր, միշտ ան տեղերը կը
յիշէր, նոյն տևական տակ եղող վտակին անդադար գո-
ռացող ընթացքը, ջրոյն՝ սաստկութեամբ երկինք
թռչլտող կամիչները կը մտածէր, եւ ան բոլորէն
եղած զիշերուան կարմիր շողիւնն ու գոչիւնը մտքէն
անցընելուատեն՝ կը սարսափէր կը մնար։ Ան գիշա-
տիչ ու խաւարագոյն բուէճներուն բոյնին մէջէն՝
մերթ խառնաձայն ազաղակներ ու վայեր, եւ երբեմն
անախորժ երգեր ու խուժադուժ ձայներ կը լսուէին
ու գիշերուան հանգիստը կը խռովէին։

Օր մը աս անագորոյն գունդն իր բոյնէն դուրս
ելած, ազատ օդի մէջ, փալփլող խարուկի մը քով
նստած կը լեռնոյր եւ կը զուարճանար տեսնելով օ-
ձաձեւ օձակոր կրակին մուխը, որն որ գոյնզգոյն ամ-
պերու հետ խառնուելով՝ երկինքը մթնցընելու սկիզբ
կ'ըլլար։ Քառասուն հոգւոյ չափ վայրենի գազաններ
երկիրը տարածուած՝ իրենց յափշտակած ինչքերուն
վրայ կը հրճուէին։ Ոմանք ոսկեղէն ու արծաթեայ զա-
նազան զարդեր, պլլեպլլ գեղեցիկ ու շողշղուն գեն-
քեր, թուր ու նետ, գեղարդ ու նիզակ վահան ու ազեղ
իրենց քով ժողված էին եւ բանաւոր խաղերով իրարմէ
ալ գրաւել կ'ուզէին. ոմանք ալ ուտելն ու խմելն
իրենց գործք ըրած էին ու յանդուգն եւ պատառոտ
զազանները պես իրարու ձեռքէն կը յափշտակէին։
Առանց գրեթէ ամենուն զգեստը պատերազմական
խմբի մը զգեստուց ձեւ ունէր, բայց քանի մը նշան-
ներ՝ անոնց զող ու աւազակ բլլալն ալ չէին կրնար
ծածկել։

Ո՞ւսկր կամ բոցերն երկինք ցոլացընող խա-
րուկին քով, վերարկուաւ մը ծածկուած նշանաւոր
մէկն ալ կար, գլուխն ալ ձեռքին վրայ յեցուցած.
երբեմն աս կամ ան դին շարժելու ատեն՝ ձախովը

կրակին մէջ փայտ մը կը նետէր կամ իր քովը հակող արագոտն որսական բարակ մը կը փայփայէր: Բոլոր իր զգեստն ու մեծագին սպառազինութիւնը, իր ամբարտաւան կերպարանքն ու պերճ նենգաւոր ծաղրութիւնը՝ զինքը մեկալ անօրէնները դէպի կը ցուցնէր: Ծերութեան ու ճիւնապիտակ ալեաց հասած՝ սոսկալի Շապուհն էր, որուն նկարագիրը՝ մանկին վայրենութեան ու ապիրատութեան պատկերը կրնայ ըլլալ: Այրած ու ահագին դէմքէն հրաշէկ ալաքներ կը ցատքէին, անոր վրայ երկու սուր ու վերաւորող աչուրներ կային. ճերմակ մազը, երկայն մօրուքն ու ճակտին վրայ ունեցած կարեվէր վէրքը զինքը սարսափելի կ'ընէին: Թէպէտ եւ նոյն խիստ հարուածը բժշկուած կ'երեւար, սակայն շատ անդամ ծեր աւազակին դառն ու դաժան յաւերժ պատճառ կ'ըլլար, զինքը կը նեղէր, զարհիչն ալ կը չարչարէր, իր գժնդակ երեսը նայողն ահու դողի մէջ կը խոթէր:

Շապուհ իր դործակից ոճրարարներէն քանի մը հոգի քովը կեցուցած էր, զինքը պաշտպանելու համար: "Ինծի նայէ, Ա՛րջուկ, բաւ անունդմէ մկուն, դուն անմիտ մարդ մըն ես, արուեստագէտ կը նմանի, անոր պէս դաժան ու ողորմելի ես, Ա՛րջուկ: Քու բժշկութեան ըմպելիքներդ ու դեղերդ ինչ օգուտ բերին, ոչինչ: Զոր օրինակ դրօշ մը փոթորկի առեն հովի մէջ կը ծփայ, բիւր կողմ կ'երթայ կու գայ. կամ հոսանքի մը ընդդէմ ու պայտոր ասդին անդին կը դառնայ ու նոյն ալիքը մի եւ նոյն տեղ կու գայ կը ծնայ, նոյնպէս իմ դլխոյս ցաւոց պատյան ալ հազարաւոր ընդհանրեր կ'ընէ եւ երբեք դլխէս չհեռանար, նոյն վէրքը գիս կը չարչարէ ու շատ անդամ ալ մինչեւ սրտիս խորքը կը թափանցէ: Դուն աղէկ պարծիլ գիտես, ապուշ, կարծես թէ բժշկութեան դիտութիւնը Յունաց դպրոցներուն մէջ սորվելով՝ առաջին ճարտարապետներէն մէկն ես: Եա հոս վիրաւոր ու կատաղի դայլի մը պէս պառկած կը թաւալիմ, եւ ան ուրախ ու անհոդ անդութներուն ուրախութեան

մասնակից չեմ կրնար ըլլալ: Քեզի կ'ըսեմ, Ա՛րջուկ, օդնէ ինծի, ես Շապուհ կը հրամայեմ քեզի. վերքս դարմանելու՝ միջոց, հնարք, դեղ մը մտածէ. ապա թէ ոչ՝ նետով կամ դաշունով մը սրտիդ արիւն կ'առնեմ,,:

Ա՛րջուկ՝ ահու դողով Շապուհին ազաչեց որ քիչ մը համբերէ ու հանդչի. "Համբերութիւնն է, կ'ըսէր, ամէն վշտաց բժիշկը: Շապուհ, շատոնց առած ես, ինչպէս դուն անձամբ կը վկայես, առ հարուածը. ուրեմն ճարտար դործք մը կ'ըլլայ թէ որ մէկը՝ անոր ցաւերը նուազցընել միայն կարենայ, որովհետեւ մարդ կտրած ոսկրը նորէն միացընել չի կրնար: Բարեկամ, հիմայ թող քիչ մը ցաւերդ նուազցընեմ,,:

Շապուհ դլուխը բացաւ ու անշարժ անկենդան մնաց. Ա՛րջուկ իր քսակէն պզտիկ շիշ մը հանելով՝ դազանին ճակտին վրայ ոսկեշող կաթիլ մը սրսկեց ու մեղմով վէրքը լուաց: "Ո՛հ, դոչեց Շապուհ, ցաւն անցաւ, շատ զովացայ. հանճարեղ մարդ մըն ես, Ա՛րջուկ, առ առ պարգեւը, քու ձեռնաուութեանդ վարձքն ըլլայ. նայէ որ դեղովդ կեանքս երկայն պահես ու ծանր ազէտները թեթեւցընես, օր քան զօր՝ մահուընէ աւելի կը զարհուրիմ: Ա՛րջուկ, դիտէ՞ս, վէրքս տալու համար շատ մեծ է, անոր համար կ'ուզեի շատ օրեր, բիւրաւոր ամաց շրջաններ տեւեցել, շատ շատ: Միաքս խմացար, այնպէս չէ՞,,: Բաւ ու դարձաւ որսական բարակին այսպէս զուարճացը:

"Ո՛հ, արդեօք բան մը կայ, սիրուն անասուն, ինչո՞ւ են անհանդարտ շարժուածները. արդեօք վտանգ մը կայ,,: Շապուհ շան այսպէս զուարճանալն եաեւ՝ ոտք ելաւ ու շունը քովը նստեցուց: Նոյն առեն մօտաւորութեամբ աղաղակ ու անյայտ ձայն մ'եկաւ: "Արդեօք Սըղաճին է,, պոռաց Շապուհ, եւ քանի եղած փողը հնչեցուց:

"Ըն է, պատասխանեց պահակ կեցող առաջներէն մէկը, բայց մինակ հոս կու գայ ու մէկ թեւը պատանքով մը կապած կ'երեւայ,,:

Յանկարծ Շապհին դէմքը դժոխական դաժանութեան դունով ներկուեցաւ։ "Ի՛նչ, որոտաց մղեդին կատաղութեամբ մը Շապուհ, ուրեք ուրիշ հոգւոյ հետ մէկտեղ որսի գացած, հիմակ առանձի՞ն կը դառնայ . . . : Եկուր, Սրղակ, մօտ եկուր . . . ինչո՞ւ կը դողաս . . . խօսէ, մէկալ ընկերներդ ո՞ւր են, յուսամ թէ . . . կամ չեմ ուզեր կարծել որ անոնք ինկած ըլլան։ Դժբախտ կ'երեւաս, Սրղակ, զօրացիր, պատմէ պատմութիւնդ. մէկալներուց վրայ բան մը չունի՞մ,,։

Սրղակ ահուդողով այսպէս խօսեցաւ։ "Ցերը, դիտես արդէն որ մենք առ անտառին մէջ փոս տեղ մը դարանի նստած էինք։ Ես կը կարծեի որ դուն թըշնամոյ մը ձեռքէն ապաստած ըլլաս ու մեր որոգայթ նստած տեղերէն ալ՝ այսուհետեւ մէկին անցնելիք չունի, որովհետեւ աղաղակ մը լսեցինք ու նորէն լռութիւնը տիրեց։ Բայց մէկէնմէկ քանի մը պաշար տառնող մարդիկ երեւցան։ Մենք անմիջապէս երկու մաս բաժնուելով, ճամբորդներէն մէկ քանին մեր քովէն անցնելու տանէն՝ դուրս ու անոնց վրայ յարձակեցանք. անկից ետքն ալ՝ մէկալ մնացած մասին հետ խիստ կռիւ մ'ըրինք. իմ առջի նետս անոնցմէ մէկը դետինը պառկեցուց եւ երբ որ բոլոր անոնց պաշարն եւ ունեցածը չունեցածը հոս բերել կը մտածէինք, յանկարծ հեծելոց վաշտ մը շանթի պէս մեր վրայ հնկաւ ու մեզմէ շատերը դետին կործանեց։ Ես բուն ճամբէն դուրս ելայ, սակայն շատ թռչող սլաքներ ետեւէս գալով՝ մէկը թեւս դպաւ, մէկալնոնք գլխուս վրայէն շնչելով անցան գացին եւ այս կերպով ազատեցայ առջեւդ եկայ,,։

Շապուհ առ կարճ պատմութիւնն անհամբերութեամբ մտիկ ընելէն ետեւ, մղեդին կատաղութեամբ. "Ա՜յ, թշուառական, գոչեց, ուրեք հոգի ինկան մեռան, եւ դուն միայն, դուն ամենէն դժբախտն ու ողբալիին կրցար փախչիլ ու շառաչօս ադռաւի պէս առջեւս եկած, ինծի առ դոյժը կու տաս ու ազատելու

քաջութեանդ վրայ կը պարծիս։ Վատ, անպիտան էք ամէնքդ ալ։ Իսկ դուն քու ստերովդ զիս խաբե՞լ կը կարծես. երկչոտ գքեզ, փախչելդ՝ օտար նետերէ աղատեց գքեզ, բայց ուրիշէն չառածդ, ինծմէ կ'ընդունիս . . .,,։

Սրղակ՝ Շապհին դառնութիւնն ու անհաշտ բնութիւնը գիտնալով՝ աւազակապետը զինքը մեռցընելէն յառաջ, ինք զՇապուհ բռնեց, գետինը զարկաւ, եւ սրացաւ գնաց։

Մէկալ աւազակները՝ Սրղակին վրայ դութ, Շապհին դէմ ատելութիւն ունենալով, փախչող աւազակին ետեւէն ոչ իրենք գացին եւ ոչ ալ նետ կամ սլաք մ'ուղղեցին։ Իսկ Շապուհ ահագին մղեդնութեամբ ապին անդին նայեցաւ, սակայն ամօթէն ամենեւին բերան չբացաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՎԻՇԱՊԱՏՈՒՄԸ ՈՒ ԿԱՊԱՆԸ։

ՇՓԵՂ գահաւանդի մը վրայ, որուն մերկ ու ժայռուտ գագաթներն եղեւիններով զարդարուած ու բարձրացած կը տեսնուէին, Վարդ իր հեծեալներուն վաշտովը կը հանգչէր։ Ամէնքն ալ ահիճներու նման՝ Վարդայ չորս կողմը բանակած՝ զինքը կը դիտէին, եւ անոր դէմքին վրայ նոր առած արատը՝ թանձրախիտ անտառի մը մէջ մտնող ելլող երեսի մը արատին պէս՝ ամենուն մտադրութիւնն անոր կը ձգէր։

Վարդ իր վաշտապետը կանչելով, ,,Կարծեմ, բաւ, ամենուդ ալ ոյժն ու զօրութիւնը նուազած պիտի ըլլայ։ Թող քանի մը հոգի մնաւոր գեղն երթան ու կերակուր եւ գինի բերեն, որպէս զի նորէն զօրանաք։ Բայց չըլլայ թէ գեղացւոյ կամ ո՛ եւ իցէ մարդու վնաս ու անիրաւութիւն մ՚ընէք,,։

Վաշտապետը հրամանը կատարելէն ետեւ՝ նոքեն ազատորդւոյն քովը գալով, սկսաւ հետը խօսիլ։ ,,Մեր բուռ առաջին կռիւն աղէկ յաջողեցաւ, բաւ. դուք ալ, սիրելի՛ Վարդ, շատ քաջութեամբ կռուեցաք. միայն ձեր պատերազմիլը տեսնելը՝ մեզի մեծ ուրախութիւն էր։ Բայց կ՚աղաչեմ՝ ալ պատերազմի մէջ մի մտնէք, կարծեմ չափէն աւելի յանդգնութիւն ըրիք. աւազակները՝ նենգաւոր ու անդութ են, իրենց դժբախտ ու ողբալի կենաց վրայ ամենեւին հոգ չունին, ուրիշին լոյսը մթնցընելու առեն՝ ղդուշութիւն կամ մեծանձնութիւն երբեք չեն ըներ, եւ աղէք չունեցող գազանի պէս՝ մարդուն ամէն մէկ անդամը կը յախճապաճեն ու կը յարդեն։ Ձեր գլուխն ինկած նեռի կամ թրոչ մը հարուածը՝ իրենց շատ անձկալի է։ Ուրախ եմ որ ձեր առած վէրքը թեթեւ է, բայց կը խնդրեմ որ այսուհետեւ անձամբ չմրցիք. ձեր պաղպաղակի սուրն այսպիսի ոճրագործաց դէմ մի խաղցընէք, մենք ձեզի համար կը կռուինք։

,,Առաւած պահէ, պատասխանեց խայտաճակ Վարդ. երանդունեն զիս ձեր գլխաւորն ըրաւ. իբրեւ գլուխ ալ կ՚ուզեմ ձեզի հետ մկաեղ կռուիլ, թէպէտ եւ քիչ մ՚աւելի զգուշաւոր պէտք է ըլլալ. հասարակաց օգտին համար՝ անձկութիւն ու վէշտ, վէրք ու մահ ձեզի հետ կ՚ուզեմ կրել, վասն զի շատ բանի մէջ գլխոյն մկաղ անդամոց օգնական ու ձեռնտու ըլլալուն արդիւնքը մեծ է. բաւական չէ որ զօրապետն իր մարտակիցները կռուոյ մէջ խոթէ միայն, պէտք է զանոնք յաջողութեամբ ու ամենուն գոհ ըլլալովն անկից դուրս հանել։ . . . Վաշտապետ, նայէ ով է ան. մեր ընկերները քաշկռտելով հոս մարդ մը կը բերեն,,։

Վաշտապետն աճապարեց նայելու զնոց, եւ մէկ երկու վայրկեան մէջ բոլոր բազմութիւնը Վարդայ առջեւ ներկայացաւ։ Իր իշխանութեան տակ եղող ձիաւորներն առաջ կերակուր ու ըմպելի կը բերէին. բայց անոնց գլխաւորը որոնք Շապհին բարկութենէն պրծած եղուկ Սղակն էր, որն որ ձեռք իջնալով՝ կապանքով կապուած ու կաշկանդուած, երկու ալեւոր զինուորներէ Վարդայ առջեւ բերուեցաւ։ Վարդ ոտք ելլելով, հրամայեց որ չարագործին ձեռուընները քա-

կուին ու տխրութեամբ մը անոր դէղնեալ երեսը կը նայէր։ "Դուն ալ, գոռաց, դուն ալ ան ոճրարարնե-րէն մէկն ես, որոնք զանմեղ մարդիկ կը կողոպտեն ու կը մեռցընեն։ Քիչ մը յառաջ ոսքերուդ արագու-թիւնն ազատեց զքեզ, որպէս զի հիմակ աւելի ապա-հովութեամբ առջեւս բերուիս։ Վազդ կը դիմամ, ման զի դեռ երիտասարդ ես, եւ բիւր յանցանքնե-րու տակ հեծելով՝ վիզդ սրոյ կը պատրաստես։ Թէ որ աշխարհքիս վրայ ընելու գործք ունիս նէ, իշխանու-թիւն քեզի՝ կատարէ. բայց աճապարէ, քանի մը ժա-մէն Ամենազօրին դահին առջեւը պիտ'որ ելլես. քու կենացդ վրայ համար պիտի տաս։ Հիմակ Աստուծոյդ ու Արարչիդ ոսքն ինկիր, որպէս զի ահագին ու սար-սափելի վայրկենին քեզի թողութիւն շնորհէ, ընդու-նելու պատիժներդ նուազցընէ։ Ա՛օտ տեղերը քահա-նայ չկայ, անապատ սրտիդ մէջ կրօնի վերջին մխիթա-րութիւնը զեղուլ կրցող մը չի գտնուիր. շատ կը ցաւ-իմ։ Նոյն բարեբախտութիւնը քեզի չէի ղւանար. բայց անկարելի է,,։

Վարդ աս խօսքերն ըսելէն ետեւ, անմիջապէս երեսն ուրիշ կողմ դարձուց՝ իր դիմած սրտին դէղեցիկ վիճակը, դառն արցունքները ծածկելու համար, ո-րոնք կարմրայտ դէմքն առատութեամբ կ'ոռոգէին։ Իր աչքին խիստ ու դաժան բան կ'երեւար մարդու մը մահուան վճիռ տալ, մանաւանդ այնպիսի դժբախտի մը, որն որ թէպէտ իր յանցանքներովը շատոնց ար-դէն ան պատժոյն արժանի եղած էր, բայց հիմակ ան-դէն, գոնատ ու դողդոջալով առջեւը կը կենար։ Վարդայ ազնիւ սիրտն իր ծոցին մէջ ապտիկ կը զար-նէր. մանաւանդ երբ որ ասպատնման աչուրները դող-դողացող աւազակին վրայ անկեց, աւելի եւս դիմա-ցաւ ողբալոյն վրայ ու թափանցեց անոր նեղքին փափաքը՝ որ կ'ուզէր փորձ ընել իր կեանքն ազատելու։

Իրօք ալ դժբախտը ձեռուընները տարածեց, Վարդայ ոտքն ինկաւ ու արտասուօք զանոնք թրջե-լով՝ ըսաւ։ "Տէր, գթացէք իմ վրաս, տեսէք որ երի-

տասարդ ու գարնան հասակի մէջ եմ, եւ մահն ալ զարհուրելի է ինծի։ Ձեր դեղեցիկ ու վայելչագեղ դէմքին վրայ գութ ու արդահատութիւն նկարուած է, բերանիդ մահուան վճիռ ինչպէս կրնայ տալ։ Ձեզի մեծութիւն ու փառք է, անուն ու հռչակ է շնորհք խնդրողի մը կեանքն ազատել։ Ձէ՞ք գիտեր թէ որչափ դժուար բան է յանցանաց ու մեղաց մէջ զարգանալ ու աճիլ, եւ այնպիսի արիւնհեղութեան գործքերէն դիւրաւ փախչիլ ու հեռանալ, մանրու-թեան առաջնորդ եղող բռնութենէ մը ինք զինքն ազատ ընել։ Հեզ ու դորովագութ եղէք, իշխան, ատեգիս կը խոստանամ որ զեղջ ցուցընեմ եւ ուրիշ կենաց ընթացք մը սկսիմ։ Շնորհք ըրէք. ես ալ իմ չարութեանս առաջնորդը, զիս մոլորեցընողը ձեռք բերելու օգնական կ'ըլլամ, զանօրէն Շապուհ դանե-լու ձեզի առաջնորդ կ'ըլլամ,,։

Սղակ՝ եղուկն ու ողբալին աս խօսքերն այն-պէս նեղքին ցաւով ու պաղատանքով բսաւ, որ զինքը տեսնողները վրան կը ցաւէին. ծերունի հեծեծանքներն շատերն ալ վարդայ աղաչեցին որ անոր կեանքը շնոր-հէ, զինքն՝ աւազակաց գլխաւորը բռնելու գործածէ, եւ ներսէհին ապարանքն երթալէն ետեւ՝ աղաչանաց մէկ խօսք մ'ալ բաւական է աս գործքս անմեղադիր ընելու։ Վարդայ խոց ու վիրաւոր սիրտն ու միտքը շատ կը դեղեւէր, որովհետեւ Երուանդունեաց հրա-մանն իր գիմութեան ու արդահատութեան հետ չէր համաձայներ. բայց Շապհոյ դիւրին կերպով ձեռք ինդալուն հնարքը լսելով՝ հաւանեցաւ ու աւազակին կեանքը շնորհեց։ Վեհ ու մեծանձն կերպարանքով Սղակին հրամայեց որ ոտք ելլէ ու խօսք տուաւ որ կենաց թելը կտրել չի թողուր, եթէ նոյն տեղերն ապրանող աւազակաց գնդին բոյնը ցուցընէ։ Սղակ ձեռքին եկածն ընելու խօսք տուաւ եւ նորէն Վար-դայ ոտքն իյնալով՝ անոր զգեստն ու ոտուընները կը պաղնէր։

Վարդ զաւազակը զգուշութեամբ պահել հրա-

մայելէն եաեւ՝ իր քաջ խմբին կերակուր ու ըմպելի բաժնել տուաւ. եւ վերջնալոյսը դեռ նոր կոխած սահեն՝ Որջնհայ բերդը գացած ու ազէկ ընդունելութիւն գտած էր: Վարդ ու վաշտապետը ամբողջ դիշերն արթուն կենալով՝ կառելու կերպն ու միջոցները մտածեցին եւ ան արիւնաբորբ աւազակաց դունդը քիչ առենուան մէջ նուաճելու եղանակն որոշեցին: Ծերունի վաշտապետին դիտութիւնն ու Սղակին տուած տեղեկութիւնները գործոյն յաջողութեան մեծ յոյս կու տային: Ա,յսպէս ամէն բան կարգի դնելէն եաեւ՝ Վարդ երկինքէն խնդրեց որ իրեն օգնէ ու յաղթութիւն տայ, եւ անկից ետքը զօրացուցիչ քնոյ մը մէջ էյնալով՝ իր մարմնոյն ալ հանգիստ տուաւ:

Ա,ուաւօտեան առջի շողն երկիր տարածուելու առեն՝ Մամիկոնեանն իր գործքին պատրաստ էր: Իր մարտակիցներուն յայտնեց որ աւազակները կիսակործան ու աւերակ անկան մը մէջ կը բնակին եւ թէ իրիկուան դէմ անոնց վրայ յարձակելու միտք ունի: Վարդայ քաջերը պատերազմող ու վտասեր մարդիկ ըլլալով՝ ճամբայ ելլելու առենը չէին տեսներ:

Կարծես թէ նոյն իսկ երկինքն ալ Վարդայ յաջողութիւնը կ'ուզէր. ամպերու լայնատարած քող մը ոչ լուսնի եւ ոչ ալ աստղներուն լուսոյ կայծ մը տալու կը ներէր: Ան տխուր մթութեան մէջ Վարդայ քիչուոր խումբն երիվարները մէկդի թող տալով՝ հետի ճամբայ ելաւ, որովհետեւ կը վախնար որ ձիերուն ոտից դափրելը զինքը կրնայ մատնել: Սղակն ալ թեթեւ կապանքներով կապուած՝ Վարդայ հետ մեկտեղ կ'երթար, եւ հաւատարմութեամբ պլեւայլ հովիտներէն ու անտառներէն անոր ու իր խմբին կ'առաջնորդէր:

Վանի մը ժամ քալելէն եաեւ՝ Սղակ մէկէն ի մէկ լուռ ու անշարժ կեցաւ: "Տէր, կը տեսնէք, բսաւ, ան պայծառութիւնը, որն որ ծառերուն միջէն շաղալով հոս կու գայ, ան է մեր բոյնը, քանի մը քայլ

ալ՝ եւ կը հասնինք: Բայց լուռ ու անձայն անմռունչ կենալու է, վասն զի չորս կողմը պահակներ կը սպասեն,,: Վարդ իր ընկերներուն հրամայեց որ կենան: "Դուք հոս կեցէք, բսաւ անոնց մեղմ ձայնով, ես երթամ լրտեսեմ ու իմանամ որ արդեօք այն վատ ու անպիտան գողերը՝ մեր վրայ յարձակում ընելու պատրաստեն, թէ չէ. թէ որ յարձակելու նշան մը տեսնէք, շուտ թռէք գուք ալ եկէք,,: Ձրուցեց ու իր շողշողուն զրահին վրայ վերարկու մը ձգելով, յառաջ քալեց եւ անառափն մէկ ծայրը հասնելով՝ սուր աչքով մը մութը պատռեց, ան զարհուրելի տեղերը դիտեց:

Ա,ւազակաց բոյնը շատ հեռու չէր, ցնորական տեսարանի մը պէս խարխուլ ու խախուտ տուն մը կը տեսնուէր, որն որ մեայլ գիշերուան առեն լուսոյ մէջ կը փայլփլէր. նոյն անկան տակէն յորդահոս վտակն ալ կարկաչելով կը վազէր, եւ իր վրայ տան ծրագի շողիւնը արծաթահեր ու ոսկեթել մազերու պէս սրսկուած, հրաշէկ ու մարգարտանման վաղող հոսանքի մը կը նմանէր: Ահագին ու վայրենի աղաղակ մը չորս կողմանէ դոնչէլէն զատ՝ երբեմն ան արբեցողաց բաժակներն ալ կը հնչէին, մերթ իրենց մէջ բռած գազանաբարոյ կռիւներն ու աղմուկները կը լսուէին: Վարդ աս ամէն ուրախութեան ու անհոգութեան նշանակները տեսնելով՝ միտքը դրաւ որ անմիջապէս աւազակաց գնդին վրայ դիմէ: Բայց խմբին անզգայ կենալուն առնչի սպդտ բլլալու համար, յանդգնեցաւ մինչեւ տան մօտ գնաց եւ մտադրութեամբ ամենայն ինչ զննեց: Անոնց գոռում գոչումը լսեց ու անկից եաեւ՝ ժպիրհ ու յանդուգն պատանին ելաւ առանց դժբախտութեան մը դարձաւ իր զինակիցներուն եկաւ:

"Պատրաստուեցէք, գոչեց, բոլոր խաժական ու մոլի գունդը մեկտեղ է: Գուն, վաշտապետ, տասնուհինգ հոգւով դուռ ձախ կողմանէ տունը պաշարէ, ես ալ միւսոցած մարդիկներն առած՝ մեկալ դիին կոն կու գամ, իսկ Սղակ իր պահապաններովը մեկտեղ թող հոս մնայ,,:

Լռիկ մնջիկ քանի մը վայրկեան մէջ տունը չորս կողմանէ պաշարուեցաւ. քալէն վարդ՝ հետը քանի մը արի ու անձնեղ զինուոր առած, տերեւներով դոցուած ու փակուած դրան քովն եկաւ, ուր ամէն խօսքը կրնար լսել ու իմանալ: Ճեղքէ մը տեսաւ որ բոլոր աւազակները մեծ սեղանի մը քով նստած էին. ոմանք դինով ու արթուն այլեւայլ խենթութիւնները կ'ընէին, ոմանք ալ աստիկ խմելէն քնոյ մէջ մնած, գրեթէ կիսամեռ գետինը պառկած էին: Անոնց ամենուն ժպտոյն ու դժոխական դէմքը կը լուսաւորէր վերվար ելլող ու իջնող եւ հոգի տուող պղտոր կայծ մը, եւ անոնցմէ մէկուն կերպարանքն ու երեսը վարդայ ծանօթ կ'ընէր, վասն զի գերի բռնուող աւազակին քրոջ ստորագրութիւնն ան էր: Վարդ ներսը դիտած ատեն՝ աւազակապետին որսական բարակը կանչելն մը հանելով՝ դեռ իմաց չտուած . . . Վարդ յանկարծ որոտաց ու տան դրան աքացի մը զարնելով կործանեց:

"Ոտք ելէք,, պոռացին աւազակներն ու զէնք կը փնտռէին: Գոռաց թնդաց աւազակապետին ձայնն ալ ու կ'ուզէր որ ամէնքը պատրաստ ըլլան եւ թուրը ձեռքը մեռնին կամ մեռցընեն: Ոճրագործները՝ թեպետ ան բռնական զօրութեան դէմ յուսահատութեամբ ու անխնայ կռուեցան, սակայն քիչ ատենուան մէջ շատերը թշնամւոց սրէն գետինն իսկան թաւալեցան ու խիստ կապնայ տակ կը հեծծէին: Ծեր ու նենգաւոր աւազակապետը մնելդին ընձի մը պէս ոդորելով, ուրիշ տասը հոգւով մէկտեղ արիաբար Ղապհոյ վրայ դիմեց: Ղապուհ թողուց որ Վարդ մօտենայ իրեն ու խորամանկութեամբ երկայն սուրը վերցուց, իջեցուց. բայց Աստուծոյ բազուկն ու օգնութիւնը նոյն պահուն պատանին ազատեց, իջաւ ուրիշ ուժգին հարուած մը կատղի Ղապհոյ վրայ, անոր ձեռքէն արիւնաբբաւ զէնքը մէկ

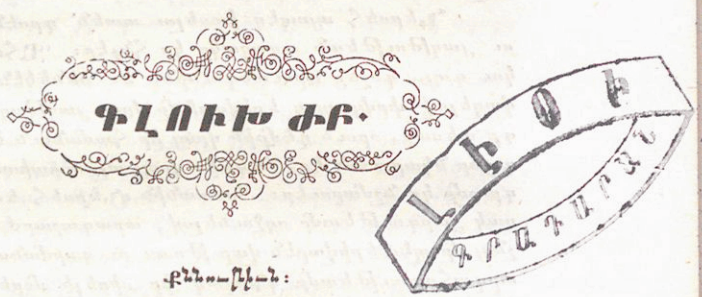
դի ձգել տուաւ ու ահագին ուժով զինքը գետինը պառկեցուց: Վարդ իր գլխաւոր հակառակորդը զգետնելէնետեւ՝ պողովատիկ թուրն ադին անդին ճօճելով՝ զամէնքը զարհուրեցուց. աւազակներն իրենց առաջնորդն ինկած տեսնելով, վերջապէս իրենք ալ իրենց զէնքերը նետեցին ու Վարդայ ոտքն իյնալով՝ ներում կը խնդրէին:

Վարդ պատերազմը լմնցուց ու տան'ութը հոգւոյ չափ գետինը պառկեցընելով՝ պինդ կապել տուաւ. մէկալներն արդէն մշանջենաւորութեան դռնն ինկած էին, մէյ մ'ալ ասոնց անցական կեանքը չդառնալու համար: Վարդայ կողմանէ մէկ հոգի միայն մեռած էր, մէկ երկու հոգի ալ թեթեւ վիրաւորուած:

Ղապուհ՝ կապուած ու կաշկանդուած, ադին անդին թաւալելով՝ փրփրող շրթունքէն հազարումէկ հայհոյութիւններ կը բխէր. մանաւանդ երբ որ իր բարկութենէն փախած գժբախտ Աղային առջեւն եկած տեսաւ, գազանի պէս աչքն իր հաւկըթաձեւ ամանին մէջ շրջշրջելով. "Թրշուառական, ըսաւ անոր, դուն քու կեանքդ մեծ ու երեւելի բան մը տալով ազատեցիր: Ա՛նմիտ ապիկար, ինչպէս զես մտանել յանդգնեցար: Ա՛յ, մտանիշ, թէ որ կարող ըլլայի եւ դուն ալ տասը կեանք ունենայիր, բոլորն ալ քեզմէ առնել, զանոնք եղծանել կը տենչայի,,: Ղապուհ այսպէս խօսելէն ետեւ՝ սկսաւ ինք իրեն դէմ շատ տրտնջել եւ դէմքը գետնի վրայ տարածելով ծածկեց, որպէս զի անոր առջեւ նկարուած իր բիւրաւոր նենգութիւններուն տեսութեան դարման մը տանի, սակայն պարապ: Կուրութեամբ շլացած մարդուն միտքն ու աչքը ոչ օրինաւորն եւ ոչ ալ իրաց բուն ճշմարիտ կերպարանքը դիւրաւ կը տեսնէ. մանաւանդ թէ որչափ չարութեան անդունդը կ'իջնայ, այնչափ աւելի ամէն բան իրեն մթին ու խաւարին կ'երեւայ եւ իր ժամանակաւոր երջանկութիւնն ու ազատութիւնը գտած երեւակայելու ատեն՝ մէկէն ի մէկ մշանջենաւորն ալ կորնչընելու յուսահատութեան մէջ կ'իյնայ:

Վ՚արդ իր զօրաց գնդին կէսը գերիներուն քով պահապան թողուց, իսկ ինք մէկալ կիսովը գեղ գնաց եւ երիվար ու շատ մարդիկ իրեն օգնութեան առաւ՝ աւազակներուն յափշտակած ինչքն ու մթերքը վերադրնելու համար: Ցորեկուան լուսաւոր աստղը ծագելուն պէս՝ նորէն ետ դարձաւ: Սայլերով ու կառքերով ամէն բան գեղ տարուեցաւ: Նոյն առեն Վարդ հրամայեց որ անօրէնները բոյնին կրակ տրուի, որպէս զի նոյն վտանգչան տեղւոյն յիշատակը բոլորովին չնջուի: Անմիջապէս հրամանն ի գործ դրուեցաւ ու ան գաղջելի ապաստանարանը բոցերու մէջ այրելու սկսաւ, անոր բնակիչներն ալ բարկութեամբ տան կործանման ու իրենց ողբմելի վճռակին վրայ կու լային: Ասոնք ըլլալէն ետեւ՝ Վարդ աւազակներն երեքական հոգի մէկտեղ կապել տալով եւ ասոնց ամենուն մէջտեղը դՀապուհ ձիու մը վրայ նստեցընելով, զամէնքը Որջնհաղ տանել տուաւ:

Հոն հասնելուն պէս՝ բոլոր աւարն ու գերիները գեղին դիւաւորին յանձնեց, եւ քիչ մը հանդչելէն ետեւ՝ անկից Երուանդունեաց տանելու նամակ մ՚առնելով, ելաւ իր քաջերուն հետ մէկտեղ Մհնաւինչ երթալու:

Զարդարուն սենեկի մը մէջ առանձին նստած՝ վառվռուն եւ ցաւոց ու աղետից խօսքերով Ներսես Երուանդունին ու Գիսակ իրարու հետ կը խօսէին, եւ մէկը դժուար մխիթարել կը ջանար: Գիսակ զՎարդ իր սիրելի որդին տեսնելու եկած էր. բայց սաստիկ ցաւոց չանթի մը սիրան իջաւ, երբ որ լսեց թէ պատանին Որջնհաղի մօտ եղած անառակներն արշաւած է: "Գիսակ, կ՚ըսեր Երուանդունին, այսօր կամ վաղը Վարդ պէտք է որ գայ. արդէն շաբաթ մըն է որ զինքը խաւրեցի:

"Միայն աս է հոգս ու անձկութիւնս, պատասխանեց Գիսակ, որ Վարդ դեռ կրակուբոց երիտասարդ մ՚ըլլալով, այսպիսի վտանգաւոր յանձնարարութիւն մը կատարելու առեն՝ կրնայ երիտասարդական յանդգնութեամբ ինք զինքը վտանգի մէջ դնել ու իր սիրուն հօտաւէտ ծաղիկը թառամեցընել:

"Ա՛հ երբեք, կրկնեց Ներսես: Սիրելի բարեկամ, հոգ մ՚ըներ. ես զքաջ Վարդ կուսոյ խրկելէն յառաջ, աղէկ խրատեցի ու իմ ծերունի արի վաշտապետս իրեն ձեռնտու եւ օգնական տուի: Անձնեայ

ու քաջամարտիկ վաշտապետան անշուշտ զՎարդ մեզի ողջ ու յաղթող կը բերէ, ասոր վրայ բոլորովին ապահով եմ,,։

Ներսեհ այսպէս խօսելուատեն՝ դրսէն փողն ու յաղթութեան աղաղակը կը հնչէր։ "Ահաւասիկ կու գայ,, գոչեց Երուանդունին, եւ սենեկէն դուրս վազելով՝ փրփրացող երիվարի մը վրայ յաղթող Վարդը տեսաւ, որուն դէմքին վրայ իր հանճարուն ծագկին գոյնը նկարուած էր, ճակտին վրայ ալ ուրախութեան դրոշմը կը նշմարուէր։ Պատանին զՆերսեհ եւ զԳիսակ յարգութեամբ ողջունելով, արագաշարժ թքրտնջոյ մը պէս երիվարէն վար թռաւ ու զարմանալով եւ արգահատութեամբ զԳիսակ՝ իր սիրելի մօրեղբայրը կը դիտէր։

"Վարդ, ըսաւ Երուանդունին, աւազակապետը բռնեցի՞ր, կը բերէ՞ս։

"Հապա՛, պատասխանեց պատանին. զՇապուհ կապանքի զարնել տալէն ետեւ, ամուր տեղ մը դնել տուի, եւ ես ճամբայ ելայ, նամակ մ'ալ բերելով ձեզի։

"Ուրեմն .... հիմայ, կանչեց ուրախութեամբ Ներսեհ, դնա, քու սիրելի Հայրդ դրկէ, շատ ժամանակ է որ մեկզմեկ չէք տեսած. ես նամակը կարդալ եւ իմանալ կ'ուզեմ որ ՈրՁնհաղ ինչ եղաւ,,։

Վարդ մեծ ցնծութեամբ ու նեբքին սիրով երկայն ատենէ վեր չտեսած դաստիարակին ու Հայրը գրկեց համբուրեց։ Իր յառաջուան մանկական սէրն ու ազնիւ բարքը պահած էր։ Նոր կենաց ընթացքին ազդեցութիւններն ու փառաւորութիւնը զինքն ամենեւին չէին փոխած, բնութեան պարզելի որդին չէին ապականած. իր սրտին պղպջալուն ու յստակ հայելին՝ առանց պղտորութեան մնացած էր։ Պանաւանդ թէ օրէ օր աւելի լուսաւոր ու պայծառ կ'երեւար, որովհետեւ ալ եկած էր դէպքը, որուն մէջ Վարդ ինք զինքը պիտի ցուցնէր։ Չէ թէ միայն առաքինութեան օրինակ, այլ հայրենասէր ու հոգւոյ եւ

առաջնորդի մ'ալ օրինակ կ'ըլլար Վարդ, ցուցընելով իր քաղցրութիւնն ու պարզութիւնը իր բոլոր ընկերացը, անսալով դիւաւորաց հրամաններուն, առնոյշ ընելով իր պատուէրներն իրեն հպատակ եղողներուն։

"Ո՛հ, ազնիւ սիրելի Վարդ, ըսաւ Գիսակ լռութիւնը կտրելով ու կամթոգին ձայնով մը, որչափ երջանիկ եմ որ նորէն զքեզ կը տեսնեմ, շատ ատենէ ետեւ՝ դարձեալ զքեզ կրնամ զրկել. նոյն նկարը, մենութեան մէջ քովս եղած պատկերը կը նշմարեմ։ Ո՛րքեան, վրադ մեծ Հոգ ունեցայ՝ երբ որ իմացայ թէ պատերազմի գացեր ես. բայց Աստուծոյ ձեռքը պահպանեց զքեզ, անվնաս նորէն մեզի խաւրեց։

"Ըյսպէս է, պատասխանեց Վարդ, ատուկ ինձ վերնոյն բազուկն ազատեց։ Կատարեալ վարձք մ'ալ առի, սիրելի Հայր, զձեզ հոս դանելով։ Ամէն օր, ամէն վայրկեան ձեր վրայ կը մտածէի, ձեր յիշատակն ու խրատները պաշտպան ու անվկանդ վահան էին մտացս։ Գործքս յաջողութեամբ գլուխ հանելով, ՈրՁնհաղ գերփիչն ու ապականիչը կապած հոս կը բերեմ, որպէս զի ըստ իրաւանց դատուի ու իր պատիժն ընդունի։

"Ըրդեօք առանց հարկաւորութեան մարդու արիւն չթափեցիր, հարցուց Գիսակ։

"Պարելի եղածին չափ խնայեցի, պատասխանեց կայտառ պատանին. բայց ան սորամուտ նենգաւորաւազակաց բոյնը պաշարելու ատեն, չկրցայ զօրքս արգելել որ չարաթոյն դնդին կէսը չմեռցընէ։

"Իմաստութեամբ ու արութեամբ կատարեր ես գործդ, կանչեց Երուանդունին, որն որ նամակը կարդացած լմնցուցած էր եւ Վարդայ խօսքերուն միտ կը դնէր։ Վարդ, վրադ շատ գոհ եմ։ Ամենեւին զլաս չէր ըլլար, թէ որ բոլոր արիւնռուշտ չարագործները մեռցընել տայիր. թէպէտ եւ իրենց դժբախտ աստղը ՈրՁնհաղ ալ պիտի մարի։ . . . Բայց պատմէ ինծի, սիրելի Վարդ, դանոնք ինչպէս ձեռք ձգեցիր։

Վարդ հաւատարմութեամբ ու ճշդութեամբ իր արշաւանաց նկարը հանեց։ Ներսեհ ու Գիսակ առնոր խօսքը մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէին, եւ պատմութիւնը լմնցնելուն պէս՝ Երուանդունին քալէ երթ տասարդին ուսը զարկաւ ու Գիսակին դառնալով, "Ստուգիւ, սիրելի բարեկամ, ըսաւ իրեն, շատ յարմար ու պատշաճ առեր ես, աս մեր ուրախութեան դուն ալ մասնակից ըլլալը։ Ա՛ս գործքիս համար վարդայ վարձք ու փոխարէն տալ չեմ մոռնար. բայց հիմակ գացէք դուք իրարու հետ խօսեցէք։ Վարդ, պահապաններուն զգուշ որ աւազակապետն ինծի բերեն, որպէս զի իր դատաստանը տեսնեմ,,։

Ներսեհ իր սենեկին մէջ իր մտաց խռովութենէն ազին անդին կ'երթար կու գար, եւ իր խորհրդոց նեկաններէն մէկուն հրաման տալէն ետեւ, որ աւազակին դատը մտիկ ընելու պատրաստուի, ինք աթոռի մը վրայ նստաւ։

Երուանդունւոյն գոյնն ու զուարթութիւնը դէմքէն նուազած, մթին ու զարհուրելի արտեւանունքն եւ ոչ բանալ կ'ուզէր՝ կարծես թէ ահագնութեան պատկեր մը, անհաշտ դատաւորի կերպարանքն առած՝ գահի մը վրայ նստած էր ու յանցաւորին դատն կը սպասէր։ Քանի մը վայրկենէ ետեւ՝ շղթայի հնչիւն մ'որոտաց ու մէկէնիմիկ երկու զինուորաց մէջտեղ անօրէն Շապուհ Ներսեհին առջեւն եկաւ։ Ա՛յլագունած, մահուան նկար մ'եղած, բայց բարկութենէն ալ կատղած ու մազերը անկուած էին Երուանդունւոյն առջեւ եկած առեն, սակայն իր մոլեգնութիւնը հեզութեան կերպարանք առաւ։ Շապհոյ յառաջնան կատղութիւնն ու խիստ յամառութիւնն անհետեւոյթ եղած էին, մահուան երկիւղ ու զեղջ մը՝ անոր դէմքը նկարուած էին, այնպէս որ զինքը տեսնողներն ի գուժ կը շարժէին։ Ներսեհ առջեւը կեցող դիակին երկայն առեն նայեցաւ եւ վերջապէս քննութիւնը սկսաւ։ Հարցում՝ հարցման յաջորդեց, բիւր քննութիւններ քննութեանց ետեւէն եկան. Շա-

պուհ ալ մեղմ ձայնով ու երկիւղածին եւ առանց շրջանի ու պատիպատ խօսքերու պատասխան տուաւ եւ բոլոր իր յանցանքները խոստովանեցաւ։ Խօսակցութիւնը մէկ ժամէն աւելի տեւեց. նոյն առեն Երուանդունւոյն քով մուտ գտնել ոչ ոք կրնար։ Վերջապէս քննութեան վերջն եկաւ եւ ոճրագործը դարձեալ իր բանտը տարուեցաւ, ուր յուսահատութեամբ ծանր ու դժնդակ կապանաց տակ կը հեծեծէր եւ կը հառաչէր ողորմելին։

Շապուհ իշխանին խօսքը թողուց չթողուց, Ներսեհ զգիտակ կանչել տուաւ։ Գիսակ զերուանդունին սաստիկ բարկութեան մէջ գտաւ, անոր դէմքը զարհուրելի տեսաւ։ "Բարեկամ, ըսաւ Ներսեհ, զքեզ կանչել տուի, որպէս զի առած նորանոր ծանօթութիւններս քեզի ալ հաղորդեմ։ Մի՛ս դիր զարմանալի բանի մը. Շապուհ աւազակապետը՝ զոր քիչ մ'առաջ առջեւս դատաստանի կանչեցի եւ ճիշդ քննեցի, աս Շապուհն ու քու վարազդ, երախանի Մամիկոնեանց բերդը կործանող նենգաւորը մի եւ նոյն մարդն է եղեր, քու տունդ այրել տուող, զքեզ ալեփոյ մէջ ձգող Վարազն աս Շապուհն է եղեր։ Անոր ճակտին վրայ դեռ քեզմէ առած վէրքը հաստատուն կը կենայ. զլուխը ճերմակ մազեր, բոլոր անդամները՝ երկիւղ ու զարհուրանք պատած են. իր յանցանքներուն բազմութիւնն ու անոնց խոստովանութիւնն իր հին զաղանութիւնը ճնշած, յամառութիւնը ջնջած կ'երեւան։

"Հ՛ն, գոչեց Գիսակ նոյն առեն, ա՛ն, աստեղաց ու ամպոց վարիչ Աստուած, որչափ արժանի են քու միջոցներդ։ Քու Հեռատես զարագործն ա՛ն եւ իզէ տեղէն կը գտնէ կը հանէ, թէպէտ երկրէ երկիր փախչի, թէպէտ կարծր երկրին ծոցն իջնայ, կամ անանկ անդունդներ գահավիժի, որոնց բերանը գոցելու համար՝ ահագին ժայռեր թաւալած եւ մեծամեծ լեռներ ինկած ըլլան եւ նոյն ոճրագործն ալ ծածկած։ Հզօր ազգակից ամէն գաղանի տեղէն անօրէնը դուրս կը

հանե ու կամքդ զինքը կը դառե։ Ան փափուկ ու մա-
տաղ մանուկը, որն որ երբեմն ահագին դիշերուան
մը սպառնալիքներէն ու հրոյ մէջ եղող բերդէն կըր-
ցաւ ազատիլ ու փախչիլ, հիմայ մեծնալով ու զօ-
րաւոր երիտասարդութեան հասակի մը հասնելով՝
զինքն երկրէս ջնջել ուզող արիւնկզակը շղթայի կա-
պած՝ դատաւորի առջեւ բերաւ։ Ան մարդը՝ որն որ
իմ ամենագեղեցիկ յոյսս իր չարութեան թունովը
թունաւորեց, ան՝ զոր ես իմ ձեռօքս զարկի ու
կը կարծէի թէ Երախանի բերդին տակ թաղուած է,
դեռ կենդանի միացեր եւ յանցանք յանցանքի վրայ
կ'աւելցնէ եղեր. մինչեւ որ արդարութեան սուրն
անոր կենաց մանուած թելը կարէ։

"Հայց կ'աղաչեմ, սիրելի Ներսէհ, պատմէ
ինծի ինչպէս վարագ բերդին բոցերուն ու աւերակ-
ներուն տակէն ազատելով՝ աւազակութեան սկիզբ
բլեր է։

"Ինչպէս ինք անձամբ խոստովանեցաւ, պատաս-
խանեց Երուանդունին, քեզմէ կարեվեր վիրաւորուե-
լով՝ գազանի պէս գետինն ինկեր թաւալեր է։ Նորէն
խելքը գլուխն եկած ատեն՝ ինք զինքը պզտի խցի մը
մէջ, գլուխը կապուած եւ սաստիկ ցաւերով պատած
գտեր է։ Նոյն սենեկին մէջ գտնուած բաները խիտ
նորաքանչ երեւցեր են իրեն եւ կարծեր է թէ կ'ե-
րազէ։ Յանկարծ իր աչքին առջեւ զրահ, նիզակ ու
պլլեալ զէնքեր եւ մարդու ոսկրներ ելեր ու դար-
ձեալ գլխոյն պատյանները սկսեր են։ Վարագ այսպիսի
շփոթութեան մէջ քիչ մը կենդանի եւաե՝ նոյն միայ-
նակ սենեկին դուռը բացուելով՝ իր անկողնոյն քով
անծանօթ մարդ մը մտեցեր եւ զինքը՝ կիսամահ
պառկող հիւանդը թմրութենէն արթնցած տեսնե-
լով, շատ ուրախացեր է։

"Վարագ, պատգեր է ներս մտնողը, հոս ինչ-
պէս եկար, հիմակ ինչ վիճակի մէջ ես։ Ինք պատաս-
խաներ է թէ ոչ յիշել եւ ոչ գիտնալ կրնայ, որով-
հետեւ ան տեղը բերուելու ատեն՝ խելքը գլուխը

չէր։ Շապուհ իր վերքին ցաւերէն քիչ մը հանգչելէն
ետեւ՝ պարսից եւ ուրացեալ Հայ զօրաց բաժին մը
զինքն Որջնհաղի քովերն եղած անտառները բերեր
են, ուր որ Գայլ անուամբ մեկու մը դեղերուն զօրու-
թեամբն առողջացեր ու նոյն Գայլուն ով ըլլալն եւ
ինչ գործքի մէջ գտնուիլը շուտ իմացեր է։

"Գայլ նոյն տեղերուն յանդուգն ու պատա-
ռաղ գազանն ու աւազակն էր։ Գայլուն բնակարանն
երթալ եւ անկից նորէն ետ դառնալ մէկը կարող
եղած չէր. ահագին ու կատաղի շանագլխոյն դէմքը
աներեւոյթ ոչ ոք կրցած էր։ Մինակ մեծին դիշերները,
երբ որ սեւամթոյր ու մռայլ ամպեր երկինքն ու եր-
կիրը կը պատէին, Գայլ իր բնակութենէն դուրս կը
յարձակէր յափշտակելու համար, պատառոտ ու քա-
նաապրիկ գայլի մը պէս ոչխարաց եւ ուրիշ բանի
վրայ կը դիմէր։ Վարագ Գայլուն արուեստին մէջ
աղէկ կրթուեցաւ. վասն անագորոյն գործքերուն մէջ
անուշութիւն կը զգար. երկու գազան՝ չորս կողմը
մահ ու աւեր կը պատճառէին։ Վարագ իր վարպետէն
աւելի ժպիրճ ու յանդուգն ըլլալով եւ անօրէնու-
թեան մէջ ալ յաջողակ, առանց Գայլուն դիտու-
թեան՝ սորկաց ու սրիկայից դունդ մը կազմեց։ Երբ
որ Գայլ Վարագին ինքնիշխանութեան բաղձանքն
իմացաւ ու զինքը կշտամբեց, Վարագ սուրը քաշելով
իրմէ տակաւ գազանը գետինը կործանեց։

"Ըստպես Վարագ զինքն ազատողը մեղքնե-
լէն ետեւ, քիչ ժամանակուան մէջ զարհուրելի խմբի
մը գլուխ եղած էր, որուն հիմայ Վարդ՝ մեր առիւ-
ծասիրտ ու քաջարի ըմբիշը յաղթեց։ Աս է, սիրելի
Գիսակ, քու ահագին թշնամւոյդ անագորոյն ու անօ-
րէն կեանքը, զոր որ վաղը ժամը տասնին իր տաելի
ճշրագածութեանդ համար պիտի կորնչցընէ,,։

Գիսակ առ պատմութիւնը լսելով՝ խորին մտած-
մանց մէջ ինկաւ ու առած պատգած միաց. տակայն իր
աչքին մէջ զեղուող ապնիւ խորհուրդները ծագէն ելան՝
երեսին վրայ նկարուեցան։ Վերջապէս աչուքները

վեր վերցուց ու հեզիկ եւ քաղցրաբան խօսքերով այսպէս բսաւ. "Սիրելի Ներսէհ, ինծի շնորհք մը կ'ընե՞ս:

"Ահա խնդրուածքը բերնէդ չելած, պատասխանեց Երուանդունին, շնորհքն ըրած եմ. միայն Շապհոյ կեանքը շնորհելու խօսք մ'ընես, ուրիշ ինչ որ կը բաղձաս՝ զրուցէ:

— "Խնդրածս Շապհոյ կեանքը չէ. թող աւազակապետ ու ապականիչ մը օրինաց տակին իյնայ. զինքը մահուընէ ազատելու բաղձանք չունիմ: Ինք անհնոյ ու մոլեգնութեամբ երկրիս վրայ նենգաւոր գործքեր ըրաւ, իր գերեզման արիւնը երկինք կը բողոքեն. անոր ան երկրիս վրայ ունենալու վարձքը՝ մահն է: Ուզածս՝ զինքը տեսնել, անոր հետ քանի մը խօսք խօսիլ է. իր վերջին ու դժուարին վայրկենին յաղաղ՝ Քրիստոսի կրօնից շունչը դիւրաբեկ ճառագայթներու նման՝ անոր խաւացած սրտին մէջ թափանցել տալ է իղձս, եւ ասոր համար քեզմէ շնորհք կը խնդրեմ: Այսուհետեւ ան ողորմելին ինծի տանելի չէ. հին ցաւերս ու բիւրաւոր աղէտքս շատոնց սրտիս դացած հեռացած են. ահագին եւ վնասակար թշնամոյս առջեւ՝ հանդարտ ու հեզ կ'ուզեմ երեւալ, զինքն այնպիսի բաժանման մը կէտին յաղաղ միթարել ու զօրացընել կը տեսնեմ: Ներուէնի, տակաւ ապիկար մարդ մըն է, որն որ բռնական մահուամբ պիտի մեռնի. դժբախտ մը՝ որն որ անշուշտ Աստուծոյ դատաստանէն հիմայ կը սկսի դողալ եւ իր գործքերուն վրայ համար տալու յիշատակէն անտարակոյս հիմայ սարսելու սկսած է. . . . Լաւ ու առաքինի մարդ մը կարծես թէ քաղցր քնոյ մէջ կը մտնէ, երբ որ իր անկողնոյն չորս կողմն իր սիրելիները պատկ բռնած՝ անոր կենաց վերջին վայրկենին կը սպասեն: Ինք՝ ձեռուընէն երկինք վերցընելով ու հոս մնացող լացողներուն վրայ անկից երկնաւոր օրհնութիւն մը իջնդրելով՝ շունչն ու հոգին կը սկսի տալ: Երկնից խաղաղութիւնն անոնց ու իր թարշամած կենաց վրայ

կու գայ կը հանդչի. իր հոգին երկնաւոր դարպասը կը սրանայ, իսկ մարմինը՝ խաղաղ գերեզմանը կը մտնէ ու սիրոյ յաւիտենական արցունքներով կը թրջի: Բայց կապանաց մէջ ու յանցաւոր եղող մարդ մը՝ սրտին վրայ աշխարհք մը կը կրէ, երեւակայութեան ահագին ստուերներէն ու պատկերէն կը չարչարուի. աչքին առջեւ մահն ու կառափման տեղն ունենալու տեսն, կրօնի միխիթարութեան հարկաւորութիւնը տեսնելու տեղ՝ կրնայ յուսահատիլ եւ իր մահկանացու մարմնովը մեկտեղ անմահ հոգին ալ կորնչցընել: Շապհոյ նկարագիրն ու վիճակն ալ աս չէ՞ մի: Սիրելի Ներսէհ, այսպիսի ողորմելոյ մը օգնական ու ձեռնտու ըլլալու համար է խնդիրս,,:

Ներսէհ իր ծերունի բարեկամին խօսքերէն խիստ շարժեցաւ ու սիրով եւ արդահատութեամբ ձեռքն անոր երկնցընելով, "Բարեկամ, դուշէց, փառաւոր ու գեղեցիկ բան ստացեր ես դուն աս աշխարհիս մէջ: Երուանդունին՝ Պարսիկները դողացուցու քաջութեան պատկով մը իր գլուխը զարդարեց. իսկ դուն հաստատուն ու զօրաւոր հաւատքովդ եւ զարմանալի վեհանձնութեամբդ երկինքն ուրիշներուն հետ ալ հաշտեցընել կ'ուզես, եւ շատոնց արդէն քու գլուխդ հանդստութեան խաղաղութեան վարդերով զարդարել տուած ես: Գնա, սիրելի. առ քեզի հետ քահանայ մ'ալ եւ դացէք ան դժբախտին քովկ'ուշացընեմ մէկ երկու ժամ ալ անոր մեռնելու ատենը, որպէս զի դուն մեկալ աշխարհքն ապրի ողորմելին,,:

Ներսէհ աս խօսքերէն ետեւ՝ աճապարեց դուրս ելլալ իր սրտին ցաւերը չցայտնելու համար. Գիսակ ալ Վարդայ քովկ գնաց ու անոր հետ մեկտեղ խաչելութեան մ'առջեւ իյնալով՝ իր ընելու փորձին համար երկինքէն զօրութիւն կը խնդրեր:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՋԵՂՔ ՈՒ ՆՈՂՔՈՒՄԸ։

Ստորերկրեայ ու ընդարձակ բանտի մը մէջ, կամարներով եւ մեծամեծ սիւներու վրայ շինուած շէնքի մը տակ, ուր որ միայն դողդոջուն ու տակաւ լոյս մը կար, ծեր աւազակապետը ծանր շղթաներու բեռան տակ ճնշուած՝ ահուդողով կը նստէր։ Հոն պզտիկ լուսամուտ երդերէն մնած՝ միայն օդոյ անյայտ շչիւն մը կը լսուէր եւ ան ամայի դերեզմանատեղին մշանջենաւոր լռութիւնը կը կորէր։ Գրեթէ անշարժ անկենդան կեցած էր Վարազ, միայն մեղմ դողդոջալու շարժում՝ ու քստմնելի մը կը տեսնուէր վրան. քարերուն եւ գետնին դուրս ուռած ցուրտ ու սառուցեալ շունչը՝ անոր բոլոր ոսկրները կը թափանցէր։

Վարազ այսպէս դունատ ու կիսամահ երկիր տարածուած ատեն, յանկարծ բանտին դուռը կռնչեց ու բացուեցաւ։ Աւազակապետն անմիջապէս ոտք ելաւ եւ իր բոլորտիքը զարհուրելի նայուածք մը ձգելով՝ հառաչեց ու "Կու գան, գոչեց։ Ո՜հ, ողորմելի, թշուառական, ոճրագործ մարդ, կ'ըսէր ինք իրեն վարազ. անշուշտ խօսքերը քեզի պիտի զուցուին։ Անտարակոյս երկրիս վրայ ինծի համար արգահատութիւն չկայ. երկինքն ալ ինծի տալու դէմ չունի...։ Ա՜խ, դժնդակ բախտ. երկիւղ, զարհուրանք, դայլեք, հեռացեք ինծմէ,,։

Ի՜սյց չէ. դեռ դահճին ժամանակն եկած չէր. եկողը դահիճը չէր ... բարձր, գեղեցկահասակ գիսակն էր, որն որ ձեռքը լուսատու ջահ մը բռնած՝ եկաւ աւազակապետին առջեւը կեցաւ։ Վարազ շլացած աչուքներով եկողին երեսը նայելուն պէս՝ կարծես թէ երկնքէ իջող շանթէ մը զարնուելով, ինկաւ գետինը կործանեցաւ։ Գոռաց, որոտաց դազանը, բոլոր բանտը թնդացուց. "Ա՜յ, գոչէց, մեռեալները կը յառնեն, ընդդայք, դիւաց դնդերը զիս կը պաշարեն ...։ Ա՜խ, Երկինք, շնորհք ... շնորհք։ Կ'աղաչեմ, կը զղջամ... խնայէ կամ հեռացիր ինծմէ, զարհուրելի սուտեր. ա՜հ, սիրտս կը պատռի ...,,։

Վարազ սաստիկ սարսափած՝ իր աչքը սուտեր կարծած կերպարանքին վրայէն դարձընելով ու երեսը ծածկելով՝ անոր քովէն փախչիլ կ'ուզէր։ Սակայն Գիսակ՝ խաղաղութեան հրեշտակի մը պէս անոր մօտեցաւ ու սիրտը թափանցող ձայնով մը այսպէս պոռաց. "Ո՛չ մահ եւ ո՛չ սուր կը բերեմ, բարեկամ. թէ որ երկնաւոր շնորհքն ընդունիս կամ չարդելես, քու զղջացող սրտիդ միխիթարութիւն ու հանգիստ կը բերեմ։ Անդունդներէն ելած ուրուական կամ մեռեալ առջեւդ եկած չէ, եկողը զքեզ նեղելու համար եկած չէ. դերեզմանները դոց են, անոնցմէ դուրս ելլող չկայ։ Երեսս նայէ, Վարազ, մի վախնար. ան մարդը, որուն կենաց բաժակը դուն դառն լեզուով խառնեցիր ու մատուսակեցիր, ան է քեզի եկողը. ես, Վարազ, կեանքդ կենդանի ազատելու առնելով՝ քեզի հետ կը հաշտուիմ։

Գիսակին ան քիչ խօսքերը զարմանալի ուժգնութեամբ մը վշտակիր ու կիսամեռ դիակին զօրութիւն տուին։ Ծերունի ոճրագործը կամաց կամաց իր ողորմելի վիճակէն դուրս ելլելով՝ գնաց հաշտութիւն ուզող Գիսակին ոտքն ինկաւ եւ անոր ձեռուքները

քաշեց իր աչքին ու բերնին տարաւ։ "Ա՛խ, պարեսիրա իշխան, պուտաց աւազակապետը. երանի թէ ան զարհուրելի գիշերը ձեր սպրասուր սուրը զիս գետինը կործանէր. գուցէ, գուցէ ան ատեն Ամենազօրին անհուն շնորհքը վրաս կու գար, զիս զեղջի կը բերէր։ Սակայն հիմակ, այնչափ ժամանակուան չարագործի մը ալ շնորհք, զթութիւն չկայ։ Քիչ ատենն ետեւ մահուանս վճիռը պիտի հնչէ. անոր զարհուրանքն արդէն զիս պատած է. դժբախտներուն գաւառին մէջ շնորհք ողորմութիւն ամենեւին չկայ. ինծի պէս վատանշան չարագործի մը թողութիւն երբեք չկայ։

"Ա՛ի յուսահատիր, դժբախտ մարդ, պատասխանեց Գիսակ, Աստուծոյ ողորմութիւնն անչափ է։ Վեր նայէ, տես Անոր հզօր բազուկը, մօտեցիր կամ թող որ Իր ձեռքը քու գլուխդ տարածէ, եւ ան ատեն կ'ազատէ, երանելեաց երկիրը կը տանի զքեզ։ Սոսկալի է, սա անցաւոր ընթացքդ շատ դէշ անցուցիր, բազմապատիկ յանցանքներդ երկինք կը բողոքեն. բայց թէ որ ճշմարտութեամբ զղջալու ըլլաս, երկնաւոր Որդւոյն արիւնը քեզի ալ թողութիւն կու տայ, բոլոր ոճիրներդ կը ջնջէ։ Աչքդ Աստուծոյ վերցուր, թեթեւցուր ծանրացած խիղճդ ուղիղ խոստովանութեամբ մը. անձնական արիւթեամբ ու քաջութեամբ դժբախտութիւնը վրայէդ մերժէ,,։

Վարպետն աչուըներն արցունքներով լեցուն ըլլալով՝ Գիսակին չէր կրնար նայիլ, սակայն անոր ամէն մէկ խօսքին միտ կը դնէր. նոյն ատեն աւազակապետին սիրտը՝ ան մեծին կապանաց բանտէն միեւեւ երկինք բարձրացաւ, իր հոգին՝ որն որ շատ ժամանակ դառն կապանաց մէջ կապուած կաշկանդուած էր, բարձրագոյն խորհուրդներու մտաւ։ Սկսաւ Աստուծոյ ողորմութեան վրայ յոյս ունենալ, որով եւ մեծ տարտար մահուընէն ալ յուսալքուած չափ սաստիկ վախ չէր զգար։ Եկէք, ըսաւ քահանային, որն որ Գիսակայ հետ եկած էր, եկէք երկնից ճշմարիտ պատգամաբեր, դեղէք դառնացեալ սրտիս վրայ առատ մխիթարութիւն, պատրաստեցէք զիս վերջին ու հեռաւոր ճամբորդութեանս,,։

Գիսակ ու քահանան վարպետին քովէն երկայն աւուրս չբաժնուեցան. ամէն մէկ վայրկեան աղօթքով ու մխիթարական խօսքերով կ'անցընէին, եւ անոնց մով ապաշաւող սրտին խաղաղութիւնը կ'աւելնար։ Վերջապէս ուրախութեամբ տեսան աս նենգաւոր չարագործին զարմանալի դարձը։

Երշալուսոյ ճառագայթները բանտը դեռ նոր թափանցած ատեն՝ մահապարտն ան խիստ ու բռնական մահուան պատրաստ էր եւ կրօնին սուրբ խորհուրդներովն ամրացած։ Իր դէմքէն դառնութեան ու դաժանութեան նկարագիրն աներեւոյթ եղած եւ անոր տեղ հանգիստն ու սրտի խաղաղութիւնն եկած բնակութիւն առած էին։

Մահուան ժամը գալուն պէս՝ արդարութեան սպասաւորները բանտ մտան։ Վարազ իսկզբան սոսկաց, բայց շուտ խելքը գլուխը գալով՝ սպասաւորներուն եւեւէն գնաց, իրեն հետ մէկտեղ Գիսակին ու քահանան ալ։ Սոսկալի տեղը հասնելէն ետեւ, Վարազ նորէն իր հոգին Աստուծոյ ձեռքը յանձնելու ատեն՝ իջաւ մէկէնմիկ ան զարհուրելի հարուածը, իսկաւ ողորմելին, արդարութիւնն ալ հաշտուեցաւ։

Ամենք ըլլալու ատեն, Վարդ տխուր տրտում առանձին իր խուցը նստած՝ աւազակապետին վիճակը կը մտածէր, ինք զինքը նեղութենէ ազատելու դիւա կը փնտռէր։ Իր խորհուրդները թռչնոյ արշաւանքի մը նման՝ ապդին անդին կը թռչըտէին. անհանգիստ ու անհանդարտ, ծովուն հայելւոյն վրայ վայրապար հանդչելու տեղ կը փնտռէին. նոյն ատեն յանկարծ անոնց դիմացը Գիսակ ելաւ նէ, Վարդ սարսափեցաւ մնաց։ Բայց իրօք Գիսակ իր սենեակն եկած էր։ "Սիրելի Վարդ, կանչեց Գիսակ, ինչ, ես քու հաւատարիմ դաստիարակդ, քու երկրորդ հայրդ չե՞մ մի, ինչո՞ւ կը վախնաս։

"Խոզութիւն չնորհեցէք, պատասխանեց պատանին. դժբախտ աւազակապետին բախտը կը մտածէի, որուն մահուան դուք, սիրելի հայր, ներկայ էիք. անոր մահը ինծ սաստիկ ցաւոց մէջ խոթեց: Ձինքն ես բերի հոս, անոր համար խորհուրդներս դիս կը չարչարեն ու անհանգիստ կ'ընեն: Արդեօք ողորմելոյն աս բռնական մահուան պատճառն ես չեղայ: Ահագին ծանրաբեռն բեռ մը սիրտս կը ճնշէ. Շապհոյ վրայ լալ կ'ուզէի, թէպէտ ան ալ յայտնի է որ նշանաւոր ոճրագործ մըն է:

"Անդարաէ, որդեակ, միսիթարուէ, դոչեց ուրախութեամբ Գիսակ, եւ Շապհին պատմութիւնն իրեն պատմելէն ետեւ, ուրախացիր, Վարդ, բսաւ, որովհետեւ վարազ բարի քրիստոնեի մը պէս մեռաւ: Դուն իր արիւնախառն մահուան ամենեւին պատճառ չես. երուանդունեաց հրամանը կատարեցիր, երկիրը շատ ծանր անձկութիւններէ ազատեցիր: Արիւն թափողին արիւնն ալ, կ'ըսէ Ս. Գիրքը, պիտի թափուի: Ո՛րչափ հոգւոյ արիւն թափեց վարազ: . . . Ես բոլոր գիշեր իր քովն էի. անոր անդամնդեայ խիտ սիրտը՝ աստուածային լուսոյն չկրցաւ դէմ դնել ու լուսաւորուեցաւ: Եկաւ մեծին տարտարոսէն եւ դղջացած մեղաւորի մը պէս հոգւով վեր թռաւ: Մտածէ, սիրելի Վարդ, թէ որ վարազ չբռնուէր, կրնար ըլլալ որ անզղջ մահուամբ, լեռան մ'անդունդի մէջ գահավիժելով՝ մեռնէր, երբ արիւնաթաթախ ձեռուընեերը դեռ լուացած չէր: Ան աւեն իր եղեռնաւոր գործակիցները զինքը կը պաշարէին կամ թէ գոյն ալ զինքը թող տալով կը փախչէին. ան ժամանակ աստուգիւ ողորմելի կ'ըլլար. մարդկան օգնութիւնն ու Աստուծոյ շնորհքը չունենալով՝ հոգւով ու մարմնով ալ կը կորսուէր: Վարդ, ինչ կ'ըսես, ան վիճակը թէ աս աղէկ է:

"Աս, աս, պոռաց Վարդ, եւ աչքէն քանի մը արգահատութեան ու ուրախութեան փալփլուն կաթիլ թափեց. քիչ մը եաքը խօսքը շարունակելով՝

Հայր, ըսաւ, դուք հրեշտակի մը պէս անոր կենաց վերջին ժամերը քաղցրացուցիք. զինքը բիւրաւոր կապանքներէ ու ծանր շղթաներէ ազատեցիք: Թող տուէք, սիրելի հայր, որ ես ալ ձեր գիրկը դալով՝ ցաւերէս ազատիմ ու ինծի համար ալ խնդրեցէք երկնքէն որ ձեղի պէս ըլլամ, հաւատքս ու յոյսս երբեք չկորսընցընեմ, մանաւանդ կենացս վերջին ժամերը,,:

Գիսակ իր քեռորդին գրկեց ու քիչ մը լուռ կենալէն ետեւ, "Ո՜հ, որդեակ, բսաւ, արդեօք վերջին տեսութիւնս է աս. քեզի, սիրելի Վարդ, յետին հրաժարական ողջոյնս ինչպէս պիտի տամ. . .,,: Զրուցեց ու Վարդայ քովէն բաժնուեցաւ գնաց. սակայն երուանդունեայն ապարանքէն չհեռացաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Տիրուհին ու անձպատմ։

ՎԱՐԴ ինք զինքն երջանիկ սեպած առեն, Գիսակին տեսութեամբը խաղաղ ու հանդիստ կարծած ժամանակ, մկկէն անոր վերջին խօսքերն ու հեռանալ երթալը՝ կրկին ալաքներու պէս սիրտը մտան ու զինքը խոցեցին։ Երբ որ աս երկու յաւերը պատանույն խորքը թափանցեցին, զարթեաւ անոր ծոցին մէջ ուրիշ երրորդ մ՚ալ աւելի սաստիկ, որն որ շատոնց զինքը կը նեղէր։ Վարդ քանի մ՚օր յառաջ Վահան եղբօրը վրայ Ներսեհէն եւ ուրիշներէն ալ երկու երեք խօսք լսած էր. հիմակ ան խօսքերուն նկարը գոյզգոյն կերպարանաց մէջ իր երեւակայութեան առջեւ դալով՝ իր ջերմ արիւնն ալ աւելի բորբոքեցին։

Շատոնց արդէն գիշերն իր խորին մթութեան մէջ թաթխուած էր եւ Վարդ դեռ զեղեցիկ աչուըները չէր գոցած, հանդիստ ու հանդարտութիւն կը փնտռէր եւ ծանր ու քնոյ կարօտ գլուխը դեռ բարձի վրայ դրած չէր։ Գիշերուան զով հովը հեզիկ կը շընչէր, միայն տերեւոց սօսափիւնը կ՚աւրէր բնութեան վրայ տիրող խորունկ լռութիւնը եւ անով կարծես թէ Վարդայ սրտին զարկն ալ կը խառնվէր։ Մութ խցին մէջ քնանալ ուզած առեն՝ երեւակայութեան առջեւ ցնորական տեսիլներ, գիշերաշրջիկ բիւր կերպարանքներ կը տեսնէր. երբեմն ալ աչուըներն առդին անդին դարձուցած ժամանակ, թեթեւաթռիչ ամպ մը նորէն ան ամէն ցնորից վրայ իր ժժգոյն քողը կը ձգէր։

Վ՚երջապէս Վարդ քունն մտաւ. բայց բնութեամբ տուած շունչը, եւ դեմքը՝ որն որ գաղտնի ախուդողէ մը պլլադունած ու թաղշամած կ՚երեւար, կը ցուցընէին թէ զարհուրելի երազներ իր հոգին կը չարչարեն։ Մերթ կը հեծէր ու կ՚ողբար, երբեմն աչուըները կը բանար եւ դարձեալ թեթեւ քնոյ մէջ կ՚ընկղմէր եւ նոյն քնոյ քողին տակ երազն ալ անդադար իր խաղը կը խաղար։ Նորէն արթնցաւ Վարդ ու տեսաւ որ օրը դիշերական մթութեան հետ կը մրցի. եւ քիչ մը ետքը հրոյ ծովէ մը երկրիս վրայ անթիւ անհամար ոսկեթել ճառագայթներ տարածուելով, արեւելակողմեան երկինքը շիկակարմիր ներկելով եւ երկրիս մշուշն ու ամպալից խաւարն ալ փարատելով, բոլոր աշխարհքը լուսաւորեցին ու անոր կենդանութիւն տուին։

Վարդ անկողնէն ելլելուն պէս՝ Երուանդուհուոյն հրամանը զինքն իրեն կանչելով, ելաւ հոն վազեց։ Գիսակ նոյն սենեկին մէջ՝ երբ որ իր սիրելին տեսաւ, ելաւ գրկեց ու անով սրտին խռովութիւնը փոփոխակի թեթեւնալու կամ սաստկանալու հակառակ նշաններ կու տար։

Ներսեհ իր աթոռը նստած՝ տրտում տխուր կերպարանաց մէջ էր, ժժգունած դէմքը մեծ անհանգստութիւն կը ցուցընէր եւ իր մթին տեսութիւնն ասդին անդին թափառեցընելու առեն, աւելի եւս կը պղտորէր ու աչուըները սեւեռելու տեղ չէր գտներ. մանաւանդ թէ առանց շարժման՝ գլուխը կուրծքին վրայ յեցուցած ու աչքն ալ գետինը խո-

նարհեցուցած էր: Ա՛ս դրից մէջ երկայն կենալէն ե՛տեւ. "Ո՛հ, Ա՛ստուած, գոչեց մէկէնիմէկ, գուցէ . . . գուցէ . . . բայց չէ, չեմ կարծեր. աս զարհուրելի մտածմունքներէս կամ աչքիս առջեւ եկած տեսիլքներէն երբեք պիտի չազատիմ,,: Ներսէհ ինք իրեն հազարումէկ հարցումներ ընելէն եւ անոնց լուծումը տալ չկրնալէն ետքը, աչքը բացաւ՝ առջեւը գԳիտակ եւ զվարդ գրկախառնութեան մէջ տեսաւ: Գեղեցիկ հրեշտակ մը, խաղաղութեան նկարին գիրկն ինկած, տխուր ու աղմկած կերպարանաց քով մնտենալու համար՝ անոր հանդարտելուն կը սպասէր:

"Վ՛կուր, սիրելի վարդ, եկուր, ըսաւ Երուանդունին քաղցր ձայնով, մտերիմ գրկեմ զքեզ. եւ որովհետեւ ալ ճար չկայ, վերջին հրաժարական ողջոյնս տամ: Ա՛ստուած գիտէ, ո՛րդեակ, որ ես այսուհետեւ ո՛րչափ կ'ապրիմ. ապիտակալի գլուխս կը գուշակէ թէ քիչ է կեանքս: Ուրեմն մտիկ րբէ աս վերջին խօսքերս ու կտակ ըլլան քեզի: Գիտես արդէն որ Վահան եղբայրդ՝ իր վրայ եղած զրպարտութիւններուն ու ամբաստանութիւններէն ինք զինքն ազատելու համար՝ ելաւ Պարսից աշխարհէքը, Պերոզ թագաւորին գնաց ու իր հաւատարմութիւնն այլեւայլ նշաններով ցուցուց: Սակայն նշաններէն մէկն ալ . . . ո՛հ . . . ողբալի կեանք. դժբախտ մարդ . . . երկիւղն ու տկարութիւնը զինքն ուրացող ըրին . . . այսու ամենայնիւ թագաւորը զինքն ազատ թող չիտար. պատանդ կ'ուզէ . . .: Վ՛արդ, զքեզ . . . ո՛րդեակ, ա՛նոր ազատութեան ու հաւատարմութեան տեղ . . . զքեզ պատանդ կը պահանջէ,,:

Վ՛արդ՝ եղբօրն ուրացութիւնն ու մայրն եւ եղբարքը տեսնելու յափշտման ա՛ւիթը լսելով՝ խոր տրամութեան անդունդ մը գահավիժեցաւ: Բայց անմիջապէս նորէն ոգի ու շունչ առաւ, վստահութիւնն Աստուծոյ վրայ դնելով՝ վեր նայեցաւ ու այսպէս խօսեցաւ: "Սիրով Պարսկաստան ու աշխարհէքիս ծայրը կ'երթամ, միայն թէ եղբայրս ազատի: Ա՛հ. ո՛ւր է,

սրամիտ արծուի պէս թեւեր ունենայի նէ, հիմակ անմիջապէս հոն կը գտնուէի: Սիրելի, աքանչելի եղբօրս կեանքը, անոր աս ու յաւիտենական կեանքը պահելու համար, իմ լոյս կու տամ: Գիտեմ որ ա՛նոր ուրացութիւնն ապիրատ ու զարհուրելի գործք մըն է. սակայն աս ալ գիտեմ որ ժամանակաւոր ու տկարութեան գործք մըն է: Թող տուէք, սիրելիք, թո՛ղուցէք զիս, բարեկամք, թո՛ւչեմ իրեն երթամ, զինքն ազատեմ ուէս անոր տեղ մեռնիմ:

"Յանկալի՛ վարդ, պատասխանեց անոր Ներսեհ, մեռնելու վախ չկայ: Դուն միշտ խօսքերս չիլէ. քու գաստիարակիդ ու հօրդ խօսքերը միաբդ բեր: Մարմնաւոր կենացդ՝ զգուշութիւն, մշանջենաւոր ու հոգւոյ կենացդ՝ հոգ տար: Մտածէ որ անմահ հոգւոյդ համար վերին գաւառներուն մէջ հաշիւ ու պատասխան պիտի տաս. յիշէ քու քաջ հայրդ, երանելի Հմայեկին արութիւնն ու հաւատքն առջեւդ նկարէ: Նայէ որ միշտ հիմակուան պէս առաքինի ու քաջ ըլլաս եւ ժամանակին ալ ուրիշին օգնես: Իշխանէն կեանքը միայն իրեն համար չէ. մեծաւորաց կամ հպատակաց պէտք է որ միշտ ձեռնտու ըլլայ: Ձեռքը կապած անհոգ կեցողը՝ ընկերին առջեւ ա՛նարգ, իր անձին ալ նսեմակար կ'ըլլայ,,:

Ներսէհ աս խօսքերը զգուշելէն ետեւ՝ ողբով ու թախծութեամբ սիրուն պատանին, իր աքանչելի բարեկամին նկարն իր ծոցը քաշեց ու գրկեց: Վարդ ալ այնպիսի բարեկամ ու բարերարէ մը բաժնուելուն համար՝ դառն արցունքներ թափեց եւ լալով, "Ա՛խ, գոչեց, գուցէ, ա՛ գիտէ, գուցէ բոլոր կենացս մէջ ա՛լ մէյ մ'ալ զձեզ չեմ տեսներ,,: Դարձեալ զԵրուանդունին համբուրեց Վարդ, եւ աղաչեց որ Աստուծմէ իրեն արութիւն ու զօրութիւն խնդրէ. Աստուծոյ հաճոյ ըլլալու՝ երկնքէն օգնութիւն ուզէ. պատերազմի ու վտանգ մէջ համբերութեամբ մշանջենաւորելու, հաւատոյ մէջ՝ հաստատուն կենալու իրեն շնորհք խնդրէ. որ եթէ Աստոր խնամքն ու կամքն ուզէ, դար-

ձեալ Հոս իրար տեսնեն. ապա թէ ոչ՝ եաքը Հոն, ան չքեղ ու կապուտակագոյն կամարին վրայ եղած դարպասին մէջ մէկտեղ բնակին։

Գիտակ՝ որն որ երկայն ատեն արտասուագին արտեւանունքն իր սիրելւոյն վրայ սեւեռած էր, "Անպէս ըլլայ,, կանչեց ու ներսեհին դառնալով՝ առ խօսքն ըսաւ. "Ընորհակալ եմ քեզմէ, ցանկալի բարեկամ, բոլոր քու Հոգաբարձութեանդ Համար։ Քու եւ իմ" անոր տուած Հրահանգներն ու կրթութիւնները կարծեմ զմեզ չեն ամչցըներ. անշուշտ մեկին Հազարապատիկ պտուղ կը բերեն, դուզ քիչ ատենան մէջ մենք ալ կը լսենք առաքինի երիտասարդին գործքերն ու անձամբ զինքն ալ կը տեսնենք։ Անտարակոյս, անշուշտ կը տեսնենք,,։

Եւսպիոսի խօսքերով երեք սիրելի բարեկամները մեկզմեկ կը մխիթարէին, մինչեւ որ երեկոյեան արեգական վերջին շողն իրենց բնակարանէն ալ բաժնուեցաւ գնաց։

Վարդ՝ ան վերջին գիշերը Հանգիստ ու Հանդարտ եւ ամենեւին Հոգ ու վիշտ չունեցողի մը պէս քաղցր քնացաւ։ Առջի օրուան երկիւղն ու զարհուրանքը դադրած, ցնորքները փարատած էին. միայն երբեմն երբեմն Գիտակէն ու Ներսեհէն բաժնուելու ցաւն իր մտաց առջեւը կը շղարշ. իր սիրելի մայրը դեռ չտեսնելու վիշտը զինքը կը չարչարէր, թեթեւ ու երանալից երազներու թռիչքներ՝ իր քունը կ'ընդհատէին։

Աչքը որ շափիւղեայ երկինքն երկրիս չորս ծայրերուն վրայ անդադրդ անասող մնաց, բնութեան հետ մեկտեղ Վարդն ալ արթնցաւ եւ սենեկին դուռը բացած՝ մտադրութեամբ դուրս կը նայէր։ Առաւօտեան գեղեցիկ օդը զինքը զուարթացուց. սեւաթոյր աչուըներն աղին անդին հեռուները պտըտցընելով՝ բոլոր բնութեան չքեղութիւնը զինեց. դարձուց այնուհետեւ երկու շողշողուն աստղներն ու երուսաղէմեան պարանից բուրաստանն առջեւն ելաւ։ Հոն

շարժուն ու ոսկեհոս վտակները տեսաւ, պէսպէս երփնագոյն ծաղիկները ու այլեւայլ տնկեր նշմարեց. ազգի ազգի ծառերը, արեգակէմ գահաւանդներն ու հովանաւոր ձորերն ու ծորձորները զինքն ապշեցուցին. ծառախիտ անտառներն ու այրերը իր աչուըները շլացուցին։ Նոյն գեղեցիկ դրախտին բուն նորաքանչն ու զարմանալին ան էր՝ որ արեւստն ու հնարքը չէին երեւար, կարծես թէ զարդն ու դիրքը բնութեան ձեւն առած էին եւ արուեստն ամենէն աւելի զուարթ բնութեան նմանիլ կ'ուզէր։ Պարտիզին ծառերը ծաղկեցընող սիրքը երկնաւոր ու աքանչելի էր. մշանջենաւոր ծաղկով՝ պտուղն ալ միշտ կը տեւէր. մեկ տեսակը հասնելու ատեն՝ մեկալը լմընալու կը սկսէր. աղտորն ու թուղը, դեղձն ու սերկեւիլը շատ առատ կը գտնուէին։ Ցեղ մը՝ ոսկեգոյն, տեղ մ'ալ կանաչազարդ հանդերձով խնձորներ կը տեսնուէին։ Ոստախիտ տերեւալից ուռը՝ արեւտես բարձրաբերձ տեղերը կամակոր սողացած, դառն կանաչ եւ անոյշ ոսկեհատ ողկոյզներ ունէր, որունք թանձր օշարակով լի էին։ Առանց նման ուրիշ բիւր պտուղներ ալ կային, զոր օրինակ սաթագոյն նարինջն ու կորաղիսի շարքեր ունեցող նուռը, որունք բնութեան գեղեցիկ զարդերն ըլլալով, մարդը կը զմայլեցընէին եւ իրենց Արարիչն ալ գովել կու տային։ Բայց ասոնցմէ աւելի ոմ կրնար ան կանաչազարդ ոստոց վրայ նստող երփն երփն ու բիւրազգի թռչունները տեսնել եւ անոնց օդը թրթռդացընող մրմունջն ու իրենց Լուսատուն փառաւորելը լսել ու չզարմանալ։ Վարդ այս ամէն բանը զննելով՝ սիրտը զմայլելու սկսաւ եւ բնութեան Հաստչին վրայ զարմացած՝ ինքն ալ նոյն Ամենազօրն ու Բարձրեալը գովեց եւ արտաքոյ կարգի եռանդով իր սովորական առաւօտեան աղօթքն ընելէն ետեւ՝ ելաւ իր անձկալոյն՝ Գիտակին սենեակը գնաց։

Գիտակ դեռ խորունկ քնոյ մէջ էր։ Երջանիկ ու անոյշ Հանդարտութիւն մ'իր դէմքին վրայ կը Հանդչէր։ Վարդ չՀամարձակելով զինքն արթընցնել,

երկայն առեն լռիկ ձիջիկ անոր առջեւը կեցաւ։ Վերջապէս ծերունւոյն աչուընները բացուեցան եւ անմիջապէս երիտասարդին կայտառ կերպարանաց վրայ իննան։ Վարդ "Բարի լոյս,, խօսքը բերնէն չհանած, գիտակ ոտք ելլելով՝ զինքը չարթընցընելուն պատճառը հարցուց։ "Սիրելի հայր, պատասխանեց Վարդ, զձեզ խռովել ինձի կարելի չէր. որովհետեւ հեզիկ ու քաղցր քնոյ մէջ էիք եւ դեռ շատ կանուխ էր։ Երթանք հիմայ մէկտեղ սիրելի Ներսեհին. իրեն վերջին հրաժարական ողջոյն կ'ուզեմ տալ,,։

Երկու սիրելիներն երուանդունւոյն գացած առեն՝ բոլոր ապարանքը կը հնչէր, Վարդայ Մամիկոնենոյ անունն ամենուն հռչակուած էր. անոր Մամիկոնեան ըլլալն ու զարմանալի արկածները ծանուցուելով՝ ամենքը կը զարմանային։ Իւրաքանչիւր ոք մէկ կողմանէ զինքը կը դովէր՝ որ եղբայրն ազատելու կ'երթայ, մէկալ կողմանէ ալ կը սրամէր՝ որ այնպէս առաքինի ու սքանչելի ազատորդի մը պիտի կորսընցընէ։ Բուն ողբալի տեսարանը բացուեցաւ Վարդայ Ներսեհէն բաժնուելու առեն։ Խարեսիրտ իշխանն իրմէ բաժնուող պատանին կարծես թէ չէր կրնար թողուլ, զինքը գրկած՝ իր երկու ականակիտ աղբիւրներն անոր վրայ կը հոսեցընէր. վերջապէս Վարդ Ներսեհ աւելի եւս դառն թախծութեան մէջ չձգելու համար, "Թող տուէք, ըսաւ, ցանկալի Տէր, ձեր աղէտքն ինձի համար մ'աճեցընէք,, եւ անոր բազուկներէն պրծաւ ելաւ։

Գիտակ Վարդայ տրուած խրատներուն վրայ ուրիշ խրատներ ալ աւելցուց։ Անկից ետքը Ներսեհին կողմանէ իրեն քանի մը սպասաւոր տուաւ եւ անոնց մէջ երուանդունւոյն ապարանից Աբաէն հոգաբարձուն ալ, որն որ մեծ ուրախութեամբ գոչեց. "Վարդ, ես քու մանկութեանդ առեն, երբ որ քու հայրենի տունդ ու կեցած խուցդ պրելու սկսած էր, ես զքեզ ազատողն եղայ եւ քու մօրեղբօրդ ձեռքը յանձնեցի. հիմայ դուն իմ ձեռքս կը յանձնուիս.

ես ալ քու սիրելի մօրեղբօրդ պես զքեզ կը հոգամ,,։

Վարդ Ներսեհին վերջին հրաժարականը տալէն եւ զգիտակ երկայն ու անմռունչ գրկած կենալէն առեւ, անջատեցաւ, ձի հեծաւ եւ վայրկենի մը մէջ իր սպասաւորներովը մէկտեղ թռաւ, մէկ երկու անգամ նորէն առեւ նայելով, արտասուախառն "Բարեկամք, մնաք բարով,, կանչեց ու աներեւոյթ եղաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ո–ՐՈՑՈ–ՆԵԱՆ ԳՈՅՔ։

Շատ անգամ, մանաւանդ երբ որ մարդուն մտքէն չ'անցնիր, երկինքը վերէն իրեն պլլեւապլ վշտեր կը խրկէ, անոր արութիւնն ու հաւատքը փորձելու, սէրն ու յոյսն աւելցընելու համար։

Աւետիսի աղիտարար դէպքեր Մամիկոնեանց ազգատոհմին շատ կը պատահէին, որոնք իրենց հանդարտութիւնն ու խաղաղ կեանքը կը խռովէին, անոնց հետ մեկտեղ բոլոր Հայոց ազգն ալ դժբախտութեան մէջ կը ձգէին, բայց շատ անգամ ալ ան փոթորկէն եաքը՝ բարեբախտութեան կը հասցընէին։

Ձուիկ շատ տարի Գուգարաց աշխարհը, Աշուշայի ապարանքը բնակելէն եաեւ, երբ որ իր ցաւերը քիչ մը նուազած էին, եւս իր երեք որդիներովը մեկտեղ Մամիկոնեանց Տարօն գաւառը, Աշտիշատ ամանն եկաւ, եւ նորէն Հմայեկին մօտն ու իր կրտսեր որդւոյն Վարդայ կորուսաը կու լար կ'ողբար։ Շէր գիտեր ողբմելին որ քիչ մ'ատենէ եաեւ ուրիշ աւելի մեծ կորուստ մ'ալ պիտ'որ ընէ։ Եղած լմընցած էր դժբախտ ապիրատ գործքը եւ Ձուիկ դեռ բան մը լսած չէր։ "Մայր, բսաւ օր մը Ձուիկին՝ Վասակ Մամիկոնեանը. թողութիւն տուր որ այնպիսի տխուր ու վշտալի գոյժ մը պիտի տամ քեզի ու անով սիրտդ պիտի վիրաւորեմ, բայց մինչեւ երբ լռեմ։ Եթէ Վահան եղբօրս մահուան բօթը լսեցի ըսեմ, չեմ սխալիր։ Գնա, սիրելի մայր, գնա սենեակդ կամ մենաւոր տեղ մը, լացիր ցաւոդ ու ահագին վշտացդ վրայ։ Արտասուքը մարդկային բան է, ոչ ոք կրնայ դիմել արգելել. սակայն եթէ կրնաս նէ՝ այն արտասուդ պաղատահառն աղօթիդ փոխէ, որպէս զի Վերինն աւելի սիրով քու ցաւոդ ողբրմի . . . : Ես ալ նոյնպէս պէտք է որ ողբամ, ես քեզմէ աւելի դառն պէտք է որ լամ։ Վահանին մահը, անոր հոգւոյ կորուստը հարկ է որ աշխարեմ,,։ Ըսաւ ու սկսաւ յորդառատ ջերմ եւ դառնադառն կաթիլներ թափել. քիչ մնաց հեծութենէն սիրտն երկու կ'ըլլար։ Բայց նորէն հոգի առնելով եւ յոյսը բոլորովին չկորսընցընելով. "Մայր, դուշեց, լացիր, սակայն մտածէ միանգամայն որ ամեներան ինչ Աստուծոյ ձեռքն է. Հզօրին կարողութիւնը զլարը բարւոյ կրնայ փոխել. հաստատութեամբ Անոր վրայ յուսալու է եւ Իրմէ խնդրելու է որ դարձեալ քու որդիդ ու իմ մտերիմ եղբայրս, առ երեսս մեծութեան օրէնքն ընդունողը, թողու ան ժանտ եւ չարաթոյն դիւապաշտութիւնն ու իր Աստուծոյն դառնայ։ Շատոնց Վահանէն նամակ առած եմ, որուն մէջ կ'բսէ թէ զրպարտութիւններէն ազատելու եւ իր հաւատարմութիւնը ցուցընելու համար այսպէս ընելու սպասուեցայ։ Գարձա ալ, կը գրէ, շատ չ'ուշանար. . : Վա՜հ, ողբմելի ու տկար խօսքեր։ Վահա՜ն, եղբայր, ինչ ըսիր,,։

Վասակ այս խօսքերը զրուցելէն եաեւ՝ լուռ կեցաւ ու նորէն իր արտասուաց վտակներովը գետինը կ'ողողանէր։ Իսկ Ձուիկ բոլոր աս վիպին ժամանակը՝ ողբալէն ուրիշ բան չըրաւ. դլուխը ծռած, գրեթէ մինչեւ երկիր խոնարհեցուցած եւ դէմքն ալ երկու ձեռուբներով ծածկած՝ կ'աշխարէր ու կը հեծէր եւ

երբեմն երբեմն ալ "Վահան, որդեակ, ինչ ըսիր, որդեակ,, տրանջանաց խօսքերը բերնէն կը հաներ:

Այսպէս Զուիկ անմխիթար շատ լալէն ետեւ՝ "Որդեակ, ըսաւ, Վասակին, եկուր մեկտեղ աղօթք ընենք. Աստուած՝ մեկտեղ աղօթողներուն մօիկ կ'ըլնէ, անոնց խնդրուածքը շատ անդամ կը կատարէ: Մանրամասները բոլորովին ձեռքէ չի թողուր, մանաւանդ զանոնք՝ որոնք երբեմն իրեն հաւատարիմ էին ու քաջութեամբ առաքինութեան շաւղաց մէջ կը պարտէին,,:

Զուիկ տասնկ խօսեցաւ ու երեսի վրայ ինկաւ եւ երկնաւոր Որդւոյն Մայրը միտքը բերելով. "Ա՜հ, անուշակ Դշխոյ, գուշեց, ինչ են իմ վշտերս, եթէ քու անչափ ազեսիդդ հետ համեմատելու ըլլամ....: Չէ, արտնջել չեմ ուզեր. բերէ թող Աստուած ինչ որ կ'ուզէ նէ գլուխս. համբերութեամբ կրել, յուսով ամէն բանն իրեն յանձնել կը սենչամ, նաեւ եթէ տակից շատ աւելի վշտեր վշտանամ: Կը գդամ, ներքին ձայն մը իմաց կու տայ թէ կրածներս դեռ ոչինչ են, կարծես թէ ներքին խթան մը սիրտս խոցելով՝ գուշել կու տայ որ գլուխս դեռ ուրիշ շատ անձկութիւններ ու ցաւեր ալ պիտի գան . . . : Բայց Աստուած բոլորովին չի լքաներ, կ'ըսէ ձայնը, կու տայ զօրութիւն որ ամէնայն ինչ համբերութեամբ կրես, եւ վերջապէս աղէտքդ ու տրտմութիւններդ՝ ուրախութեան կը փոխէ,,:

Զուիկ այսպիսի ապդեցութիւններով քիչ մը հանդարտեցաւ ու սկսաւ Վասակին հետ խօսակցիլ: "Մայր, ըսաւ Վասակն ալ ի մէջ այլոց, սիրելի մայր. Վարդ եղբայրս կենդանի է. Շաւարշ եղբայրդ Հայաստանի մէջ է, գրեց ինծի Վահան: Ան երկուքին ալ պատմութիւնը աքանչելի կ'երեւայ ինծի, բայց սկիզբէն մինչեւ վերջը նկարել միայն անոնք կրնան. ես միայն աս գիտեմ որ երբ որ Վարդ մեզի գալու միտք ունէր, Պերոզ զինքը Պարսկաստան կանչեց, որպէս զի Վահանին տեղ ինք հոն կենայ ու Վահան գայ Հայաստան գառնայ եւ եաքը . . . :,,

Զուիկին անձկութիւնը ժամէ ժամ կ'աւելնար, լսած այլեւայլ խօսքերն իր սիրտը կը վերաւորէին, երկայնաբանութիւնն ու անկից յառաջ եկած անհամբերութիւնը զինքը կը նեղէին. բանն իրին վերջը կ'ուզեր, սակայն դեռ Վարդայ Պարսից աշխարհը քանի չհեռանան պատճառը Վասակին բերնէն չելած՝ մեկէն ապարանից սրահներն ուրախութեան աղաղակներով ու գոչիւններով հնչեցին, Զուիկ սենեկէն դուրս եկաւ. ան եւ ան կողմը կը նայէր, հարցընելու մարդ կը փնտռէր. բայց ապարանքը մարդ մնացած չէր, ամէնքը վազելով կ'երթային, բազմութեամբ բազմութեան դէմ կ'երթային: "Ինչ կայ, պոռաց Զուիկ, ով կու գայ,, եւ եկող խուռն ամբոխը դիտելու ատեն՝ իր Վահան որդին տեսաւ, որ մեծ չքով կու գար:

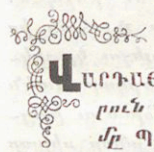
"Վասակ, Վասակ, գոչեց, եղբայրդ կու գայ, եկուր շուտ, երթանք զինքը դիմաւորենք,, ըսելու ատեն Վահան արդէն երիվարէն իջնալով՝ ապարանքը մտաւ եւ անմիջապէս մօրը դիրկն ինկաւ: Բայց կարծես թէ սիրտ սրտի զարնելով՝ Վահանայ սիրտը կատր կատր եղաւ. աներեւոյթ երկիւղ մը սարսափած՝ մօրմէն հեռու քաշուեցաւ գնաց, դէմքը ժժգունած, արիւնը սառած, դիակի մը նման մարմարեայ սիւն կարած՝ անոր դիմացն անմռունչ կեցաւ: Քիչ մը լուռ կենալէն ետեւ՝ իր սիրելիները մէկդի քաշեց ու "Ո՜հ, ցանկալի մայր եւ սիրելի եղբայր, պոռաց. սրչափ երկանիկ կ'ըլլար Վահան, եթէ իր երանութիւնն ինք անձամբ չեղծանէր, ինք զինքը վտանգի մէջ չդնէր: Սակայն աւտիկ տեսէք, հիմակուընէ պատիժս կը կրեմ, երկրիս վրայ հիմակուընէ կը չարչարուիմ: Ուրացութիւնս կարծեմ ինծի սուղ պիտի նստի, սակայն յամառութիւն ամենեւին չունիմ: Ո՜հ, Աստուած, Աստուած, կրնամ արդեօք յուսալ որ իմ ժանգաթոյն սխալմունքս հիմայ կը ջնջես եւ ետքն ալ երանելոց դրախտն երթալ կը թողուս, որպէս զի այնուհետեւ քեզմէ ու իմ սիրելիներս երբեք չբաժնուիմ. . . :,,

Վ՚ահան այսպիսի սաստիկ ցաւոց մէջ ինկած՝ գլուխն ու դէմքը ծածկեց, որովհետեւ իրեն կ՚երեւար որ իր առջեւը կեցողները մէյմէկ յանդիմանութեան պէս ծոցը կը խոթեն ու իր յանցանքը կը կշտամբեն։ Այսպէս անմխիթար մայրն ու որդիքը կեցած, ամէնքը բիւրաւոր աղետից մէջ մնած, ոչ ոք կը համարձակէր տխուր լռութիւնը լուծել։ Վերջապէս Վահան նորէն հոգի ու շունչ առաւ եւ դրեթէ քնէ մ՚արթնցած. ՚՚Մայր, ըսաւ, վրաս փոխուելիւն կը զգամ, երկնաւոր աղեցութիւն մը կու գայ. անշուշտ բրած աղօթիդ պտուղը պիտ՚որ ըլլայ։ Շարունակէ, սիրելի մայր, պաղատէ, խնդրէ երկնքէն իմ գարձս։ Դուն ալ, ցանկալի եղբայր, իրեն հետ միացիր։ Ձեր նոյն աղաւնանց մէջ միշտ զվարդ ալ յիշեցէք, որպէս զի Պարսկաստան շքեղ վարդ մնայ ան պանչելի պատանդը, ժամանակաւ ալ առաքինի ու քաջ հոս դառնայ՚՚։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ։

Բանտարկութիւն ու ազատութիւն Նշոյլ։

Վարդանց ճամբորդութիւնը՝ խայտացող թռչուններուն արշաւանաց նման էր, որովհետեւ շուտ մը Պարսից հոյակապ քաղաքն եկաւ։ Տիզբոն թագաւորական քաղքին ընդարձակութիւնն ու մեծութիւնը, փողոցներուն փառաւորութիւնն ու ապահանից շքեղութիւնը զվարդ զարմացուցին։ Երկնաբերձ պարիսպ մ՚ու այլեւայլ ամրոցներ քաղաքը պահած, շատ մեծամեծ ապարանները, շքեղ առուշաններ ու մեհեանները եւ պէսպէս բուրաստանները զՏիզբոն կը զարդարէին։ Սակայն ասոնց ամենուն պակին էր թագաւորին դարպանը։ Ընդարձակ ու ամենաբարձր եռերեակայութեան նկար մը կրնար ըսուիլ։ Բազմապատիկ սեանց վրայ շինուած՝ ոսկւոյ ու արծաթոյ մէջ կը շողար։ Պատերն ու ձեղունները այլեւայլ դեղեցիկ զարդեր, միեղջերուի եւ ուրիշ գազանաց կերպարանքներ փորուած, տեսնողին աչուընները կը շլացընէին. բոլոր աս զարդերուն համեմատ էր՝ ապարանիս մէջտեղն եղած սրահն ալ։ Հոն պանչելի շատրուան մը՝ յասպիս պատուական քարերէ կը փայլփլէր, չորս կողմն ալ վեց զոյգ կենդանիներ կային. առիւծներն

ու վիշապները, միեղջերուներն ու ցլերը, արծիւներն ու սիրամարգերն իրարմէ գեղեցիկ էին եւ ամենուն բերնէն ալ պաղպաջուն ջրեր կը վազէին: Ապարանիկ ամէն մէկ սենեակն ալ փառաւորութեան ու հեքեղութեան մէջ կը լոզար, չկար տեղ՝ որ անզարդ ըլլար. չկար տեղ՝ որ առանձինն գեղեցկութիւն մը չունենար:

Վարդ առնոց ամենուն վրայ շատ կը զարմանար, բայց ան զարմանաց հետ մէկտեղ շատ անգամ իր սիրելիներուն յիշատակը խառնուելով՝ նոյն հրաշակերտներն իրեն ուշնչ կ'երեւային, մանաւանդ թէ կը գարշէր անոնցմէ, մի միայն ցանկալի ու գեղեցիկ բան իր հայրենիքը համարելով, իր սիրելի մայրն ու եղբարքը տեսնել ուզելով: Սույդ է, տեսաւ Վարդ հոս իր վահան եղբայրը, բայց ո՛րչափ եւ ինչպէս: Քիչ, խիստ քիչ ժամանակ, որովհետեւ Վահան իր ուրացութեան համար՝ մարդու առջեւ ելլելու կը շիկնէր. իսկ առաքինի Վարդ եղբօրը հետ երկար տեսնն խօսիլ ամենեւին չէր ուզեր. նախ իր ամօթն ու խայտառակութիւնը ծածկելու եւ երկրորդ անոր սիրտը չվիրաւորելու եւ զինքը միանգամայն վշտաց մէջ չխոթելու համար: Ասոր համար Վարդ ու Վահան տեսան միկդմիկ, սակայն շուտ ու սրտառուչ եւ լալագին իրարմէ բաժնուեցան: Այսպիսի յիշատակ մը ինչպէս կրնար Վարդ մոքէն հանել: Երբեք նոյն օրը չէր մոռնար. միշտ Հայաստան ու իր սիրելիներուն քովն երթալ կը տենչար: Պարսից աշխարհքը բնակելու առն մէկ վայրկեանն իրեն բիւրաւոր դարեր կ'երեւային: Պարսկաստան կենալը մեծ տրտմութիւն էր իրեն, վասն զի հոն իր կրօնին մոխիթարութիւնները չունէր: Քրիստոնէից կրօնը Պարսից տակի էր, Պարսից կառավարութիւնն՝ իրեն գարշելի: Վարդ մոգութեան օրէնքն ու արեգական եւ կրակի պաշտօնը շատ կ'առեր. տաճարներն ու անոնց մէջ եղած վառական կրակն ու բոցն կը զզուէր. ան դիւական պաշտօնը, երկրիս ու երկնից վրայ եղող արարածոց երկրպագութիւնն ու զոհը տեսնելով, սիրտը կտոր կտոր կ'ըլլար:

Վարդ անոնց յորդորելու ջանքերն իրմէ մերժելէն զատ, Պարսից մոգերն ու անոնց դէնակիցները քաղցր ու մեղմով շատ անգամ կը յանդիմանէր:

Թէպէտ եւ երկայն տաեն նորաքանչ փառաւորութեանց մէջ մնաց, սակայն բիւր նեղութիւններ ալ կը չարչարուէր, իր հայրենիքէն ու մօրը քովէն հեռու ըլլալուն համար տատամիկ կը նեղուէր: Իր միաքն ու խելքը աս հեռաւորութիւնը վերցընելու, միջոց ու դիւա փնտռելու վրայ էր. բայց տեսաւ վերջապէս գրեթէ անկարելին, երբ որ յանկարծ կապտանդ ու շղթաներու, զարհուրելի ու խաւարչային բանտի մէջ ինկաւ: Ան բանտն ապարանքէն հեռու չէր, սակայն համար տասներկրեայ ճամբով մը շատ անգամ թագաւորը կ'ելլէր բանտարկելոց այցելութեան կ'երթար. բայց չէ թէ անոնց աղէտքը նուազցընելու, հապա իր ներկայութեան ահագնութեամբն եւ զանոնք ծաղր ընելով՝ ան դժբախտներուն վշտերն աւելցընելու համար: Նոյն բանտին ողորմելութիւնը մեծ էր. պզտիկ ծակ մը միայն ահագին ու ստուար պատերէն քիչ մը լոյս կը թողուր, որպէս զի Վարդ ու իր ընկերներն իրենց բնակարանին խեղճութիւնը տեսնեն: Պատերուն ներքին ճակատը սեւ եւ խոնաւ էր, ձեղունն ալ այնպէս ցած՝ որ հազիւ մարդ ուղղորդ կրնար կենալ: Մէկ կողմն անհարթ քարէ տեղան մը կար՝ Վարդայ քունն ու հացը, իր մի միայն կերակուրն ու ըմպելին դնելու համար. մէկալ կողմը գետնի վրայ իր ողորմելի անկողինը կ'երեւար, քիչ մը յարդ՝ անոր վրայ լաթի մը տարածուած: Ծանր երկաթէ շղթաներ ձեռքն ու ոտքը կը ճնշէին: Վարդագոյն դէմքը ժժգունած ու խորշմած էր, եւ աչքն ալ շատ արցունք թափելէն՝ կարմիր արիւն ու կրակ դարձած: Բայց Վարդ բոլոր աս աղէտքն ու վշտերը համբերութեամբ ու հեզութեամբ կը կրէր: "Ո՜հ, կ'ըսէր ինք իրեն շատ անգամ, բանտիս աղէտքն ինչ է, թէ որ սրտիս անձկութիւններուն հետ համեմատելու ըլլամ,,: Երբեմն ալ "Ընդ, սիրելի մայր, եղբարք, քաջ ու արի Վահան, կը գոչէր, ինչ

վիճակի մէջ էք»։ Եւ նորէն նորէն լալու կը սկսէր։ «Ընդհանուր, ծրչափ սիրով կը կրէի զձեզ, եթէ գիտնայի որ դուռ սիրելիներս կ'ապրին եւ իրենց թշնամուց հալածանքներէն ազատ են։ Ա՛ս անառողջ ու խոնաւ դեռնոյն վրայ ծրչափ յօժարութեամբ կը պառկէի, եթէ միայն գիտնայի որ սիրելին Շաւարշ, երկրորդ հայրս, ողջ ու հանդիստ, Վահան եղբայրս մեղութեան օրէնքէն ազատ եւ ինսասկար պատերազմի սպառնալիքներէն ու անոնց հետեւութիւններէն դուրս է։ Սակայն ա՛ս կապանացս պատճառն ալ է. անշուշտ Վահան՝ մեղութեան օրէնքը դարձեալ արհամարհած պիտ'որ ըլլայ, իր հօրը շաւղաց հետեւիլ ուզած պիտ'որ ըլլայ. եթէ բանտարկութեանս պատճառն ա՛ս է նէ, ուրախ եմ»։

Իրօք ալ ան էր պատճառը եւ Հայոց ու Պարսից մէջ նորէն պատերազմ բացուած էր։

«Հայց ես չեմ գիտեր, կ'ըսէր ինք իրեն Վարդ, տարակուսանաց մէջ եմ, կը դեգերիմ, աղետից մէջ կը ծնգիմ կը մաշիմ. բոլոր անդամներս կը դողան ու կը թառամին։ Գոնէ ան մխիթարութիւնն ունենայի. գոնէ ընկերներէս մէկն ա՛ս բանտին մէկալ մասլ անկիւններէն քովս բերէին . . . ։ Սակայն ան դժբախտներն ալ ինչ կրնան ընել. անոնք ալ մխիթարութեան կարօտ են, անոնք ալ կը ծխրին . . . ։ Բայց չէ, մարդկային մխիթարութիւն չեմ ուզեր։ Քեզի կը դառնամ, Քեզի, մշանջենաւոր ու անեզր Աստուած։ Դուն գիս շատ խուճապական վտանգներէ, բիւրաւոր աղետից մէջէն ազատեցիր։ Ա՛ս անգամ ալ Դուն կ'ազատես։ Երբ որ միաքս կը բերեմ անթիւ անհամար արկածները՝ որոնք մանկութենէս սկսեալ մինչեւ հիմայ դլուխս եկան. երբ որ կը մտածեմ որ անշուշտ սիրով ու հայրական խնամատարութեամբ գիս հոգայիր, ինծի պաշտպան եղար . . . կը բորբոքի սրտիս եռանդն ու յոյսս եւ վստահութիւնս ողորմութեանդ վրայ կը հաստատեմ։ Գիտեմ որ Դուն հոս բանտին մէջն ալ քովս ես, եւ քու արբանեակներդ ալ ինծի կ'օդնեն»։

Այսպէս Վարդ աղօթք ու պաղատանք ընելով՝ վերէն մխիթարութիւն ու հանդիստ կը դտներ։ Ա՛ս տխուր մենութեան մէջ ունեցած խորհուրդները շատ էին, ինք իրեն խօսած խօսքերն անթիւ էին։ Երբեմն մայրն ու եղբայրքը յաւիտենական բնակութիւնը գացած կ'երեւակայեր, անոր համար ինքն ալ հոն թռչիլ կ'ուզեր, որպէս զի անոնց հետ անբաժին միանայ։ Երբեմն ալ յուսալով որ դեռ կենդանի ըլլան, յոյս կ'ունենար որ երկրիս վրայ անգամ մ'ալ դիրկնիք տեսնէ։ Իրեն մեծ ցնծութեան ու զուարճութեան պատճառ էր Մուշէ երիցուն տուած դիրքը, որուն մէջն հօրեղբօրն ու հօրը եւ անոնց մարտակիցներուն պատկերը գինքը շատ կը սփոփէր։ Վարդ նոյն դիրքը քովը կը պահէր եւ երբ որ բանտապետէն ամենեւին վախ չէր ունենար, ան ատեն կը հանէր ու բանտին մէջ մանող նուազ լուսոյն առջեւ բռնելով՝ կը դիտէր, երկայն կը նշմարէր, եւ անով իր սիրելի ու երջանիկ հօրը յիշատակն ալ մտքին մէջ կը զարթուցանէր։ «Ո՜հ, պատուական երէց, կ'ըսէր ինք իրեն, կրնայիր արդեօք մտքէդ անցընել որ ա՛ս դիրքն ու մէջի պատկերը զարհուրելի բանտարկութեանս ատեն վշտացս սփոփանք ու նուազուրմ պիտ'որ ըլլայ։ Բայց ասով՝ գքեզ ու անձկալի Շաւարշ մօրեղբայրս ալ կը յիշեմ եւ ան երջանիկ ժամանակները. ա՛ն, ո՛ւր են ան տեղերը, ո՛ւր խաղաղ ու մենաւոր գեղեցիկ ձորերը. ինչպէս անցաք, ո՛ւր թռաք անհերձոյթ եղաք, զուարթարար օրեր։ Ներսո՛հ ու ցանկալի Գիսակ, ո՛ւր մնաց ձեր խոստումը . . . քանի մը տարիէն մայրս ու եղբարքս պիտի տեսնէի . . .»։

Այսպէս կը գոչէր Վարդ, երբ որ ան յիշատակները միաքը կու գային, եւ իր ցաւերն ու զանոնք տեւանելու իղձը կը նորոգուէին։ Անկից ետքը արտասուաց վտակներ սիրտը կը բանային. դլուխը բանտին պատին կը թընցընելով՝ ամբողջ գիշերներ կու լար կ'ողբար։ Կամաց կամաց ան ցաւերն ու երանախառն յիշատակներն՝ ապաստութեան փափաքի մը փոխուեցան.

անոր համար խեղճն ան ալեւոր առանձնութեան մէջ նստած՝ միշտ լոյս տուող ծակէն ազատ տեղերն ու բնութիւնը կը դիտէր: Երբեմն թռչուն մը թռչելով անցնելու առեն՝ անոր կը նայէր, հեռու, շատ հեռու որչափ որ կրնար նէ՝ աչքն անոր վրայ կը սեւեռէր ու կ'ըսէր. "Ա՜հ, ես ալ փետուր ու թեւ ունենայի եւ քեզի պէս, սիրուն արարած, ազատ օդի մէջ սրանայի. ա՜հ, դուն, դուն, գեղեցիկ, ազատ ես ու բոլոր երկնքի տակ եղող բնդարձակ անկրպակար քու բնակարանդ է. իսկ ես՝ բնակութիւնս . . .,,: Երբ որ դարձեալ երիվարով գացող ճամբորդ մը կը տեսնէր, մեղմ ձայնով ու նշանացի "Եկուր, կ'ըսէր անոր, եկուր դիս ալ առ, ասկից հեռու աշխարհ մը տար: Ինչ, չե՞ս լսեր . . . գնա ուրեմն, եւ թէ որ նորէն դառնալու ըլլաս, ինծի համար մահ բեր . . .,,: Առնք ըսելէն ետեւ՝ անոր կը նայէր, մինչեւ որ ան մարդուն կերպարանքը պղտոկնալով, կէս մը կ'երեւար եւ վերջապէս իր աչքէն անհետացած կ'ըլլար:

Այսպէս շատ օրեր ու օրեր անցան, ամիսն ու տարին ալ անոնց հետեւեցան. վերջապէս խրկեց Աստուած Վարդայ դառն վշտերուն քիչ մը քաղցրութիւն: Բանտապետն անոր ջուրն ու հացը բերած առեն՝ զարթի դէմք ցուցընել սկսաւ, ան աքանչելի երիտասարդին համբերութեան վրայ զարմանալով՝ օրէ օր իր վայրենութիւնը կը նուազցընէր: Վարդ ան տեսնելով՝ անոր աղաչանք մ'ընելու համարձակութիւն առացաւ եւ խնդրեց որ իր քովը բերուին իր ընկերները՝ որոնք նոյն բանտին մէջ ուրիշ հեռաւոր անկիւն մը նետուած էին, որպէս զի կարող ըլլան իրարու յաւերժական ողբը նուազցընել: Բանտապետն խնդրանքը չլսել կը ձեւացընէր եւ կարելի եղածին չափ Վարդայ չէր մօտենար, որպէս զի չըլլայ թէ համոզուի կամ առնոր սրտաշարժ կերպարանքէն ամբոխուած՝ իր խստաբարոյութենէն մեղմանդեայ սիրտն ալ կակղնայ ու անոր խնդրածը կատարէ: Սակայն ամէն բանէն չկրցաւ պրծիլ, իր ներքին գթոյ ու ազնուացողութեան առեղ տուաւ

եւ զԱրաքէն ու Վարդայ մկկալ ծառաները քովը բերաւ: Բայց աս չնորհքին տեղ՝ անոնց շղթաները կրկին ու կրկին ծանրացուց. եղուկներուն մէկ սփոփանքն իրենց հազարապատիկ ալեւլի վէշտ ու անձկութիւն արժեց:

Դժբախտ ու ողբալի վշտահանները՝ անհանդուրժելի ազատից մէջ մկկմէկ մխիթարել կ'ուզէին, բայց այնուհետեւ ան բնակութիւնն ամենուն անտանելի եղած էր: Օր աւուր վրայ զարհուրանքն ու նեղութիւնները կը շատնային. ծառաներն իրենց սիրելի իշխանին գոնէատ երեսը տեսնելով, անոր տկարութիւնը նշմարելով, դիտելով որ անոր կայտառ ու վառվռուն բնութեան նշոյլն երթալով կը նուազի, կը զարհուրեին. եւ թագաւորին անագորոյն ու անգութ սրտին, Պարսից վայրենապահրա ու ժանտաժուռ բարուց վրայ դառն խօսքերով կը տրտնջէին: Վարդ ան խօսքերը լսած առեն՝ վշտերու մէջ եղող ընկերները կը յորդորէր ըսելով. "Բարեկամք, ինչ պէտք է մեր ուներած նեղութեանց վրայ ուրիշ ազէտներ ալ տեսնել. Աստուած միայն կրնայ զմեզ ազատել,,: Այսպէս խօսելէն ետեւ՝ կը սկսէր պաղատանքն Երկինք դարձնել, անկից ազատութիւն խնդրել եւ եռանդուն խօսքերով ալ ընկերները մխիթարել որ իրենց յոյսն ու ակնկալութիւնն Աստուծոյ վրայ դնեն, Անոր կամայ ըլլալ համաձայնին եւ ասոր նման ուրիշ բիւր խօսքեր կը գալով, իր քաղցրաբան շղթաները մեղմով գոցելու կը սկսէր:

Ընդամէնը մը այնչափ խօսելէն ետեւ, նուազած՝ իր աղքատիկ անկողնոյն վրայ ընկողմանելու առեն, բանտի շղթայակապ դուռը բացուեցաւ ու բանտապետին հետ մէկտեղ Պարսիկ երեւելի իշխան մ'եկաւ: Իշխանը Մամիկոնեանին մօտեցաւ, իսկ բանտապետը թողուց գնաց: Վարդ ահիւ ու դողութեամբ հազիւ թէ կրցաւ ոտք ելլել:

"Ինչո՞ւ կը դողաս, սիրուն պատանի, ըսաւ Պարսիկը. մի զարհուրիր, մի տրամիր, քաջալերուէ. ես

կինքը բոլոր ցաւերդ կը բուժէ։ Գիտնաս որ ես քու եւ ընկերներուդ վրայ շատ կը ցաւիմ։ Մամիկոնեանց ազգատոհմին վրայ շատ բաներ լսած եմ, հաղարաւոր քաջագործութիւններ ու աքանչելիք տեսած եմ. շատոնց միտքս դրած էի որ քեզի այցելութիւն ընեմ, սակայն պատշաճ ժամանակ չէի գտներ։ Աւասիկ հիմայ քովդ կ'ուզեմ նստիլ եւ անուշդ ու պատմութիւնդ լսել,,։

Վարդ աս մարդուն ապշած կը նայէր, վասն զի անոր դէմքին իրեն ծանօթ կու գար, բայց ուր եւ երբ տեսած ըլլալը չէր յիշեր։ Այսու ամենայնիւ իրեն ազատիչ մը կ'երեւար, անոր համար՝ բարձրաձայն գոչեց. "Ո՜հ, Աստուած իմ, շնորհակալ եմ քեզի, որ գորովագութիւ սիրտ մը խրկեցիր ինծի։ Ամէն տեղ բարեբաղդ մարդ կը գտնուի եղեր, նաեւ աս դարպասին մէջ։ Սակից եղբը սկսաւ Վարդ իր պատմութիւնը պատմել, որուն շատ գութ ու արգահատութիւն ցուցուց իշխանը. եւ բանտապետը կանչելով, "Նայէ, ըսաւ անոր, Վարդայ ու իր ընկերներուն վիճակը շատ դէշ է. զիրենք քիչ մ'աւելի ազէկ հոգա եւ անոնց շղթաներն ալ թեթեւցուր. գիտես արդէն,,։ Իշխանը բանտապետին հետ այսպէս խօսելէն ետեւ՝ Վարդայ կողմը դարձաւ ու աս խօսքերով զինքը մխիթարեց։ "Համբերէ, որդեակ, գիտեմ՝ քու ազէտդ ծանր են, սակայն գուցէ Երկինք յաջող ելք ու ազատութիւն կը խրկէ։ Ես ալ քեզի օգնելու կարող ըլլայի՜... բայց ո՛ գիտէ...։ Ձիս կը ճանչնա՞ս. ես Պարսկաստանէն Երուանդուհուն ապարանքն եկող զրուցաբերն եմ. Ներսէհ՝ վարդ շատ բան պատմեց եւ զքեզ գովեց. ան ատեն սիրեցի զքեզ, հիմայ կը գթամ վրադ,,։ Ըսաւ ու մեկնեցաւ գնաց։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Փախուստ։

ԵՐՋՆԱԼՈՑՆ երկրէս աներեւոյթ եղած աեն՝ գիշերը մօրը խիստ ծոցէն ելլելու սկսած էր. անոր ջինջ ու պաղպաջուն ցօղոյ թեթեւաթռիչ երեք եւեկներն օդին մէջ խաղալով եւ ծաղկանց ու կանաչութեան վրայ իջնալով՝ անոնց կենդանութիւն կու տային։ Նոյն գիշերը Վարդ ինք զինքն ու իր ընկերներն ան զօվացուցիչ օդին մէջ գտաւ։

Երբ որ առաքինի պատանին իր վշտաց ու ազեաից մէջ ընկղմած ու յարդաչէն անկողնոյն վրայ պառկած՝ քիչ մը հանգչիլ կ'ուզէր, մէկէնիմիկ բանտին դուռը բացուեցաւ ու մեղմ ձայն մը իր անունը տուաւ ըսելով. "Վարդ, Վարդ, արթնցիր ու մտիկ ըրէ։

"Ո՞վ կրնայ ըլլալ, մտածեց Վարդ, հիմակ ո՞վ եւ ինչո՞ւ կրնայ զիս կանչել, բայց եթէ գիշերով խեղդամահ ընելու համար։

"Ներիսաարդ, ես եմ, բանտապետն է, մի վախնար։

"Ո՜հ, Երկինք...։ Բանտապետ, ինչո՞ւ համար գաղտնի կամ գիշերով զիս մեռցընել կ'ուզէք. եթէ

յանցաւոր ու ապիրատ մարդ մըն եմ, ցուցուցէք յանցանքս. զոնէ ընկերներս ազատ թողուցէք:

"Հանդարտէ, սիրելի Վարդ, ազատիչդ է մի զարհուրիր. թող մէկդի առնեմ շղթաներդ. աս դահճին ալ առ, դուքն հարկաւոր ըլլայ. փախչելու առեն պահապաններն իմանալու ըլլան, անշուշտ մեզի դէմ կը կռուին. առ աս թուրն ու դքեզ պաշտպանէ: Ամենեւին մի վախնար, միայն թէ շուտ. աս զարհուրելի բանտէն ու ապարանից չորս կողմը կեցող ասպատիակ պահապաններէն ու ամրութենէն դուրս ելլելու ըլլանք՝ բանը լմընցած է: Հոն քեզի արագոտն նժոյգ մը եւ քանի մ՚ուրիշ երիվարներ ալ քու ընկերներուդ համար պատրաստած եմ, հոն հասնելուն պէս՝ կը հեծնաք ու կը փախչէք: Եւ ուրեմն, սիրելի Վարդ. դուք ալ, ծառաներ, մի դանդաղիք, երթանք, երթանք . . .:

"Ո՛անիկ, ոչ դուն եւ ոչ անոնք կրնան փախչել,, հնչեց սարսափելի ձայն մը ու հզօր բազուկ մը բանտապետին ուսին վրայ ինկաւ եւ զինքը բռնեց: Բանտապետը հազիւ կրցաւ զինքն այն ձեռքէն ազատել ու սուրը մերկացընելով եւ պատին կռթընելով՝ ան ահագին յարձակման դէմ դնել: Բանտապահ զօրաց գլխաւորն էր, որն որ բանտին մէջ եղած խօսակցութիւնները լսելով՝ վեց հոգւով ներս մտած էր ու ան մթին մէջ բանտապետը բռնել կ՚ուզէր: Սակայն բանտապետը մեծ արուեստիւն ու քաջասրտութիւն ցուցուց: Քանի մը վայրկենի մէջ պահապանց գլխաւորն արեան մէջ թաթխուած ու անոր սուրն ալ ձեռքէն ինկած էր: Իր օգնականներէն ալ երեք հոգի մնացածներ գործիքներուն ճարակին առնելով՝ դէտինը թաւալեցան: Բայց կռիւն աւելի մոլեգնութեամբ սկսաւ, երբ որ մնացած երեք պահապաններն իրենց գլխաւորէն շատ պատիժներ կամ բիւրաւոր պարգեւներ ընդունելու երդումը լսեցին:

Բանտապետը խիստ տկարացաւ, սակայն հասատաւն միտքը դրած էր ու աւելի մեռնիլ կ՚ուզէր, քան թէ ինք զինքն եւ զՎարդ ան գազանները ձեռքը մատնել: Կռիւն այսպէս սաստկացածատեն՝ լուսաւոր ամպի մը պէս տեսիլ մ՚երեւցաւ ու սաստկաձայն աղաղակով մը բոլոր բանտը թնդացուց: "Թրերը, անամօթներ, թրերը մէկդի թողուցէք. հոս արիւն թափելու տեղ է. ժամանակն է հիմայ,,: Ամենքը զարհուրած՝ թող տուին սրերը որ խնարհին, դեռեւին իյնան. նոյն իսկ պահապանաց գլուխը խնարհեցուցած ու դողդողալով՝ կարծես թէ սառեցաւ մնաց: Երեւոյթի կարծուած մարդն իրեն հետ եկող երիտասարդին նշան ըրաւ որ Վարդայ ընկերներն առնու երթայ. իսկ ինք բանտապետին դառնալով՝ այսպէս դոռաց: "Ձպիրհ ու յանդուգն մարդ, ասկէ ետքը երբեք չես կրնար նպատակիդ հասնիլ. կորսուեցաւ, ապիրատ,, ըսաւ ու ինք անոր քովէն անցնելով՝ անմռունչ կեցող Վարդայ մօտեցաւ եւ իր եռեւէն գալու նշան ըրաւ: Վարդ դողդողալով գնաց: Աբանչելի երեւոյթը զՎարդ շատ ապշեցուցած ու անձուկ շփոթներէ անցուց: Դռներն ու պարիսպները կարծես թէ անոնց առջեւէն կը հեռանային: Շատ շրջեզ ու փառաւոր խցերու մէջէն անցան, իրենց դիմացն ելլողը մեծարանօք զիրենք կ՚ողջունէր: Վերջապէս ահագին պարիսպներով զոցուած բուրաստան մ՚եկան, եւ հոն առաջնորդը դուռ մը բանալով՝ զՎարդ դուրս հանեց ու ըսաւ: "Ընկերներդ, սիրելի Վարդ, ասկից քիչ մը հեռու կը դտնես: Գնա փախիր շուտ, ապա թէ ոչ՝ բարձրացող արեւը դիակդ կը տեսնէ: Եա . . .,, պոռաց ու դուռը զոցելով՝ զՎարդ թողուց գնաց:

Այսպէս Վարդ ինք զինքը դաշտի մը վրայ գտաւ եւ Տիգրան քաղաքն ու թագաւորական ապարանքն ալ Հայելոյ պէս առջեւը տեսաւ: Խակզբան չէր դիտեր թէ գլխէն անցածն ինչ է. կը կարծեր որ երազ է: Բայց ականջը դռնչելով իր սքանչելի առաջնորդին ու ազատչին խօսքերը թէ "ժամանակ պէտք չէ կորսընցընել, արագ փախչելու է,, զինքը շփոթու-

թենէ արթընցուցին։ Անմիջապէս ընելիքն որոշեց։ Վազեց, քիչ մը յառաջ գնաց ու ընկերները գտաւ։ Անոնց քով քանի մը վայրկեան շունչ առնելէն ետեւ՝ ամենուն հետ մեկտեղ ճամբայ ելաւ։

Երկայն ատեն վազեցին ու քալեցին դժբախտ փախստականները. կը կարծէին որ Հայոց սահմանները կրնան հասնիլ կամ նոյն տեղերն իրենց հայրենակիցներուն բնակութեան տեղ եւ կամ գոնէ մը գտնել. բայց պարապ։ Ան՝ իրենց սրտին մեծ դառնութիւնն էր, սակայն ի՛նչ օգուտ. յառաջ երթալ չէին կրնար, կենալը վտանգաւոր կ՚երեւար. ուստի ընելիքնին պէտք էին որոշել, վասն զի կերակուր ու ըմպելի ալ չունէին։ Խորհուրդն այսպէս որոշուեցաւ։ Վարդ եւ Արտէն նոյն տեղերը սպդին անդին քանի մը շրջան պիտ՚որ ընէին. նախ դիտելու եւ քննելու համար թէ ո՛ւր կը գտնուին կամ կայ արդեօք ան տեղերը Հայոց բնակութիւն, եւ երկրորդ քիչ մը կերակուր ու ջուր գտնելու համար։ Մէկալ ծառաները գաղտնի այր մը պահպանելով՝ անոնց պիտի սպասէին։ Գացողներն երկու օրէն աւելի պիտի չուշանային։

Կամաց կամաց Վարդ ու Արտէն բլրոյ մը վրայ ելլելու սկսան եւ անկից ալ բարձրաբերձ լեռ մը հասան։ Անուշոյն ու երկիւղն իրենց վրայ տիրած էր. թշնամեաց երկրին մէջ եւ ընկերներէն ալ զատուած, անզէն ու տակաւ՝ ինչ կրնային ընել. իրենց ամուր վահանը՝ զօրացուցիչ գաւազաններ էին։ Գիշերուան աչքն՝ ան մթութեան մէջ իրենց լոյս կու տար. մինչեւ կէս գիշեր քալեցին ողորմելիները, անկից ետքը անտառի մը մէջ արշալոյսը երեւնալուն սպասեցին։

Երեւը ծագելուն պէս՝ նորէն ոտք ելան ու նուազ հետք մը իրենց առաջնորդ առնելով՝ խորաձոր մ՚իջան, ուր գեղ մը կար։ Հոն Վարդ քանի մը հոգի տեսաւ, որոնք հայ եփելու զբաղած էին. երկու վրաններուն խորհուրդը միաբան չէր, բայց վերջապէս որոշեցին որ անոնց մօտենան եւ իրենց ճամբէն շեղած ըլլալն իմացընեն։ Խօսքն արդիւնք ըլլալուն

պէս, Պարսիկները վշտակցութեամբ կը նայէին անտառին մէջ թափառող դժբախտներուն եւ անոնց քիչ մը հաց ու ջուր տալէն ետեւ՝ իրենց գեղը հրաւիրեցին։ Ծերունի Պարսիկ մը երկուքն ալ իր տունն առաւ եւ անոնց առջեւ դինի ու միս դրաւ։ Հոն իմացան երկու բարեկամները թէ նորէն Հայոց ու Պարսից մէջ պատերազմ բացուած է։ ,,Անագին ու անթիւ գնդեր, կ՚ըսէր ծերունի առաջնորդը, անհամար խմբեր Հայոց դէմ կ՚երթան, եւ կարծեմ աս անգամ գամՀէքը կը ջնջեն, Հայոց երկիրն անապատ կը դարձընեն,,։ Վարդ ու Արտէն աս դուժերէն զատ ուրիշ շատ բան ալ լսեցին եւ ծերունւոյն շնորհակալ ըլլալէն ետքը՝ աղաչեցին որ իրենց քիչ մ՚ալ պաշար տայ. բարեսիրտ Պարսիկը յանձն առաւ ու ելաւ ուզածնին գնելու գնաց։

Պարսիկը հաց ու պատուղ գնելու համար երթալուն պէս՝ երկու բարեկամք տրտում տխուր իրարու երեսը կը նայէին։ Երկուքին սիրտն ալ վիրաւորուած եւ անոնց վրայ մեծամեծ ու ահագին ժայռեր խնկած կ՚երեւար. մէկը զմեկալը չէր կրնար մխիթարել։ Սահմաններն անցնելու համար պէտք էր շրջան, մեծ շրջան ընել. Պարսից զօրքերը Հայոց սահմանները բռնած էին։ Ան վշտագին խօսակցութեան առեն ոսոկալի դռնչիւն մը օդը թնդացուց։ Վարդ ու Արտէն սարսափած՝ անկն դուրս վազեցին. պարսկական զօրաց խումբ մը գեղը մտնելով՝ իր գազանաձայն երգովը գեղը կ՚ողջունէր . . . ։ ,,Վարդ, ըսաւ Արտէն, մեր հոս կենալն ինծի գէշ կ՚երեւայ. ծերունի Պարսիկն իմացաւ որ մենք Հայ ենք, բայց մեզի կը խնայէ. ան գազաններէն մէկը զմեզ տեսնելու ըլլայ, ձեռքէն չենք կրնար ազատիլ. որչափ կրնաս նէ՛ վազէ, եաեւէս եկուր,,։ Արտէն նոյն խօսքերն ըսաւ ու տան պարտիզին մէջէն անցնելով՝ մերձաւոր անտառ մը մտաւ։ Գունդն անոնց փախչիլը տեսած էր. քանի մը հոգի եղուկներուն եաեւէն իյնալով՝ նոյն ծառախիտ անտառին մէջէն գանոնք կը հալածէին։ Այսպէս Վարդ

ու Աբաէն՝ դրգռուած ու հալածուած գազանի պէս, որն որ պարապ տեղ կը ջանայ զինքը հալածողներէն պրծիլ, անդադար ապդին անդին կը թափառէին։

Յանկարծ իրիկուան մօտ սարսափելի փոթորիկ մը բոլոր բնութիւնը սեւամած քողով մը ծածկեց. շանթը՝ հուր վառած կը շողար, որոտումը կը թնդար. անձրեւը սրընթաց հեղեղներու պէս կը թափուէր. սա ամէն բան ողբալի փախչողներն ահուդողի մէջ կը խոթէր։ Շատ հեղ իրենց քով ահագին ու երկնաբերձ ծառեր շանթէ զարնուած՝ կաոր կաոր կ'ըլլային. մուխն երթալով աւելի կը սաստկանար, անոր համար ալ մէկմէկ տեսնել չէին կրնար. գոչելով միայն հազիւ կրնային իրար գտնել ու մէկը մէկալին խօսքն իմանալ։ Կարծելով որ դեռ կը հալածուին, շարունակ դար վեր կը վազէին։ Իրենց երեւակայութիւնը՝ հալածչաց անգութ անագորոյն ազազակը, անոնց նետերուն ու սլաքներուն հեծելուն ձայնն ականջնին հասցընելով՝ իրենց վազքին թեւեր կուտար։ Յորդահոս վտակ մը փախչողներուն երագ շարժումը կեցուց. բայց աներկիւղ ու ճեպով անցնելէն ետեւ, վարդ սարսափեցաւ ինաց, երբ որ տեսաւ որ ընկերն անհետացեր եղեր է։

Երկու ժամէն աւելի զանիկայ գտնելու համար չորս կողմը գնաց եկաւ։ Վիշերն ադուսի գոնով մը ամէն բան ծածկած էր, վարդայ ազազակին պատասխան տուող չկար, իր գոռումդ գոչումը պարապ կ'երթար։ Ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ իր փախուստը մինակ շարունակել կամ նորէն ընկերը փնտռելու համար՝ լըռնալուն սպասել։ Իր սիրելի բարեկամին սէրը յաղթեց։ Երբ որ գիշերը հեռացաւ գնաց, վարդ եկած տեղերէն նորէն գնաց անցաւ, բոլոր անտառը գնեց, վտանգն ու երկիւղն ոչինչ սեպեց. ամէն տեղ մտաւ ելաւ, բարձր ձայնով կանչեց, բայց զուր, ընկերը չկար, եւ ոչ իսկ նշմարանքը կ'երեւար։ Ան ատեն վարդ իր հաւատարիմ ընկերը կորսընցընելուն համար խիստ տրտմած, ճամբան մի-

նակ յառաջ տարաւ ու իր ծառաներուն կեցած այրն ուզեց երթալ։ Ճամբուն մէջ իր անօթութիւնը քանի մը լեռնային պտուղներով անցուց, վճիտ աղբիւրներէն ծարաւը նուազցուց։

Աէսօրուան մօտ իր տկարութիւնն ու արեւուն սաստիկ ջերմութիւնը զինքը շատ մը տակ նստելու ստիպեցին։ Իրիկուան դարձեալ ճամբայ ելաւ. սաստկներն իրեն առաջնորդ պիտ'որ ըլլային, սակայն մըրրկալից օդն երկինքը նորէն ամպերով պաշարեց եւ զվարդ շփոթցուց. ողբալիներն սոսկալի սաստիկ աշխատութեամբ ու ջանքով ճամբայ փնտռել։

Կէս գիշերուան մօտ երկինքն երթալով աւելի կը նսեմանար. երկնաբերձ ու սեպաձեւ լեռ մը վարդայ դիմացն ելաւ։ Պատանին անոր վրայ ելլել սկսաւ, վասն զի կը կարծէր որ եթէ անոր գագաթն ելլելու ըլլայ՝ գրեթէ իր ընկերներուն պահուրտած այրը հասած կը սեպուի։ Դժուարաւ ու սողոսկելով վերջապէս գագաթան կը մտնենար. երբեմն ոտքին տակ քարեր կը թաւալէին, երբեմն խորին վհեր իր ընթացքը կ'արգելէին։ Յանկարծ բոլոր անդամներուն ու ոսկրներուն մէջ սարսափ մը թափանցեց մտաւ. վարդ ինք զինքն օդի վրայ կը կարծէր, ոտքերնուն տակ երկիր չկար. պզտիկ ու ծանր քարեր եռեւէն գալով՝ զինքը դեռ տինը ճնշեցին, պարապ տեղ կ'աշխատէր զինքը ճնշող բեռէն ազատել. իրեն այնպէս կ'երեւար որ խորունկ անդունդ մ'ինկած ըլլայ։ Նոյն տեսն կսկծելի ու սաստիկ ցաւեր սիրտը խոցեցին, շատ հարուածներ բոլոր մարմինը վիրաւորեցին. խելքը կորսընցուց, մարեցաւ, անշարժ ու անկենդան մնաց։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ԿԵՆԴԱՆԱՑԱԾ ԽԻՂՃԸ։

ՎԱՀԱՆ Պարսկաստանէն դառնալուն պէս՝ Զուիկ ուրախութեան նշոյլ մ՚ունեցաւ, սակայն նոյնը շուտ կորսընցուց։ Իր որդւոյն կրկին դարձն ու զինքն անձամբ տեսնելը մեծ երջանկութիւն կ՚երեւար իրեն։ Բայց Վահան իր ուրացութեան պատճառաւ մարդու երես տեսնել չէր ուզեր, կարծելով որ ամէնքը զինքը սաստկած պիտ՚որ ընեն ու յանդիմանեն։ Այսպիսի պարագայի մը երեսը չտեսնելը՝ շատ մեծ վիշտ էր Զուիկայ։ Շատ անգամ իր խցին մէջ Աստուծոյ առջեւ կ՚իյնար եւ անկից հնարհք ու ողորմութիւն կը խնդրէր, աչուընէրն երկինք դարձուցած այսպէս կը դոչէր. "Տէր, դուն տուիր, դուն առիր։ Բայց հիմայ քու առջեւդ ինկած, կ՚աղաչեմ, կը խնդրեմ քեզմէ . . . : Սոսկալի պղտիկ գիշեր մ՚ինկած է գլուխս. այսուհետեւ ամենեւին մխիթարութիւն չունիմ։ Համբերակ . . . ան, սիրելի Համբերակ, շատոնց բաժնուած հեռացած է ինծմէ . . . : Վահանս չեմ գիտեր ինչ՞ւ չի տեսնուիր . . . ինչ վիճակի մէջ ես, Վահան. ինչ մտաց վրայ ես արդեօք . . . որդեակ, ո՞ւր ես. գոնե եկուր զիս մխիթարէ, կամ ինծմէ սփոփանք մ՚ընդունէ։ Հոս դալէդ ետեւ ինչո՞ւ չես տեսնուիր։ Քու անձկալի դարձդ զվարդ մեզմէ հեռու տարաւ. ուրեմն դուն երեւցիր, երեսդ մի ծածկեր . . . : Երկինք, աւասիկ կը տեսնես որ աչքերը զիս թողուցած են. բայց ես գիտեմ որ դուն թող տուած չես։ Խղճիր որդիքս, սակայն զՎահան եւ զվարդն աւելի քեզի կը յանձնեմ։ Միացուր զմեզ, գոնե վեր կանչէ ու հոն միացուր. աւասիկ պատրաստ ենք, մի դանդաղիր, կանչէ, կանչէ,,։

Զուիկ ասս խօսքերով մկատեղ առատաբուխ արտասուաց հոսանքները կ՚իջեցընէր եւ անոնցմով իր ճնշուած սիրտը թեթեւցընել կ՚ուզէր։ Այս եղանակաւ շատ օրեր անցուց եւ վերջապէս ծանր հիւանդութիւն մը՝ անցած դառնութիւնները պատկեց։ Ախտին սաստկութիւնը զինքը գրեթէ գիակ մը դարձուցած էր. տակաւ ու անդօր, անմռունչ եւ առանց տքըրտքնջանաց խօսքի մը, անկողնոյ մէջ գամուած էր, եւ միայն միտքը՝ որն որ Աստուծոյ կամքին հետ միացած էր, զինքն ամէն ծանր վշտերուն ու անձկութիւններուն մէջ կը սփոփէր ու կը մխիթարէր։

Վահան ճանչնալով որ իր մօրն աղետից ու հիւանդութեան պատճառն ինքն է, չարագործի մը պէս՝ որն որ դատաւորին առջեւ պիտ՚որ ելլէ եւ անոր բերնէն մահուան դատավճիռը պիտի լսէ, իր սենեակը նստած կը հեծեծէր։ Երեւցաւ քանի մ՚անգամ հիւրընդունած ու ժպտուհնած մօրը, սակայն առջեւէն շուտ կը փախչէր. կ՚ուզէր ինք զինքը քաջալերել երեւցընել, բայց չէր կրնար։ Իր Վարդ եղբօրը յիշատակը, վշտահան մօրը կարեւէր ու մշանջենաւոր խօսքերը, անդադար ականջը կը դունչէին։ "Վահան, գեղ բրիր, ուրացութիւնդ յաւիտենական մահ է քեզի. դարձի՝ անշուշտ Վարդ եղբօրդ մշտաւոր բանտարկութիւն, եւ գուցէ ժամանակաւոր ու յաւիտենական կենաց վտանգի մ՚ալ պատճառ,,։ Այս խօսքերը Վահանին մտաց նկարներն ու երազներն էին։ Իրեն կ՚երեւար որ մոգութեան օրէնքը թող տալով, նորէն Պարսիկնե-

բուն հետ կռուիլ ու զանոնք Հայաստանէն մերժել ուզելու որ ըլլայ, մօրը վշտերը մէկ կողմանէ պիտի թեթեւցընէ, մէկալ կողմանէ ալ աւելի պիտ՛որ ա-ճեցընէ. իսկ վարդայ անտարակոյս մտհուան առիթ պիտ՛որ ըլլայ: Կը լսէր շատ անգամ հեռաւոր վարդայ խօսքերը. կ՛երեւակայէր որ ան առաքինին իր առջեւն եկած՝ այսպէս կ՛ըսէ. "Վահան, սիրելի եղբայր, թէ որ ես մեռնելու ըլլամ, քեզի թողութիւն կու տամ. միայն թէ դուն միտքդ երկինք դարձուր, մոգութեան օրէնքը մէկդի թող,,:

Վահանայ սրտին մէջ կարծես թէ թունաւոր օձ մը մտած՝ սողալով ասդին անդին կը թափառէր, ու իր աղբանեբէն մահաբեր հիւթ մը հեղլով՝ ողջ-մէլոյն արիւնն ու մարմինը թունաւորել կը բաղձար: Անոր կենդանացած խիղճն էր, որն որ իր ուրացութիւնը կը կշտամբէր:

Պայծառ ու աստեղագարդ շողշողուն գիշեր մը, երբ որ ամէն տեղ խաղաղութիւնն ու խոր լռութիւնը կը տիրէր եւ իւրաքանչիւր ոք իր հանդիստն ու հանգստութիւնը քաղցր քնով մը կը վայելէր, Վահան իր մեծին սենեկին մէջ արթուն կեցած էր ու կը մտածէր: Խաղաղ օդը մեկենիմէկ փոխուեցաւ ու խռովութիւն սկսաւ. իսկ Վահան շատոնց արդէն անոր մէջն էր ու հանգիստ չէր կրնար գտնել: Ինչպէս որ Պետրոս իր ուրացութեամբն երկչոտ ու անարի եղած, եւ՝ իր խղճի մտաց ահագին ցաւերը զգալով, ասդին անդին կը թափառէր, նոյնպէս Վահան իր սրտին անձկութեամբն ու անհանգստութեամբը չէր կրնար տեղ մը կենալ: Երթալով աւելի խիստ կը շնչէին դիշերուան հովերը, ալ աստղագոյն կը գոռար փոթորիկը. սակայն անոնցմէ աւելի ահագին ու սարսափելի էր Վահանայ կուրծքին մէջ թնդացող որոտումը: Այսպէս մարդ շատ անգամ անխորհուրդ գործք մը գործելով, ինք իրեն չարեաց առիթ եւ ուրիշներուն ալ ցաւոց պատճառ կ՛ըլլայ:

Լոյսը ծագեցաւ եւ անոր հետ մէկտեղ օդոյ

խաղաղութիւնն ալ երկրիս վրայ իջաւ, բայց Վահանին աղմուկը նոյն էր: Նոյն օրը բարեկամ կամ ծանօթ իրեն չերեւցաւ. ինքն ալ ամենուն առջեւէն կը փախչէր: Գիշերը նորէն եկաւ, Վահան քնանալու խուցը գնաց. ան խաղաղիկ խուցն ալ զարհուրելի խիզճն իրեն հետ մէկտեղ տարաւ: Սենեկին դուռը բանալով՝ դլուխը դուրս կ՛երկընցընէր, ճակատը պատին կը կռթընցընէր. բայց այն հնարքերուն զովութիւնն իրեն չէր օգներ. ինք ղինքը միշտ հրոյ, միշտ հնոցի մը մէջ նստած կը կարծէր: Երբեմն աչուըները բարձր լեռներու եւ հարթ դաշտերու վրայ կ՛ուղղէր, սակայն անոնց գեղեցկութիւնն իրեն չէր երեւար. երկնաւոր կամարը, անոր վրայ եղած բիւրաւոր աստեղաց փալփլիլը, լուսնյ արծաթագեղ դէմքը՝ իր աչքին տակ չէին կրնար. վեր նայելու ալ ինք ղինքն արժանի չէր սեպեր: Բոլոր պանչելի բնութիւնը, որն որ հասարակօրէն իր շքեղութեամբն ամէն ազնիւ ու բարեպաշտ սիրտ իրեն կը քաշէ, Վահանին համար անզօր ու տկար էր: Ուր որ աչքը կը դարձընէր, իր դժբախտ կերպարանքը կարծես թէ հայելւոյ մէջ կը տեսնէր եւ աս խօսքերուն սրտաբախ հնչիւնը կը լսէր. "Վահան, դէշ բրիբ,,:

"Ո՜հ, դառն, խիստ խօսքեր, պոռաց Վահան այնպիսի անձկութիւններու մէջ. ալ դադրեցէք, այսուհետեւ դէս մի հալածէք,,: Բայց պարապ, դաղտնի ու զարհուրելի ձայն մը կը դոչէր. "Գէշ բրիբ,,: Վահան իր կենդանացած խիղճն ու անկից ծագած խռովութիւնը չէր կրնար հանդարտեցընել: Գաղտնի զօրութիւն մը ղինքը կը չարչարէր եւ մահացու անձկութիւն մ՛ալ բոլոր անդամները թափանցելով՝ ղինքը գրեթէ անշունչ անկենդան կ՛ընէր: Ուստի նուաղած՝ տեղ մ՛ինկաւ նստաւ եւ քանի մը վայրկեան այնպես մնաց: Սրտին հանդարտութիւնը կորսնցուցած, իր ջերմ արիւնը սառած, երակներուն մէջի երթեւեկութիւնն ու շրջանները դադրած էին: Վահանայ մտաց ու աչքին առջեւ եկող այլեւայլ պատկերները՝ վար-

դայ ու Զուիկ իր դժբախտ մօրը նկարներն էին։ Վարդայ տեսութիւնն իր մտաց մէջ նորոգուած էր. կը կարծէր որ Վարդ զինքն ազատելու համար Պարսկաստան նոր եկած, զինքն առաջին անգամ տեսնելուն կը գրկէ։ Դարձեալ Վահան ինք զինքն ան առեղծուան բաժանման մէջ կը կարծէր. առաքինի Վարդն եւ ուրացող Վահան. քովէ քով նստած, մէկն ուրախութեամբ, մէկալը արտմութեամբ իրարու կը նայէին. Վահան այնպիսի անմեղ պատկեր մը իր տեղը Պարսկաստան թող տալուն համար կու լար կ'ողբար. իսկ Վարդ զինքը կը մխիթարէր ու կը քաջալերէր. "Ան-տուժոյ օգնութեամբն ու կամքը նորէն կը տեսնուինք,, կ'ըսէր։

Վահան առ մտացածին նկարին վրայ աչուըները սեւեռած առեն, սկսաւ սիրտը կակղնալ ու երկու աչուքները լեցուիլ։ Ագնիս խորհուրդներու մէջ ընկղմած եւ մտօք Վարդայ քովէ փոխադրուած՝ անոր ձայնը կը լսէր, որն որ արդահատութեամբ իրեն կ'ըսէր. "Վահան, ցանկալի եղբայր, քու վերդդ մեծ է, սակայն դուն առ դարպասէն, շուտ հեռացիր ու քաջութեամբ եւ Աստուծոյ հնարքովն ահագին ու մշուշնեղ վերդդ բուժէ։

"Ա՛ն, անձկալի Վարդ,, գոչեց Վահան նոյն երազին մէջ, եւ թեւերը տարածեց եղբայրը գրկելու համար, բայց երկու ձեռքովն իր կուրծքը ծնշեց։ Ահկից եաքը կամաց կամաց վրան սրտի թեւթեւութիւն մ'եկաւ եւ կարծես թէ քաղցր քնէ մ'արթընցած ու իրօք Վարդէն նոր բաժնուած, սկսաւ դեղին ու գրեթէ սպիտակ այտերուն վրայէն վտակներ անցընել։ "Սիրելի Վարդ, ըսաւ ցաւով մը, դոնէ քու անմեղութիւնդ ու հաւատդ ունենայի ես։ Յառաջադոյն հաւատք, յոյս ու սէր ունէի, աղօթք ընել կարող էի . . . : Իսկ հիմակ . . . ո՛ւր է հաւատքն ու սէրը . . . : Ա՛ստուած, ան առենէն վեր ես ի՞նչ եղայ։ Կըրնամ եղեր հաւատքիս մատնիչ ըլլալ . . . չէ, չէ. ալ չեմ կրնար առ աղետալի վիճակին մէջ մնալ . . . բայց

թէ որ Պարսիկները փոփոխութիւնս իմանալու ըլլան, անշուշտ Վարդ եղբայրս շղթայի կը զարնեն եւ դուցէ դուցէ հաւատքն ուրանալու վտանգի մէջ ալ կը խոթեն։

"Սակայն վերիվերոյ զղջումս ու անգործունեայ կեանքս ինչ օգուտ է, եթէ թողում որ եղբայրս հոն մարմնով մեռած սպասի, ես հոս հոգւով վախճանած համարուիմ։ Կրնամ արդեօք երկու չարիքներէն ալ ազատիլ։ Շատ դժուարաւ . . . : Թէ որ Պարսիկները միաքս իմանալու ըլլան, նորէն ինծի դէմ կ'ելլեն, ապականիչ պատերազմը դարձեալ կը բորբոքի եւ ով գիտէ երբ կը հիմնանի . . ,,։

Խեղճն այսպիսի բիւրաղդի խորհրդոց մէջ կը ծփար ու կը դեղեւէր, երբեմն խռովելով եւ երբեմն մեղմանալով, մերթ աղօթելով եւ մերթ լուռ կենալով. բայց վերջապէս երկնաւոր նշոյլ մը միաքը թափանցելով՝ այսպէս պոռաց. "Չէ, պէտք է որ ես ու եղբայրս ալ ազատեմ. այսուհետեւ ուրացող չեմ. եկեղեցւոյ արհամարհանքը, հաւատակիցներուս գայթակղութիւնն ու իմ նախատինքս պէտք է որ վերցընեմ։ Շնորհակալ եմ, Ա՛ստուած, որ այնպիսի ազդեցութիւն մը սիրտս խոթեցիր. այնպիսի հրեշ մը մնալէն զիս ազատեցիր։ Այսուհետեւ կամացդ ու ազդեցութեանդ կը հետեւիմ։ Ես ինչ որ ըլլամ նէ ըլլամ. միայն Վարդ եղբօրս վրայ կը վախնամ, սա կայն ան ալ քեզի յանձնելէնետեւ՝ ինչո՞ւ պիտի վախնամ։ Մեռնիլ աւելի, քան թէ ուրացող ու յանցաւոր մնալ. թող հոս մեռնիմ եւ մեռնելովս նախատինքդ չնչեմ,,։

Վահան առ խօսքերը զոյգելէն եաքը. "Վա՛յ ձեզի, Պարսիկներ, գոչեց. այսուհետեւ դուք մեր հայրենիքը գործք չունիք. ալ մեր կրօնն ազատ պիտ'որ ըլլայ, ամէն մարդ բաւական կրեց,, Ըսաւ ու դուրս յարձակելով՝ ծառայ մը կանչեց, եւ իր սուրն օդը շողացընելով, հրամայեց որ իրեն երիվար մը բերէ, կարելի եղածին չափ շուտ բերէ։ Բայց շփոթութե-

նէն ըրածը չէր գիտեր, որովհետեւ պատերազմ սկսե-
լու համար նախ այլեւայլ պատրաստութիւններ պէտք
էր ընել եւ նախարարաց խումբն ալ ժողվել: Ծա-
ռան իր սիրելի տիրոջ բարկութեան ու այլայլութեան
պատճառը չգիտնալով, ձի բերելու չէր համարձակեր.
շփոթութեան մէջ ինկած՝ ընելիքը չէր գիտեր: Վեր-
ջապէս հոգի առնելով՝ երիվար մ՚առաւ բերաւ: Վա-
հան իր մտայ խռովութենէն սթափելով՝ իմացաւ որ
իր ամապարէն անօգուտ է, մանաւանդ թէ վնասա-
կար ալ կրնայ ըլլալ. անոր համար նախ այլեւայլ իշ-
խանաց նամակներ խաւրեց եւ անկից ետքը ձի հեծ-
նելով ու յանձնելով որ սիրելի մօրը ղղջացող որ-
դւոյն բարեւը տանին, ինք խոյացաւ իր ղօրաց քովը
գնաց. բայց միտքը Պարսիկներուն դէմ յայտնի վտա-
նգի չէր:

Հայոց իշխաններուն ու նախարարներուն միտքը
Վահանին մտաց համաձայն չէր. շատերն եկեղեցւոյ
արհամարհանքն ու քրիստոնէից քակտումը տեսնե-
լով՝ կը հալէին ու կը մաշէին եւ անոր ճար մը կը
փնտռէին: Որոնք որ Պարսից հետ մեկտեղ միաբան
պատերազմի գացած ու զարձած էին, Պարսիկներուն
Հեփթաղաց դէմ ըրած պատերազմին անյաջողու-
թիւնը տեսնելով եւ վրաց վախճանակ թագաւորին
ապստամբութիւնը լսելով՝ հոգի ու յոյս առին եւ
ծածուկ իրարու հետ խօսակցելով եւ կրկին ու կրկին
մեկմեկու քով գալով, իրենց խորհուրդը Վահանին
ալ յայտնեցին: Ան առեն իմացաւ իրենց Վահան
որ ինչ վշտաց ու վարանմանց մէջ է, իր խղճին
անհանգստութիւնը ծանոյց անոնց եւ զուսցեց որ
մահը հազարապատիկ աւելի կ՚ընտրէ, քան հաւա-
տազրուժ եւ ուխտազանց մնալ, սակայն վտարան-
քութեան խորհդոյն ալ չի կրնար ինք զինքն որո-
շել, որովհետեւ ուրիշին օգնութենէն յոյս չունի,
Հայոց նախարարներուն անմիաբանութեան փորձն ալ
անձամբ շատ անգամ առած է: Ասպետի խօսակցու-
թիւններէն ու խորհուրդներէն ետեւ, երբ որ նախա-

բարք Վահանայ ըսածներուն հաւանեցան եւ իմաս-
տութիւնը գովեցին, բայց միանգամայն անոր առ-
ջեւը դրին որ ալ չեն կրնար համբերել եկեղեցւոյ
այնչափ արհամարհանքը տեսնելով, Վահան ու Վա-
սակ իր եղբայրն ալ անոնց արիութեան վրայ զարմա-
նալով, յայտնեցին որ իրենք պատրաստ են եկեղե-
ցւոյ ու հայրենեաց համար իրենց արիւնը թափել:

Նոյն ժամանակ Վահանայ ցաւագին յիշատակ-
ները դարձեալ նորոգուեցան. Վարդ եղբայրը միտքն
եկաւ, անոր համար այսպէս գոչեց. "Ա՛հ, ցանկալի
իշխաններ, գիտէ՞ք որ Վարդ եղբայրս Պարսից դուռն
է. թէ որ անոնք մեր ապստամբին խմանալու ըլլան,
անշուշտ եղբայրս բանտ կը դնեն, շատ տառապանաց
մէջ կը խոթեն. բայց ամենայն ինչ Աստուծոյ ձեռքն
է,,: Ասկից ետքը ամէնքն ալ հոգւով ու մարմնով
միանալով եւ Աւետարանի վրայ ալ ձեռք դնելով՝
երդում ըրին որ իրենց հաւատքին մէջ հաստատուն
մնան, իսկ ուրացողը Թողուն որ իր պատիժը գտնէ:

Ասիսկեւետեւ պատերազմին ու յաղթութիւնը
մեկտեղ կ՚ընթանային. Հայոց դիւցազներուն քաջու-
թիւններն ու Հոգւոյն ըրած զօրութիւնքն ալ կրնայ
պատմել: Վահան ան երեւելի յաղթութիւններէն
ուրախացած ու յորդորուած՝ նոյն ձմեռը Հանդարտ
կենալէն ետեւ, գարնան նորէն կռուոյ սկսաւ: Խրկեց
նաեւ հրեշտակներ չորս երեւելի նախարարութեանց
այ՝ Արծրունեաց, Անձեւացեաց, Ռշտունեաց եւ Մո-
կաց ու յորդորեց որ գան իրեն հետ խառնուին, հա-
սարակաց ազատութիւնն ու փրկութիւնը հոգալու
համար. սակայն անոնց սահմաններէն միայն երկու
հոգի գալու յօժարութիւն ցուցուցին. սեպուհ մը
Յովհան Անձեւացի եւ Ներսեհ Երուանդունի իշխանը՝
քաջն ու երեւելին:

Ներսեհ շատ առեն չէր որ Տայոց աշխարհքը
թողուցած՝ Հայաստանի հարաւային կողմերն եկած
էր: Թէպէտ եւ հայրենեաց հեծութիւններն ու ող-
բերը պակաս չէին, սակայն Պարսիկներուն յարձակում-

ներն առ ժամն դադրած ըլլալով, Ներսեհ իր սիրելի Շաւարշ բարեկամն առած ու բուն իր երկիրները դացած էր, հոն խաղաղ ապրելու համար եւ պաշտած դեպքով մ'ալ զՇաւարշ՝ Զուիկ քրոջը ներկայացընելու: Սակայն շատ ժամանակ չ'անցած՝ նորէն պատերազմը բորբոքեցաւ եւ Վահանայ յորդորն ու հրաւէրը բոլոր իշխանաց գնաց: Մէկ կողմանէ երուանդունեաց՝ հասարակաց օգտին վրայ ունեցած սէրը սաստիկ էր, մէկալ կողմանէ քաջ Վահանայ հրաւէրն ազդու եւ զօրաւոր էր. անոր համար ելաւ Ներսեհ Շաւարշին ու Ցովհան Ամձեւացւոյն հետ մէկտեղ եւ ուրիշ շատ քաջերով Դուին քաղաքը գնաց ու հոն Վահանայ հետ միացաւ: Հոն տեսնելու էր Վահանայ ու Երուանդունեաց ուրախութիւնը մէկզմէկ տեսնելնուն համար. հոն դիտելու էր Վահանայ ամօթը զՎարդ իր պատճառաւ Պարսկաստան գերի ընկելուն համար: Սակայն Ներսեհ խմաստուն ու մեծանձն ըլլալով՝ Վարդայ վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չըրաւ, որպէս զի զՎահան աւելի չտրտմեցընէ: Նոյնպէս Շաւարշ սպիտակալի ծերունին շատ ցնծաց, երբ որ իր քեռորդիները տեսաւ, բայց դեռ ինք զինքը ճանչցընելու ժամանակը չէր:

Այսպէս սոսկալ եւ ուրիշ նախարարներ ու իշխաններ Վահանայ հետ միանալէն ետեւ, ելան ամէնքն ալ Հեր ու Զարեւանդ գաւառներն իջան, որուն մտերը Պարսից բիւրաւոր զօրքն եկած բանակած էր:

Վահան պատերազմի պատրաստութեան ու ազդի ազդի վշտաց մէջ եղած ատեն, իր սիրելի մօրը մեծաւոր մահուան գոյժը լսեց: Զուիկ ալ իր որդւոյը կենաց վրայ մեծ հոգ ունէր. սակայն որդւոյն դարձի եկած ըլլալը զինքը կը մխիթարէր ու հանդիստ կ'ընէր: Այնուհետեւ իր սրտին վրայ եղած ահագին վէմը վերցուած էր եւ դիւրաւ կրնար շունչ առնել տալ: "Վահան, սիրելի որդեակ, կ'ըսէր առեպ ինք իրեն, այսուհետեւ հանդարտութեամբ կը մեռնիմ,,: Իր վերջին օրերը նոյն խօսքերը կրկնելու ա-

տեն՝ քիչ մ'ոյժ ու զօրութիւն առնելով՝ անկողնոյն մէջ նստաւ ու թղթի մը վրայ յաջորդ խօսքերը գրեց, պատուիրելով որ նոյն նամակը Վահանայ ձեռքը տան:

"Որդեակ, վերջին անգամ կու տամ քեզի աս յորջորջումը: Դողդոջուն ու տկար ձեռքով կը գրեմ քեզի աս կտակս. սիրտս յամր ու դանդաղ կը զարնէ. զօրութիւնս նուաղած, դէմքս գունատ եւ աչուըներս մխուր են: Անդամներուս մէջ սառոյց մը կը սկսի տարածուիլ. դիտեմ որ քիչ մ'ետքը մահը սենեակս ու վրաս պիտի գայ եւ ինծի յաւիտենական տունը պիտի տանի:

"Որդեակ աս կեանքն ինչ է. վիշտ ու աղէտ. իսկ մեկնիլն՝ աղէկ ապրողներուն համար ուրախութիւն ու մխիթարանք: Աս է իմ վիճակս ալ, սիրելի Վահան: Անտարակոյս կը յիշես ան զարհուրելի դիշերը, երբ որ Վարդիս համար գառն արցունքներ թափեցիր-միաբդ եղ ու դիտես բիւրաւոր աղէտքս ու անձկութիւններս, զորոնք քեզի համար կրեցի . . . : Բայց հիմակ ուրախ եմ որ նորէն միխիթարութիւն ու հանդիստ գտայ . . . : Որդեակ, հանդիստս ձեզմէ կախուած է . . . : Վահան, ընդունէ քեզի տալու խրատներս, մտիկ ըրէ շատոնց ու շատ անգամ լսած խօսքերդ, որպէս զի կենացդ թելն առաքինութեամբ շարունակես. կը յուսամ որ բոլոր մեկալ եղբարցդ ու Վարդայ ալ կը հաղորդես եւ վերջին սիրոյ ողջոյնն ալ անոր կու տաս . . . : Ա՛հ, Վարդ, Վարդ, անձկալի որդեակ. վիճակդ դիտեցի . . . կամ վայրկեան մը գլխով տեսնելի . . . :

"Վահան, դիտնաս որ մէյ մ'ալ տուն գալու ըլլաս ու ճեպով փութաս մայրդ գրկելու, զինքը տեսնելու համար, մայրդ . . . պիտի . . . չգտնես, ոչ իր սենեկին մէջ կամ ուրիշ տեղ, ոչ ալ աշխարհքիս մէջ պիտի տեսնես: Ո՛հ, ինչ պիտի զգաս ան տատեն . . . : Անձկութենդ պիտի գոչես ու դարձեալ գոչես. Մայր, սիրելի մայր, ո՛ւր ես, ո՛ւր գացիր . . . բայց պատասխան տեղ. մայրդ հոս պիտի չգտնես. գուցէ ան տատեն մարդ մը՝ գունատ ու այլայլած դէմքով առջեւդ ելլէ

ու լայ եւ ականջդ խօսք մ՚որոտալով՝ ըսէ. "Մայրդ, ցանկալի՛ Վահան. մայրդ հոս չէ, ալ հոս չէ, հեռու, ամկից շատ հեռու տեղ. . . երկինք դնաց,,. դարձեալ նոյն մարդը զքեզ ձեռքէդ բռնած՝ դուցէ շիրիմ տանի ու քեզի հետ մեկտեղ նստի ողբայ եւ աս հին մայ զրած նամակս ձեռքդ տայ:

"Այդդա ան առեն աս վերջին խօսքերս ալ: Մարդուս առաջին ու ամենէն ազնիւ գանձն Աստուծոյ սէրը պիտ՚որ ըլլայ. նոյնը քու սիրտդ ալ անկէ, սիրելիս, ծաղկեցուր շքեղ ու անթառամ տունկի մը պէս, թող որ սրտիդ մէջ բոյս ու հուր մը վառուի, որպէս զի ամէն օտարոտի բան սպառէ: Սիրէ խաղաղութիւնն ու համբերութիւնը, զգեցիր հեզութիւնն ու հաւատքը, որոնք երբեք չեն հիննար: Բայց ինչո՞ւ երկընցնեմ, խօսքերս. ատոնք մանկութենէդ լսած չե՞ս. միտքդ բեր լսածներդ: Մերժէ քեզի մօտենալ ուզող մոլութիւնները, նախանձը, աւելութիւնը, անմիբանութիւնն եւ ուրիշ բիւր ախտերը. առ, պահէ քովդ առաքինութիւններով լեցուն գանձ մը. մի կորսընցըներ, մանաւանդ թէ ապահովցընելէն ետք՝ այլեւայլ ծաղիկներով ու մարգարիտներով աւելի առատացուր:

"Ատոնք են, սիրելի՛ Վահան, վախճանելու մօտ եղող մօրդ վերջին խօսքերը. ատոնք են սիրտդ անկելու եւ պահելու համար քեզի տուած շողշողուն ու պատուական քարերը, որոնք ուրիշ քարերուն պէս զքեզ ճնշելու տեղ՝ զարմանալի բնութեամբ աւելի կը սփոփեն: Ա՛լ չեմ կրնար գրել, զօրութիւնս բոլորովին հատաւ: Աստուած զքեզ սուրբ պահէ, որպէս զի կենացդ յետին վայրկեանը կարող ըլլաս ըսելու. Ե՛կուր, եկուր, անձկալի՛ մահ, առ տար զիս Աստուծոյ ու ծնողացս քով. . . : Մնա՛ս բարով. . . մնա՛ս բարով . . . սիրելի՛ . . . Վահան: Նամակիս վրայ թափուած արցունքները պագ, վասն զի մօրդ սէրը թափեց զանոնք. դուցէ քանի մը վայրկենէ ա՛լ չըլլամ: Մնա՛ս բարով. . . մայրդ յիշէ . . ,,:

Զուիկ ատոնք գրելէն ետեւ՝ ա՛լ աւելի չկրցաւ գրել: Խոլորովին նուաղած՝ անկողին ինկաւ եւ քանի մը ժամէն նորէն զօրանալով, նոյն նամակն առաւ ու քովը կեցող ծառայի մը յանձնեց ըսելով. "Բարեկամ, տուր սիրելի որդւոցս ողջոյնս եւ աս նամակն ալ Վահանայ ձեռքը դիր,,: Անկից ետեւ ուրախ զուարթեր Զուիկ, բայց քիչ կը խօսէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Հիւրընկալ ամրոց մը։

Վարդ ժամադակ թմբրութենէն ու քնէն արթնցած առեն, բոլոր իր անդամները կոտրատած ու ջախջախուած էին. սակայն սրտի թեթեւութիւն եւ զովացուցիչ հանդստութիւն մը կը զգար։ Ապշած ու զարմացած՝ չորս կողմը կը նայէր, կարծելով որ երազ կը տեսնէ. դանուած տեղը բանտ չէր. խոնաւ, անպիտան ու խաւարչտին տարտարոս չէր. ծիծաղող եւ ծաղկաւէտ դաշտ ու ձոր մըն էր։ Նոյն ձորոյն հեզիկ սիւքերը մրմնջելով՝ իր ջերմ ու բոց ճակատը կը զովացընէին. իրմէ քիչ մը հեռու եղած անտառակն եւ անոր մէջ անկուած նռնենեաց ոսկեշող պտուղներն ու անոնց ճեղքէն տեսնուող կորաղիծահատ շարքերը զինքը կը զմայլեցընէին. իր դիւխոյն վրայէն անցնող գացող գոյնզգոյն թռչուններն իրենց անոյշ դայլայլիկովը զինքն կը զուարթացընէին. ան պէսպէս թռչնոց երգին հետ մէկտեղ միացող առուակի մը կարկաչը, որն որ իր ոտքին քովէն անցնելով՝ մարգերը կ՚ոռոգանէր, կարծես թէ իր մարմնոյն ալ զօրութիւն կու տար։ Եւս Վարդ պառկած տեղէն եւ անդամներն իրարմէ քայքայած ու կոտրըտած տեսնելով, միտքն եկաւ անցած գիշերուան դժբախտութիւնն ու բարձրաբերձ ժայռերէն դահավիժիլը։ Անուղղով վեր նայեցաւ ու խիստ զարհուրեցաւ, երբ որ ան երկնաբերձ գահաւանդը տեսաւ։ Աստուծոյ բազուկն էր միայն որ այնպիսի դահավիժութենան առեն զինքը պաշտպանեց ու մահուընէն ազատեց։ Վարդայ սրտին ու մտաց առաջին իղձն ու խորհուրդն Աստուծոյ շնորհակալութիւնն եղաւ. երկրորդն իր Արտէն բարեկամին յիշատակը. "Ո՜հ, ցանկալի բարեկամ, գուշեց, դուն դուն քովս ըլլայիր,,։

Վարդ իր թախծութենան ու տկարութենան չնայելով՝ եւս կարկաչահամ վտակին քով գնաց, նոտաս հոն իր ծարաւն անցուց եւ քիչ մ՚առեն հանգչեցաւ։ Աստուծոյ հայրական գութը դիտելով՝ որն որ զինքն իր թշնամիներէն ազատեց ու անդնդախոր փոսերէն պահեց, շատ մխիթարուեցաւ ու դարձեալ վստահութեան վահանաւ ինք զինքն ամրացուց։ Ան տեղերուն պաղատու, դեղեցիկ ու կենդանի որպիսութիւններն իրեն հոգի տուին. այնուհետեւ այնպիսի տեղ քաղց ու ծարաւ կրելու վախ չունէր, ինչպէս ան զարհուրելի ու ամայի բանտին մէջ։ Թէ որ աս ձորոյն մէջ, կ՚ըսէր ինք իրեն, բնակութիւն մը կայ, ինծի լաւագոյն է, վասն զի այսպիսի չքնաղ դրախտի մը մէջ անագորոյն ու արիւնարբու անձանց բնակարան մը չի կրնար ըլլալ. հոստեղի բնակիչները՝ բնութեան պէս հեզաբարոյ ու հիւրընկալ պէտք է որ ըլլան,,։

Փախստականն աս խորհուրդներով քիչ մը հանդչելէնետեւ, ոտք ելաւ ու ճամբայ ընել սկսաւ՝ ոտից նուաղ հետք մ՚իրեն առաջնորդ առնելով։ Երթալով աւելի պարզելի ու սիրուն եւ զարդարուն կերպարանք կ՚առնէր բնութիւնը, կամաց կամաց աւելի առատ ծաղիկներ ու պտուղներ երեւան կ՚ելլէին։ Մէկ կէնիմէկ հնչիւն ու ձայն մը թնդալով Վարդին ականջն եկաւ. իրօք ալ նոյն դաշտերը ճարակող ոչխարաց հօտ մը կար, որուն պահապաններն երկու երիտասարդ վայելչատես եղբարք էին։ Առնք մարդու

մը գալատեներն անգէտ ու անկասկած՝ ուրախ զուարթ կեցած առեն, իրենց ոչխարներուն հզօր պահապանին հաչիւնն օտարի մը գալն իմաց տուաւ: Անմիջապէս ոտք ելան երկու եղբարք ու զարմացած եւ վախցած՝ Վարդայ կը նայէին, սակայն անոր գունատ ու նիհար դէմքէն հոգի առնելով. "Այսպիսի տկար երիտասարդ մը վախնալ պարապ է,, ըսին: Վարդ մօտեցաւ ու սրտաշարժ խօսքերով պատմեց իր խեղճութիւնն ու առջի օրուան իյնալն եւ աղաչեց որ օգնեն իրեն:

"Գժբախտ մարդ, պատասխանեց երկու եղբարց մեծը, կարծեմ թէ մեր Հօրեղբայրը զքեզ պիտի չընդունի. թէպէտ եւ իր սիրան ազնիւ ու բարի է, բայց օտարները չիսիրեր. շատ տարի է որ հոս ամենեւին օտարական մ'եկած չէ. սակայն եկուր դուն մեզի հետ,,: Ըսաւ ու եղբօրը ցած ձայնով այսպէս զրուցեց. "Համազասպ, տուն վազէ, եւ պատմէ մեր հօրեղբօրն աս երիտասարդին հոս գալը, իր գժբախտութիւնն ու Հայ ըլլալն ալ իմացուր. շատ աղաչէ ողորմելւոյն համար. կը տեսնես արդէն թէ որչափ նուաղած ու անզօր է:

"Այո՛ եղբօրպ, պատասխանեց Համազասպ, ձեռքէս ամէն եկածը կ'ընեմ անոր ընդունուելուն համար,,: Եւ վազեց գնաց:

Այո՛ եղբօրպ Վարդ իրեն հետ գալու հրաւիրեց եւ կամաց կամաց բլրակի մը վրայ ելլելով ու Վարդայ դաժան ցաւոցը վշտակից ըլլալով՝ յաւաչ կը քալէր: Ճամբան օձակոր էր եւ թէպէտ իսկզբան ձորամէջը տեսնելու արգելքները շատ էին, սակայն երթալով կը նուազէին: Վերջապէս Մեսրոպ ուրախութեամբ դոչեց. "Նայէ, բարեկամ, աւասիկ մեր տունը վարն է. յուսամ որ հօրեղբայրս կ'ընդունի զքեզ, միայն թէ դուն միշտ ճշմարիտը խօսէ. Վահրիճ քեզի բան մ'ըսելու կամ պատուիրելու ըլլայ, մ'ընդդիմանար, վասն զի ինք սուտութիւնն ու ընդդիմութիւնը շատ կ'ատէ, իսկ ճշմարտութիւնն ու հլութիւնն իր սիրտը շուտ կը գրաւեն,,:

Վարդ զարմացած վար կը նայէր. այսպիսի արծարծիչ ու կենդանացուցիչ տեղ մը կեանքին մէջ տեսած չէր: Նոյն ձորոյն ընդարձակութիւնը մեծ բան մը չէր, սակայն բնութեան գեղեցկութեան լուսին իր մէջը կը բովանդակէր: Վտակ մը՝ զոր ոտքերնիս նոյն առեն ծառերն իր աչքէն կը գոցէին, մէկէնիմիկ անոր առջեւ ներկայացաւ: Անոր ջրերը բարձր տեղէ մը մեծամեծ ժայռերու վրայ սահանաձայն վազելով՝ հոն ջրակոյտ մը կը կազմէին եւ անկից ալ իրենց սաստկաձայն կարկաչելովն ու մրմնջելովը Վահրճին բնակարանէն կ'անցնէին: Ասոր շէնքը բերդանման, հաստատուն ու վեհաշէն զարմանալի ամուր մըն էր եւ կ'երեւար որ հնութեան յիշատակարան մ'ըլլայ: Ձորս կողմը գետակ մը պատած՝ հոն մտնելու նեղ ու անձուկ անցք մը միայն թողուցած էր: Գետակէն քիչ մը հեռու անտառներ կային. անտառներէն անդին երկնաբերձ ու սեպաձեւ լեռներ իրենց հսկայաձեւ գագաթները բարձրացուցած՝ գրեթէ բոլոր ձորը կը պաշարէին, հզօր ու անվկանդ բազուկներու նման տարածուած ժայռեր՝ ձորոյն հովանի կ'ընէին: Վարդ աս շքեղութեան վրայ զարնուած. "Ո՜հ, պոռաց, հոս պէտք է որ զուարթութիւնը հանդչած, խաղաղութիւնն իր գահը դրած ըլլայ:

"Այո՛ինչեւ հիմայ, պատասխանեց ծանր ու մեղմ ձայն մը, միշտ բնակեցաւ, եւ կը յուսամ որ դուն ալ, պանդուխտ, նոյնը չես խռովեր,,:

Հիմա վեր նայեցաւ Վարդ ու մեծարոյ եւ աքանչելի ծերունւոյ մը կերպարանքը տեսաւ: Վահրիճ՝ երկու եղբարց հօրեղբայրն էր, որն որ կողմնակի ճամբէ մը զգուշութեան համար իր բոլոր սպառազինութեամբը հոն եկած, Վարդ՝ ան եղուկ ու օգնութիւն խնդրող երիտասարդը կը դիտէր:

"Այ՛րիտասարդ, ըսաւ Վահրիճ, արտաքին կերպարանքդ զքեզ Հայ կը ցուցընէ:

"Այնպէս է, պատասխանեց Վարդ, Պարսիկ չեմ: Անգէն ու անզօր ըլլալով՝ կը յուսամ որ ինձի

ձեռնտու կ'ըլլաք եւ բնակութեան տեղ մ'ալ կը շնորհէք,,։

"Շատ ուրախ եմ որ Պարսիկ չես։ . . . Ի՞նչպէս եղաւ շիտակ ճամբէն խոտորիլդ եւ ուսա՛ֆ կուգաս,,։

Վարդ իր բանտարկեալ ըլլալը, փախուստը, հալածումն ու գահաւանդէն վար իջնալն առանց ինք դէնքը ճանչցընելու պատմեց։ Վահրիճ մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէր ու իր սուր աչուըներովը կարծես թէ օտարականին նէրքինը թափանցել կ'ուզէր։ "Դրժբախտ, դուշդ մէկէնիմէկ, կը հաւատամ որ ատյդ կ'ըսես. միայն գահավիժմամբ կամ սրաթռիչ արծուի մը թեւերով կրնայիր դուն նոյն ձորն իջնալ։ Քովս բնակութիւն կը գտնես, կենալու ժամանակը քեզմէ կախուած է. բայց անունդ ու ազգատոհմիդ յորջորջումը կ'ուզէի իմանալ,,։

Համաձայնած իր հօրեղբօր երեսին վրայ ուրախութեամբ ու շնորհակալութեամբ նայելու տեղ՝ Վարդ իր պատմութիւնն իսկզբանէ մինչեւ նոյն տեղն նկարագրեց։ Ան նկարագրութեամբ իմացաւ Վահրիճ Վարդայ առաքինի ու զարմանալի բնութիւնը, մանրամասնեց անոր ձիրքերն ալ եւս շատ ուրախացաւ՝ լսելով որ իր հիւրը լանջագեղ Հմայեկին որդին է. այսպիսի ուրախութեամբ ու այլեւայլ խօսակցութիւններով վերջապէս բերդը հասան։ Հոն Մեսրոպ սիրով ու մեծարանքով ընդունեցաւ իր հօրեղբայրն ու հիւրը, եւ գամէնքը կերակրոյ խուցը տարաւ, ուր պարզ կերակուրն ու պտուղը, դինին ու առողջարար ջուրը պատրաստուած էին։

Վահրիճ Վարդայ սիրտ բարեկամութիւն ու սէր ցուցուց, բոլոր Հայրենեաց բարերար Հմայեկայ որդւոյն ինքն ալ երախտաւոր ուզեց ըլլալ եւ անոր քաղցն ու ծարաւն անցընել տալէն եառեւ, իրեն հանգստաւէտ ու պայծառ սենեակ մը տուաւ, ուր քաղցր քունը պատանւոյն գիրգ ու փափուկ՝ բայց աշխատութեան ու աղետից վարժ անդամները հանդարտեցուց։

Վարդ բաւական հանդչելէն եառեւ՝ անկողնէն ելաւ ու խցին դուռը բացաւ վար գեղեցիկ պարտէզը նայեցաւ։ Թէպէտ լոյսը դեռ նոր ծագած էր, բայց Վահրիճ ու իր երկու եղբօրորդիքը կ'աշխատէին. ասոնց օգնական ուրիշ երկու մարդիկ ալ կային, որոնք կ'երեւար որ ծառայ ըլլան։ Վարդ անմիջապէս պարտէզ վազեց եւ ամենուն Բարի լոյս մաղթելէն եառեւ, "Պատրաստ եմ, ըսաւ անոնց, ձեզի օգնելու, հասարակաց գործքն ամենուն կը վերաբերի։ Ո՛վ որ այնպիսի գործքի մը ձեռքը կպած կը կենայ կը նայի եւ հասարակաց օգուտն ու բարիքը հոգալէն հեռու կը կենայ, ամենուն վնաս կ'ընէ եւ ինքն ալ բոլորին անդամ անուանուելու արժանի չէ,,։

"Պ'ամիկոնեան, պատասխանեց Վահրիճ ծիծաղելով մը, օգնութիւնդ յօժարութեամբ կ'ընդունինք, բայց նախ աղէկ հանդչէ ու զօրացիր եւ դիտցիր որ գործել ուզողին՝ աշխատութիւն երբեք չի պակսիր,,։ Ըսաւ եւ զՎարդ առաւ պարտիզին փառաւորութիւնը ցուցուց, որն որ պէսպէս ազնիւ բանջարեղէններով ու պտղատու ծառերով եւ գոյնզգոյն ծաղիկներով լեցուն էր։ Անկից տարաւ ոչխարներուն ու եզերուն ախոռը պտըտցուց. պարտիզին մէկ ծայրն եղող ու վտակին հետ միացող ընդարձակ ձկնարանը ցուցուց, որուն ձկերը՝ Ա.յրարատայ կարմրախայտ ու իշխանաձուկն ձկանց Տաճն ունէին։ Ա.յսպէս ամենայն ինչ կարգով ու բնական կամ արուեստական կերպով շինուած էր։

Հոս Վարդ շատ հանգստաւէտ օրեր անցուց, այնպէս որ երբեք տրտմութիւն չունեցաւ, ամենեւին բան մը չպակսեցաւ իրեն։ "Ո՛հ, ինչ տարբերութիւն է աս, կ'ըսէր շատ անգամ ինք իրեն։ Ի՛նչ էր բանտն եւ ինչ հիմակ աս դաշտն ու ձորը. հոն մթութիւն ու ամայութիւն կը տիրէր, հոս զուարճալի ու պաղատէտ շքեղութիւն. բանտին մէջ քաղց ու խեղճութիւն կ'իշխէր, իսկ հոս՝ առատութիւն ու անչափ ցնծութիւն. բանտը՝ կարօտութեան, թշուառութեան ու յուսահատութեան տեղ էր ինծի, աս տեղը՝ խաղա-

զութեան, բարեկամութեան եւ սիրոյ ու վստահութեան բնակարան. հոն գաստարկութեան ու ձանձրութեան օրեր կ'անցընէի, հոս զուարթաբար աշխատանաց եւ երբեմն ալ զբօսանաց ժամեր,,: Իրօք ալ Վարդ ամենայն ինչ ունէր ու կը վայելէր հոս. բայց դործելէն ալ ետ չէր կենար: Երկրադործութեան ու պարտիզպանութեան արուեստներուն մէջ ճարտար ու տեղեակ ըլլալով, ինչ չէր կրնար բուսցընել, մանաւանդ այնպիսի երկրի մը, որն որ ամէն բան անաշխատ կրնար մատակարարել: Վարդ նախ քանի մը ծանօթութիւն տուաւ Վահրճին՝ որոնց համար շատ զարմանալով՝ օր մը այսպէս պոռաց. ,,Պատուիրէ, պանչելէ Վարդ, դուն ամիկ կամ անգէտ մարդ չէս, Ամիկոնեան ես. բաածներդ, գիտութիւնդ ու իմաստութիւնդ կը հաստատեն,,: Վահրճին ուրախութիւնն ա՛լ աւելի սաստկացաւ, երբ իմացաւ որ Վարդայ հանճարը միայն ատնց վրայ չէր, հապա ուրիշ շատ գիտութեանց ու լեզուաց վրայ ալ:

Վարդ այսպիսի ձիրքերով Վահրճին սիրելի ըլլալով, ծերունին ամէն բան իրեն, հանճարեղ ու խոհեմ պատանեկին յանձնեց ու անոր իշխանութեան տակ ձգեց: Վարդ անոր փոխարէն իր դործունէութիւնն ընծայեց: Պարտէզն ընդարձակեց ու զարդարեց, այնպէս որ ամէն աչք անոր շքեղութեան ու գեղեցկութեան վրայ կը զարմանար: Հոն դտնուած պրաղատու եւ վայրենի ծառոց տեսակներն անչափ էին. դեղեցկատես ծաղիկներն ու անոնց զմայլեցուցիչ կարգերը զամինքը կը զբօսցընէին: Ուրիշ բիւր դեղեցկութիւններու եւ օգուտներու ալ առիթ եղաւ Վարդ. բերդէն դուրս պզտիկ ագօթանոց մ'ալ որշեց, ուր բոլոր ընտանիքն Աստուծոյ աղօթք կ'ընէին: Վարդայ բարութիւնը, իր յստակ ու հաւատարիմ սէրն ու բարեկամութիւնը, անխոնջ գործունէութիւնը զինքը քիչ առեղուան մէջ ամենուն սիրելի ու հաճոյ ըրին: Վահրճ զինքն որդւոյ պէս կը սիրէր. անոր ծառաները զինքը կը մեծարէին ու իրեն մեծ սիրով կը ծառայէին.

Մեսրոպ ու Համազասպ ալ երրորդ եղբայր մը ստացած էին: Վարդ իր նոր եղբարցը նկարչութիւն ու երաժշտութիւն կը սորվեցընէր:

Հայաչափ փոփոխ սիրոյ նշանակ՝ երկու բարեկամաց քաշած վշտերուն պատմութեան հաղորդութիւնն ու կրկնումն էր: Վահրճ ալ պատմեց իր պատմութիւնը սիրելի բարեկամին ու որդւոյն միանդամայն: . . . Համայեկեանց վերջին ու երեւելի պատերազմին մէջ Վահրճ ալ իր որդիներովը մեկտեղ՝ կրօնից ու հայրենեաց համար պատերազմած եւ շատ քաջութիւններ ցուցուցած էր. սակայն նոյն ատեն իր որդիներուն իյնալն ու մահը տեսած, իր տան կողոպտուիլն ու այրելն ալ լսած էր: Ըն ժամանակ իր ներքին վերքերուն ցաւերն աւելնալով՝ աւելի դառնութեամբ պատերազմելու սկսած էր. բայց իր արտաքին վերքերն ալ շատցան: Հայք թէպէտ եւ աս կռուոյն մէջ յաղթեցին, բայց իրենց բանը միշտ գէշ էր. պլլեւայլ թշնամեաց գնդեր անդադար կռուելու վրայ էին: Վահրճ գրեթէ միշտ վտանգներու եւ մահուան մէջ տատանած, երբ որ իր երկու որք եղբօրորդիքը բանակ բերած էին, Պարսիկներըն Հայոց գնդին վրայ հնկան ու զամինքը յիր ու ցան իրարմէ բաժնեցին: Վահրճ իբրեւ պաշտպան հաւատոյ ու հայրենասէր որդի՝ իր պարտքն ըրած էր եւ խիստ վիրաւորուած ու միայն իր երկու զինուորակցաց կամ ծառաներուն քաջութեամբ ու սիրոնի ազատած, եղբօրորդիներովը մեկտեղ Պարսից երկիրը փախչելու ստիպուեցաւ եւ հոն եղբերուի պէս հալածուած՝ ատդին անդին կը պտըտէր: Քանի մ'օր թափառելէն ետեւ, Հայոց սահմաններուն մօտ եղող բարձրաւանդակէ մը ձոր մը նշմարեց: Ընոր կենդանութիւնը, գեղեցկութիւնն ու պտղաբերութիւնն իրեն վար իջնալու նշան ըրին ու զինքը հրաւիրեցին . . . բայց մէկ երկու օր այնչափ կարօտութեան ու անօթութեան մէջ չկրցաւ ան առատութենէն բան մը վայելել, վասն զի հոն իջնալը շատ դժուարին էր: Վերջին կարօտութիւնն իրեն ու իր ծառանե-

բուն Հոգի ու զօրութիւն առաւ։ Անոնցմէ մէկը՝ որն որ այնչափ ցաւ կրած չէր, իր սիրոյն համար ան ահագին ու սեպաձեւ ժայռերուն գագաթներէն վար իջնալու յանդգնեցաւ։ Ձեռքէն ու ոտքէն արիւն թա-փելով՝ վար իջաւ եւ հոն անբնակ ու ամայի ամրոցը գտաւ։ Այնուհետեւ հնարք մը կը փնտռէր ամէնքը վար իջեցնելու եւ շատ առեն մտածելէն ետեւ՝ տեսաւ նեղ ու անվտանգ շաւիղ մը եւ անկից զվարհրճ ու անոր եղբօրորդիքը նոյն բերդը բերելով, ապահով ու թիւնա-միներէ ազատ բնակութիւն պատրաստեց։

Վարհրճ թէպէտ նոյն ամրոցին մէջ կամաց կամաց առողջացաւ, սակայն իր հասակին ու վերքերուն պատճառաւ նորէն հայրենեաց համար ձեռքը սուր առնել չէր համարձակեր։ Իր գործունեայ կենաց բաւական զբաղմունքն երկրագործութիւնն ու Մեսրո-պայ եւ Համազասպայ կրթութիւնն էին։ Գրեթէ աշ-խարհքին բաժնուած իր ամրոցը տանող շաւիղն ալ անանցանելի ըրած էր։ Կերակուր ու ըմպելի ըստ բաւա-կանին ունենալով՝ ինքն ալ ակից հեռանալու հար-կաւորութիւն չուներ. միայն երեւելի ոտն ու երկիրը խաղաղ եղած առեն, կ'ելլէին իրենցմէ հեռու չեղող սահմանն անցնելով՝ մօտաւոր գեղի մը եկեղեցին կ'եր-թային, եւ շատ անգամ ան եկեղեցւոյ երէցն ալ իրենց կուգար, բայց երիցուհուն սրիշ մարդ անոնց բնակութեան տեղը չէր գիտեր։ Վարդ հոս գալու առեն՝ արդէն աս երեք եւեկութիւնները դադրած էին Պարսից ու Հայոց մէջ նորէն պատերազմ բացուելուն համար։ Նոյն երանելւոյ դրախտին մէջ օրեր ու ամիսներ անցուց Մամիկոնեանը։ Միայն մօրն ու եղբարցը յիշատակը զինքը կը չարչարեին. անոր համար "Ա՜խ, կ'ըսեր շատ հեղ, եթէ սիրելիներս ալ հոս բնակէին, բոլոր աշ-խարհքին մեծութիւնները կը մոռնայի, աս աքանչելի մեռութեան մէջ շատ աւելի գոհ կ'ըլլայի . . .։ Բայց նոյն իսկ անոնց հոս ինծի հետ մէկտեղ գտնուելովն ալ՝ ես իմ հայրենեացս եւ բոլոր ազգին նեղութիւն-ներն ինչպէս կրնայի մոռնալ ու հոս անհոգ եւ դա-

տարկ կենալ,,։ Գժբախտ պատանւոյն սէրը հոգ կը բորբոքէր իր սրտին, մայրն ու եղբարքն այնչափ տա-ռապեալներէն եւեւ գտնելն ու տեսնելը մեծ երջանկա-թիւն կը համարէր. անոնց տրտմութիւնն ու տուգն ալ ուրախութեան փոխել շատ կը փափաքէր։ Միշտ իր մանկութեան պատմութիւնները միտքն էին։ Սակայ իր սիրելի մօրը՝ Շաւարշէն լսած բարութիւնն ու բա-րեպաշտութիւնը Վահրճին կը նկարէր. եղբարցն եւ մանաւանդ Վահանին ըրած քաջութիւնները, իր աքանչելի հօրն առաքինութիւնները, անոր հայրենա-սիրութիւնն ու ժողովրդեան եւ կրօնից բարւոյն հա-մար մեռնիլը յիշելու առեն, ինքն ալ նոյնպիսի արու-թեան կը յորդորուէր։ Թիւր անգամ անոնց հետաւո-րութիւնը զաղտնի ողբաց, անթիւ անհամար անգամ անոնց երթալու բորբոքը զգաց, բայց վերջապէս չկրնալով ինք զինքը բռնել. "Ո՜հ, պոռաց օր մը, ո՞ւր է, սիրելիք . . .։ Այնու Վահրճ, թող այսուհետեւ անոնց երթամ. վտանգներն ու դժուարութիւնները առջեւս ոչինչ են, անկարելին հնարաւոր կը տեսնեմ,,։

"Իրաւունք ունիս, ցանկալի Վարդ, պատասխա-նեց Վահրճ, տունդ երթալու փափաքը բարի է. բայց մտածէ որ քու անձինդ ու սիրելիներուդ աւելի վնաս եւ ցաւ կրնաս պատճառել։ Ձեզ գիտեր որ Պարսից ու Հայոց մէջ նորէն պատերազմ ծագեցաւ, եւ դաժան ու անգթորէն կառղութեամբ Պարսիկները Հայաստան կը գիմեն։ Ո՞նչպէս կրնաս արիւնարբու թշնամւոց մէջ անցնիլ. սակայն դիցուք որ հայրենիքդ ու տունդ հասնիս. ո՞ գիտէ հոն ինչ գժբախտութեանց մէջ պիտ'որ իյնաս, աս խիստ կռուոյն վերջն ով կրնայ գու-շակել։ Վարդ, սիրելի, կեցիր մեր քովը. ապասէ որ աս փոթորկալից ամպն ալ ցրուի. մնացիր, ցանկալի, քու բարութեանդ համար է. կարծեմ թէ ես քեզմէ աւե-լի հոգ ունիմ վրադ,,։

Վարդ տրտմութեամբ լռեց. կ'իմանար աս պատճառներուն զօրութիւնը, Վահրճին ըսած անկա-րելութիւնն ալ կը ճանչնար, սակայն իր հայրենիքը

դառնալու եւ սիրելիքը տեսնելու կենդանի սերը ծոցին մէջ ժամէ ժամ աւելի կը բորբոքէր: Կ'երեւակայէր միշտ իր մօրը վշտերը, որն որ թախծութենէն ու տա-ռնութեան շատութենէն ծնգած՝ երկիւղի ու յուսոյ մէջ կը սպասէր իր սիրելի կորսընցուցած որդին նորէն տես-նելու: Մեկալ կողմանէ ալ կը մտածէր այնպիսի բա-րեկամներէն բաժնուելու դժուարութիւնը: Վահրիճ իրեն միշտ սերտ բարեկամութիւն կը ցուցընէր, Մես-րոպ ու Համազասպ կը Լանային որ իր տրտմութիւնը փարատեն, իրենց բնակութիւնն անոր սիրելի ընեն: Անգամ մը երբ որ մեկենիմեկ վարդ սրտին անճկին չարչարուած ու ստիպուած՝ ամենուն առջեւ "Ա՛լ պէտք է որ բաժնուիմ,, պոռաց, Համազասպ զարհուրելով գոչեց. "Ինչ, զմեզ թողուլ կ'ուզես, ցանկալի Վարդ. կրնա՞ս. անկարելի բան է . . . ինք զինքդ ստոյգ վտանգի ու մահուան մէջ ինչու՞ դնել կ'ուզես . . . լքեալ թո-ղեալ եղած աւետիդ՝ զքեզ ո՞վ հոգայ. եթէ զքեզ չընդունէինք, հիմակ ո՞ւր եւ ի՞նչ կ'ըլլայիր . . . : Սիրե-լի Վարդ, հիմայ տունդ չես կրնար երթալ. անշուշտ զքեզ դարձեալ գերի կը բռնեն, եւ գուցէ ալ կը մեռցընեն,,:

Վարդ գորովէն ու ցաւէն ինք զինքը կորսընց-ուցած, անոնց կը նայէր: "Գիտես, պատասխանեց ի-րեն Վահրիճ, որ մեզի ամենուն սիրելի ես. ուրեմն մեր քովը մնացիր: Դարձեալ կ'ըսեմ քեզի, ապահովու-թեամբ հայրենիքդ երթալն անկարելի կ'երեւայ ինծի. վտանգներ շատ կան: Թէ որ մայրդ ու եղբարքդ այս-պիսի ապահով տեղ ըլլալդ դիտնային, անտարակոյս կ'աղաչէին քեզի որ հոս մնաս, մինչեւ որ աս փոթո-րիկն ալ անցնի: Ա՛ս տրտի անհանգստութիւնը ոչ մենք եւ ոչ ալ դուն պէտք ես կրել, անճկալի Վարդ. դե-դեւիլը մեկդի, հաստատուն բան մ'որոշէ, բայց վճիռդ հոս մնալու վճիռ ըլլայ: Կարծեմ մեր խաղաղու-թիւնը պղտորել չես ուզեր. քու առջեւդ տխուր դէմք ցուցընելու զմեզ չես ստիպեր: Ուրեմն շուտ վճռէ, սիրելի Վարդ, երեք օրէն եաքը նորէն կը հարցը-

նեմ. աղէկ մտածէ եւ Աստուծոյ ալ խորհուրդ հարցուր,,:

Ա՛ս երեք օրը Վարդայ դժնդակ կռուոյ ու փոր-ձութեան օրեր էին, խիստ ցաւոց ու աղետից որոշում: Իր հանգստութիւնն ու աս ձորոյն վայելչութիւնն ինչ էր համեմատութեամբ հայրենեաց սիրոյն. երբ որ մայրն ու եղբարքն իրեն համար ողբոց ու աշխարհանաց մէջ կ'ե-րեւակայէր՝ կը հալէր ու կը մաշէր: Փորձութեան եր-կրորդ ու երրորդ օրն եկած էր, բայց ինք դեռ բան մ'որոշած չէր: Իրիկուան մօտ մատուռն երթալով ու երեսի վրայ իյնալով՝ Աստուծմէ լոյս ու շնորհք կը խնդրէր, օգտակարն ու շահաւէտն ընտրելու բարեկա-մաց ուրախութիւնն ալ տրտմութեան չփոխելու: Ա-մէն բան կշռեց, իր մտաց կռիւն երթալով կը սաստկա-նար, փորձութիւնը կ'աւելնար, բայց աղօթքն ալ ե-ռանդնալից կը շարունակուէր: Վերջապէս հայրենեաց սէրն ու իրենները ուրթը յաղթեց. սրտաբուխ ու գորովագութ ձայնով այսպէս գոչեց. "Ա՛ն, սիրելի մայր . . . եղբարք, ան վիճակին մէջ զձեզ չեմ կրնար թողուլ. ես ալ պէտք է որ ձեզի օգնական ըլլամ. մեր հայրենեաց, հաւատոյ ու կրօնից համար ձեզի ձեռն-տու ըլլամ. յաղթեմ կամ մեկտեղ մեռնիմ: Հոս հանդարտ ու հանգիստ վայելելէն ինծի ամօթ է . . . : Վահրիճ, Մեսրոպ ու Համազասպ, պարտքս կատարե-լուս համար չբարկանաք . . . : Ո՛հ, Աստուած, Աս-տուած, օգնէ ինծի, որ կարող ըլլամ այնպիսի դժուա-րին անջատման առեն դիմանալ,,:

Վարդ աղօթքով զօրացած ու մխիթարուած՝ ելաւ զուարթութեամբ բերդ գնաց. հոն զՎահրիճ եւ զՄեսրոպ միայն սեղանի վրայ դաւաճ, վասն զի Համա-զասպ քիչ մ'անհանգիստ ըլլալով չէր եկած: Վա-հրիճ այն իրիկունը շատ ուրախ ու զուարթ կ'երեւար: Վարդին վրայ արտաքոյ կարգի սէր կը ցուցընէր եւ հաղար անգամ որդեակ յորջորջումը կը կրկներ. ուրիշ դիշերներէ շատ աւելի ու երկայն առեն Վարդայ քո-վը նստելով՝ իրեն հետ կը խօսակցէր: Բայց այս ամե-

նայն վարդայ սիրան աւելի կը վերաւորէր: Ահրիճ քնոյ երթալու առեն, ձեռքը պատանւոյն ուսին վրայ դնելով, "Սիրելի Վարդ, ըսաւ, գիտեմ որ զմեզ չես թողուր,,: Վարդ ուղեց խօսիլ ու իր միտքը յայտնել. բայց Ահրիճ զինքն արդելեց. "Չէ, չէ ըսաւ, այսօր Հարկ չկայ վաղը կը խօսինք . . . գիտեմ արդէն որ հոս կ'ուզես մնալ,,:

Վարդայ որոշումն այսպիսի սիրոյ ու ատիպման առջեւն ալ չեղծաւ. սակայն իր վրայ դառն ցաւոց ծով մ'եկաւ, զինքը ծածկեց. անոր համար մինչեւ կէս գիշեր բիւր անձկութեանց մէջ կը չարչարուէր ու աչքը գոցել չէր կրնար. վերջապէս բիւրը մթնցաւ: Բայց դարձեալ շուտ արթննալով՝ տեսաւ որ Համազասպ մէկ ձեռքը դեղեցիկ թուր մը բռնած, մէկալը ջահ մ'առած, ելլեր կը զգուցեր իրեն: "Ցանկալի Վարդ, կ'ըսէր մեզմ՝ ձայնով, ելլեր ինծի հետ եկուր. ամենեւին ձայն մի հաներ, ոտնաձայն չլսուի: Գիտնաս որ երեկուան ազօթքդ ու որոշումդ գաղտնի տեղ մը կեցած՝ լսեցի. երթալ կ'ուզես, այսպէս չէ՞: Իրաւունք ունիս. թողութիւն տուր որ մինչեւ հիմակ արդելեցինք զքեզ: Արդելքը դնողը մեր սէրն էր. բայց չենք կրնար դէմ դնել քու որդիական սիրոյդ՝ որն որ մերինէն առաւիկ է: Ահրիճ զքեզ չի թողուր, վասն զի զքեզ շատ սիրեց. կ'երեւայ որ վտանգ մը կը տեսնէ: Իր բարկութիւնը դուն դեռ չես ճանչնար. չէ ըսելու բլլայ, առջեւը մէյ մ'ալ չես կրնար խօսիլ. ասոր համար եկուր, անձկալի Վարդ, ես գաղտնի ճամբէ մը զքեզ ազատել կ'ուզեմ: Ան աս սուրն ալ մէջդ կախէ ու անով զքեզ պաշտպանէ. բայց Թրէն աւելի Աստուծոյ զթութիւնն ու սէրը քեզի օգնական կ'ըլլայ,,: Ըսաւ եւ զվարդ առաւ ճամբայ ելաւ:

"Համազասպ, դուն ես . . . ա՛հ, արգահատող ու գթած սիրտ. ինչպէս կրնաս դուն ինծի փախչելու ճամբայ սորվեցընել. . . . : Ահրճին բարկութենէն չե՞ս վախնար:

"Ահրիճ կը բարկանայ ու թողութիւն կու

տայ, պատասխանեց Համազասպ. ինքն ալ կրնայ մտածել որ հնարքը դէշ չէր՝ թէ մեզի թէ քեզի ցաւ չպատճառելու համար,,:

Համազասպ իմաստութեամբ պատասխանելով, Վարդ ելաւ անոր հետ գնաց: Առաջնորդը զՎարդ պարտիզին մէջէն տանելով՝ վտակին քովէն անցուց. կամաց կամաց ժայռերով շինուած պատի մը քով բերաւ, հոն նստարանի մը տակ դռնակ մը կար, որն որ աչքի չէր իյնար: Համազասպ նստարանը մէկդի առնելով՝ դռնակը բացաւ եւ շատ աստիճաններէ վեր ելլելէն ետեւ, ուրիշ դուռ մը հասան: Համազասպ ան ալ բացաւ եւ զՎարդ ազատեց: Անկից իրեն հետ մեկտեղ բարձր բլուր մ'ելլաւ եւ մատով իրեն Հայոց երկիրը ցուցընելով՝ "Վարդ, դուշեց, մեր Հայրենեաց սահմաններն անոնք են. զանոնք անցնելուն պէս՝ Հեր ու Զարեւանդ գաւառները բարեկամական ողջոյնը կուտան քեզի: Գնա, խայտանէն Վարդ, գնա . . . նորէն տեսնուելու խօսք չեմ ըներ, վասն զի դժուարին կ'երեւայ ինծի: Հազար հրեշտակ մը առաջնորդ բլլայ քեզի ու պահէ դքեզ. ցանկալի Հայրենեացս եւ քու մերձաւորացդ բարեւ ըսէ իմ կողմանէս . . . երթաս բարով, սիրելի . . .,, ըսաւ ու աչուըները սրբելով՝ դարձաւ յամր քայլերով ամրոցը կ'երթար:

"Ո՛հ, Համազասպ, Համազասպ, պուտց ցաւով Վարդ, այսուհետեւ զքեզ երբեք պիտի չտեսնեմ. կեցիր, բարեկամ, մտիկ ըրէ . . .,,: Սակայն Համազասպ իրեն երթալու նշան ըրաւ ու արտասուագին ձայնով գոչեց. "Վարդ, մնդ ու եղբարցդ, մեր կողմանէ ողջոյն տար եւ զմեզ մի մոռնար,,:

Խլուրը գլուխը վեր բարձրացուցած՝ երկու հաւասակ ուղղութեամբ իջնող բարեկամները բաժնեց:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԿԻՒՆ ՔԵՐՈՒԲԻՆ։

Վարդ ցաւով ու տրտմութեամբ ճամբան յառաջ կը տաներ. միայն ըստ խղճի եւ պարտուց համաձայն գործելուն վրայ ուրախ էր։ Առաւտուանց կանուխ խոնջ ու տկարացած՝ քիչ մը հանգչելու համար տեղ մը նստելով, ձեռքն եղած քսակին մէջ բան մը գտաւ, որն որ իր տկարութեան կրնար օգնել, սակայն անքուն աչուըներն ալ աւելի կրնար պղտորել. զօրացուցիչ ոսկեդոյն հեղուկն էր, Համազասպայ գաղանի պարգեւներուն ամէնէն փոքր ընծան։ Վարդ հոս խորունկ կամ հեռաւոր տեղերէ եկող հընչիւն ու աղաղակ կը լսէր. փոշի մը՝ որն որ բարձրաբերձ ամպի պէս կ'ելլէր կը բարձրանար, սրտին երկիւղը կ'աւելցնէր։ "Գուցէ, կ'ըսէր ինք իրեն, թշնամիք ըլլան,,։ Շատ յառաջ չգացած՝ իմացաւ որ իր անծկալի հայրենեաց սահմաններն առջեւն են. բայց քաջութիւն ու հնարք պէտք էր զանոնք անցնելու։ Մեծամեծ վտանգներու եւ դժուարութեանց մէջէն անցնիլ երթալ կ'ուզէր, սակայն նոյն օրն ամէն փորձը պարապի ելաւ. Պարսիկք անցքերը բռնած էին։ Նոյն գիշերը մացառուտ տեղ մը պահուըտեցաւ ու ցորեկուան ճամբորդութենէն զօրութիւնը կտրած՝ խոռոնկ քնոյ մէջ մտաւ։

Արեւուն բոլորշի դէմքը շատ վեր ելլելէն ետեւ, քանի մը բրտագոյն հարուածք զվարդ արթընցուցին։ Զարհուրելով, դողդողալով՝ աչուըները բացաւ նայեցաւ, եւ . . . ահ, դժբախտ ու եղուկ պատանի . . . պառղած ու շուշանի գոյն առած, սկսաւ սառնասառոյց քրտանց մէջ լողալ։ Նորէն Պարսից գերութեան մէջ ինկած, պզտիկ անակ մը տարուեցաւ, ուր ուրիշ շատ վիրաւոր եւ առողջ Հայեր կային։ Վարդ Հոն լուռ ու տրտմագին եւ կարծես թէ շլացեալ աչքով նըստած, գլուխը անկան մէկ անկիւնը կռթընցուցած, ձորը, խաղաղութիւնն ու բարեկամութիւնը եւ թողլացած հանգստութիւնը կը մտածէր։ Դարձեալ գերութեան լծոյն մէջ գտնուիլը, կարօտութեան եւ անագորոյն մարդիկներու ձեռք իյնալն ու իր սիրելիներէն զրկուիլը՝ խիստ ցաւ ու դառնութիւն էր իրեն. եկաւ մտածեցաւ նորէն Վարդայ սիրտը մղորեցուցիչ փորձութիւն մը եւ երիտասարդին արիութիւնն ու վրէն տրուած ակնկալութիւնը ջնջել կ'ուզէր . . . Իրօք ալ ծանր բան էր՝ Հայրենեաց ծոցը մտնելու վայրկեանը, երբ որ անկից երկու երեք քայլով բաժնուած էր, նորէն գերի ըլլալ . . . Ինչեր չէր փափաքեր զոհելու Վարդ՝ իրեն երջանիկ երեւցող երկիրն անցնելու համար, բայց պարապ. դիւտ ու միջոց ամենեւին չկար։ Ան մտածմանց մէջ ընկղմած՝ կը կարծէր որ սիրտը բիւրազգի ցաւերէն դուրս պիտ'որ ելլէ, եւ այնուհետեւ յուսահատութեան վիհ մը պիտ'որ իյնայ։

Այսպիսի վիճակի մը մէջ օր ու գիշեր մ'անցուց. երկրորդ առաւուն ինչ տեսնէ . . . Ոտք ելաւ, գնաց, մտածեցաւ եւ մեղմ ձայնով, "Ո՛հ, դուն ես, սիրելի բարեկամ, ըսաւ, դուն ես, ընկեր բանտի եւ աղետից. ծառաները հո՛ն են եղեր. աս ինչ զարմանալի միաւորութիւն է . . . Ա՛րաէն, ինչպէս բըռնուեցար,,։

Վարդին ընկերն իսկզբան չճանթած՝ ընելիքը

չէր գիտեր, իրեն ժամանակ պէտք եղաւ համոզուելու որ սուտգիւ վարդն է առջեւն եկողն ու խօսողը, վասն զի մինչեւ նոյն ատեն զինքը մեռած կը կարծէր: Ա՛յս-պիսի անակնկալ տեսութենէն՝ Արտէնին ունեցած ուրախութիւնն արտաքոյ կարգի էր, անոր համար իր սրտին զուարթութիւնն ու բոլոր զգածմունքն անմի-ջապէս սառոյգրել դժուարին էր իրեն: Նախ վարդ սկսաւ եւ եաքը Արտէն լմընցուց . . . Այն խոր մթին գիշերը, երբ որ երկուքն ալ լեռնէ լեռ կը փախչէին, Արտէն ծառի մը կոճղին զարնուելով՝ գետինն ինկաւ եւ նոյն անկումն իրեն այնչափ վնասեց որ ինք զին-քը կորսընցուց եւ մինչեւ առաւ հոն գրեթէ ան-շունչ անկենդան մնաց, ասոր համար Վարդայ ձայնն ալ պարապ տեղ օգը կը թնդացընէր: Երբ որ Վարդ խանջ ու վշտագին հանդարտ տեղ մը կը հանդչէր, Արտէն հազիւ թէ իր հարուածներուն ցաւերէն ու անզգայութենէն արթընցած՝ ճամբայ ելաւ ու այնպէս ուղղութիւն մը բռնեց որ իր ընկերներուն կարենայ հասնիլ՝ յուսալով որ Վարդ ալ անոնց քով կը գտնէ: Հասաւ ու գտաւ ընկերները, որոնք անձկութեամբ ու յուսով իրեն եւ Վարդայ կը սպասէին, սակայն զՎարդ չտեսաւ:

Ղղրմելի փախստականք որոշեցին որ իրենց վերջին ճիգն ի գործ դնեն ու ճեպով սահմաններէն հասնելով՝ յանդգնին անցնին եւ գոնէ իրենք ազա-տին, ատոյգ դնելով որ իրենց սիրելի իշխանը մեռած կամ նորէն գերի բռնուած է: Ղղրմելութիւնը, ջրոյ ու կերակրոյ կարօտութիւնն արտաքոյ կարգի էին. իրենց աս ազատութեան վիճակը՝ բանտարկութենէն ու գերութենէն շատ դէշ էր, իրենց զօրութիւնը նուազած էր, քալելու ոյժ չունէին: Բայց յոյսերնին բոլորովին կտրելու ժամանակ Աստուած իրենց օգնեց: Հայոց սահմաններն առանց պահապաններու գտնե-լով՝ անցան, եւ իրենց անձկալի սակայն դժբախտ հայ-րենակիցներէն կերակուր ու ըմպելի ըմդունեցան: Բայց դեռ իրենց բարերարներուն բերնէն լուր մը եւ Պարսից

ու Հայոց մէջ նորէն բորբոքած պատերազմին գոյժը չլսած, մէկէն ի մէկ Պարսիկ զօրաց պահեստի դունդ մը շանթի պէս իրենց վրայ ինկաւ եւ զամէնքը բռնեց, նորէն սահմանէն դուրս, նորէն խիստ կապա-նաց մէջ ծնդելու տարաւ:

Արտէն այսպիսի խօսքերով իր ու ընկերաց պատմութիւնը պատմած ատեն, զՎարդ գերի բռնող գնդին զօրագլուխն անոնց բանտարկուած անակն եկաւ. կրակ ու բաց աչուքներով, թուրը ձեռքը, մրելգին ու կատաղի խօսքերով. "Պոզուխեան օրէնքն ընդունա-ղին մահ չկայ, կը դաչէր. չանսայողին՝ դառն ու խայ-տառակ կախաղանի մահ է,, կ'ըսէր: Այն անօրէն հրամանին մէկը միայն հետեւեցաւ. մէկալնոնք ամէնն ալ մահուան դատապարտուեցան, որոնց մէջ առաջին նահատակները պիտ'որ ըլլային Վարդ ու Արտէն հաւատարիմք: Ուրացողը յաղթողի պէս ու ծաղրելով՝ իր աչքն առաքինի Վարդայ դարձուցած էր, որն որ աւելի անոր՝ քան թէ իր մեռնելուն վրայ զարհուրած, մարմարեայ արձան մը կտրած էր եւ բոլորովին ալ անյոյս ու անմխիթար կը կենար: Ան հաւատադրուժ ու վատ ոճրագործին, արբուխեանց, հաւատոց ու հայրենեաց մատնչին կենաց շնորհք կ'ըլլար, իսկ Վարդայ ու իր ընկերներուն կենաց թելը կը կտրուէր: Ո՛հ, զարհուրելի վճիռ . . . Վարդ կամաց կամաց իր մահուան ալ մօտաւորութիւնը միտքերնէրնէ դողալու սկսաւ. մտքէն շատ խուրհուրդներ, բիւր մտածմունք-ներ կ'անցընէր . . . Շատ անգամ "Արդեօք խաղաղ ձորը թող տալով՝ հայրենեաց ու կրօնի պարտքս կա-տարելուս համար է աս մահը, կ'ըսէր ինք իրեն. բան-տէն փախչելուս կամ գուցէ ուրիշ յանցանք մը գոր-ծելուս համար է աս պատիժը. թէ որ անցաւոր պա-տուհաս մը այնչափ ահագին կ'երեւայ, ինչ պիտ'որ ըլլայ մշանջենաւորը,,: Անմխիթարութիւնն ու տար-տարբը Վարդայ սրտին մէջ վայրկենէ վայրկեան կ'աւելնային. վատահամբաւ մահը դեռ դառն դահիճներէն չկանչուած, ինք իրեն Վարդ մեռցընելու եկած էր.

դժբախտ պատանւոյն աչուընները շլացան, շունչը հատաւ. հաւատքն ու յոյսն իր կենաց սիւները, որոնք այնպէս հաստատուն ու հզօր էին, շարժելու եւ խորտակելու նշաններ կու տային: Ի՜նչ, Վարդայ գթած ու հեզ եւ երկնաւոր Հայրը կրնա՞ր զինքը թողուլ: Ա՛յսպիսի թշնամանք ու խեղճութիւն մը կարելի՞ էր որ Վարդայ գլուխն իջնար: Ա՛յսու ամենայնիւ անոր անմխիթարութիւնը կամաց կամաց յուսահատութեան կը դառնար, ամենեւին յենարան մը չունէր, ձեռնտու ձեռք մը վար չէր գար, զինքն աս ողբալի անդնդէն հանելու բազուկ մը չէր երեւար: Զինքը ծաղր ու ծանակ ընող աղաղակներ կը հնչէին. անհաւատներն իր մինչեւ հիմակ ունեցած հաւատքն ու կրօնքը կը թշնամանէին . . . մեծամեծ ալեաց դէմ դնող հաւատքը հիմայ չնչանելու նշաններ կը ցուցընէր . . . երթալով մութն ու խաւարը զինքը կը պատէին . . .:

Պարսիկները Վարդայ ձեռուընները կապելու առին, ամենեւին ընդդիմութիւն չըրաւ. խօսք մը զրուցելու բերան չբացաւ. աչքը դետինը սեւեռած՝ դահճաց եռեւէն կ'երթար: Պարսիկ մ'անոր վրայ դիմալով, իրեն քանի մը մխիթարական խօսք զրուցեց, սակայն Վարդ իր ողբերուն ու պատերազմներուն մէջ ընկղմած՝ ամենեւին բան չլսեց: "Գուցէ, ըսաւ Պարսիկը, խօսքերէս աւելի պաղ ջուր մը զինքը կը մխիթարէ,,. եւ մէկ ձեռքը քակել տալով՝ անոր բաժակ մը ջուր առաւ: Վարդ ջուրը խմեց եւ աչուընները երկինք դարձուց . . . : Նոյն վայրկեանն երկնառաք լոյս մը սիրտը թափանցեց. կարծես թէ աղտու եւ յանդիմանական ձայն մ'իրեն այսպէս կը դոչէր. "Վարդ, ո՞ւր մնացին Շաւարշայ խրատներն ու քու խոստումներդ. քու հոգդ ու թախծութիւնդ քեզի շատ վնասակար կրնան ըլլալ . . . : Թող, Վարդ, վատասրտութիւնն ու յուսահատութիւնը մէկդի թող. յոյսդ Անոր վրայ դիր, որուն անպատում է զօրութիւնը, անչափ՝ սէրը: Ցուր իրեն քու վատահու-

թիւնդ. տուր ունեցածդ ու կեանքդ եւ գիտցիր որ անոնց տեղ երանալից կեանք կը ստանաս,,:

Յանկարծ կարծես թէ Վարդայ սրտէն մեծ գիշերը ջնջուեցաւ ու ցօրեկուան պաղպաջուն եւ պայծառ լոյսը նոյն տեղը գահ գտաւ. անմխիթարութիւնը հեռացաւ. Վարդ դարձեալ իր առաջին զուարթ նկարն առաւ. արիութիւնը նորէն իր ոսկրներուն մէջ մտաւ. ծոցին մէջ երկինք թռչելու փափաք մը ծառուեցաւ, ասոր համար շնորհակալութեամբ ու գոհութեամբ կը քալէր: Պարսիկներն այս զարմանալի ու յանկարծական փոփոխութեան սաստիկ զարմացան. անոր աչուընները՝ որոնք քիչ մ'առաջ այլայլած ու շփոթած էին, հիմակ հեզ ու քաղցրահայեցուածքով կը փալփլէին. դէղնեալ ու դիահման դէմքը՝ վրան վարդանման ու անոյշ գոյն մ'առնելով՝ կը զմայլեցընէր. ծռած գլուխը շտկուելով ու ծանր եւ դանդաղ կերպարանաց նկարագիրը մէկդի երթալով, արագընթաց ու վառվռուն պատանեկի նկարը նորէն եկաւ իր վրայ նստաւ: "Ազնիւ, պռոշաց ջուր տուող Պարսիկը, քաջարի մը այնպէս պէտք է որ մահուան ալ երթայ,,:

Այսպէս կախուելու տեղն եկան: Պարսից զօրագլուխը բոլոր գերիներուն արուքիւնն ու մանաւանդ Վարդայ քաջասրտութիւնը տեսնելով՝ կատղած էր, եւ ճակատը ձգտելով, աղբանները կրճտեցնելով՝ շատ մահուան մը միջոց կը փնտռէր: Բայց երիտասարդին ազնիւ ու հանդարտ վարմունքը, քաղցրութիւնն ու սիրուն պատկերն անոր անգութ սիրտն ալ շարժեցին:

"Ինծի նայէ, վատանշան պատանի, ըսաւ Վարդայ, կեանքդ կ'ուզե՞ս ազատել. մոգութեան օրէնքն ընդունէ ու եկուր մեզի հետ միացիր կռուոյ երթանք:

— "Ի՞նչ Պարսից օրէնքն ընդունիմ ու Հայոց դէմ կռուիմ. . . ո՛չ երբեք:

— "Ընդհատ, աղեկ մտածէ. երիտասարդութեանդ ու անձինդ խնայէ: Հայրենակիցներդ շատ

մարդ մեզի հետ միացաւ . . . մէյ մ՚ալ կը զգուշեմ՚ աղէկ մտածէ։

— ՚՚Այլազգ չեմ կրնար ընել. քու ուզածդ իմ խղճիս ու պատուոյս դէմ է։

— ՚՚Ի՞նարէ կ՚ըսեմ կեանք կամ մահ։

— ՚՚Ինօրէնութեան տեղ՝ մահ, ամթոյ տեղ՝ դերութիւն կ՚ընտրեմ։ Երկինքն ինծի օդնական է,,, ըսաւ ու մէյ մ՚ալ բերան չբացաւ։

Օրագլուխը մղեգնութեամբ վերջին անգամ Վարդայ նայելէն ետեւ, ՚՚Վէհին մահ,, պոռաց ու թռաւ անկից գնաց։

Վարդ տեսնելով որ ալ ազատութեան յոյս չկայ, միաբն Աստուծոյ վերացուց։ Նորէն իր ծնողքն ու ան նախնիքն երեւակայութեան առջեւ եկան, որոնք իրենց սուրբ հաւատքին ու հայրենեաց սիրոյն համար մեռան։ Յորդառատ արտասունք իջուց իր այտերուն վրայ՝ գիտնալով որ ինք ամայի տեղ, մացառներու մէջ ու անտուբբ գետին մը պիտի մեռնի եւ անթաղ մնայ ու անշուշտ գիշատիչ թռչնոց կերակուր պիտ՚որ ըլլայ։

Երբ որ ինք այսպիսի խորհրդոց մէջ էր, դահիճները լուռ ու մունջ կեցած՝ պատանւոյն ցաւագին նկարն ու պատկերը կը դիտէին. վերջապէս անոնցմէ մէկը Վարդայ վիզը խեղդն անցուց ու զինքն երկրէն քիչ մը վեր վերցնելով. ՚՚Ուրախ եղիր, երիտասարդ, գոչեց, մէկ վայրկենի մէջ դուն անդիի աշխարհք մեր վրայ կը ծիծաղես,,։ Վարդ այս խօսքերը լսելուն պէս՝ սոսկաց. Անցաւոր ժամանակ, Մահ ու Յաւիտենականութիւն իր մտաց առջեւ կ՚երեւեւեկին։ Դժբախտ պատանին մէյ մ՚ալ իր չորս կողմը նայելով՝ գոռաց. ՚՚Թէ որ հոս առաքինի ու արդար մարդ մը կայ նէ, երթայ թող աս բօթը Հայրենեացս ու սիրելիներուս տանի եւ զգուշէ որ զՎարդ Մամիկոնեան կախեցին,,։ Այսպէս խօսելէն ետքը լռեց եւ լի յուսով երկինք կը նայէր։

Մէյ մ՚ալ նոյն վայրկենին պատերազմի աղաղակ, գոռում գոչում մը բրդաւ. Հեռուէն պարսկա-

կան զօրք երեւցաւ. անոր առջեւէն եկողը կամ մանաւանդ երկրի վրայ՝ եղջերուի նման, օդի մէջ սրաթռիչ արծուի պէս խոյացող առաջնորդը դէպ ի կախաւողներուն կը վազէր։ Երեւելի Պարսիկ իշխան մըն էր. եկաւ ու տեսաւ. ՚՚Կեցէք,, պոռաց եւ զՎարդ դարձեալ գետինն իջեցընելով ու վզէն խեղդը մէկդի առնելով՝ նորէն սրացաւ մօտեցող զօրաց գլուխն անցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Կռիւ Հոռոյ վրայ։

«ՀԱՒԱՏՔն ու սէրն արիութիւն կը ծնանին, Աստուծոյ բազկաց զօրութիւնն անթիւ անհամար զօրքը՝ փոշւոյ պէս կը ցրուէ, կ՚ըսեր Մանդակունի կաթողիկոսը։ Աստուած մեզի հետ ըլլալէնետեւ, վախնալու ինչ կայ,,։ Պարսից բանակը շատ հեռու չէր. Վահան ներսեհապատ գեղը գալով՝ հոն զօրաց կարգ դրաւ. իր քիչ՝ բայց քաջ ու հոգեկից զօրքն երեք բաժնեց։ Միջին բաժինը՝ քաջածիգ Սահակ մարզպանին յանձնեց. ալ թեւը՝ լայնալեզ աղեղ վերցընող Խարշդ Վահեւունւոյն տուաւ, անոր քով նիզակակից դնելով զԹաբկէն Սիւնին, արագոտն Ատոմ Գնունին եւ զՓապակ Պալունին, ամէն մէկուն հեծելոց վաշտերովը, ձախ թեւը՝ Ներսեհ Կամսարականին ու անոր Վահան եւ Հրահատ եղբայրներուն իշխանութեան տակ ձգեց, անոնց օգնական նիզակակից տալով իր վատակ եղբայրը։ Իսկ ինք քաջերովը մէկտեղ զվբէն Վանանդեցին՝ հսկան ու երեւելին, եւ զՊապ Արտակունին իրեն թեւ թիկունք առած բոլոր բանակին օգնելու պատրաստութիւն կը տեսներ։ Վահան իր յոյսն ու ակնկալութիւնն Աստուծոյ վրայ

դրած էր, որն որ ստուգիւ կընար իրեն զօրութիւն ու յաղթութիւն տալ։ Արտներսեհ սպարապետին հակառակ, բիւրաւոր պարսկական զօրաց եւ անոնց հետ եղող հաւատադրուժ Հայ իշխանաց դէմ պիտ՚որ ելլէր, հայրենեաց ու ազգին մատնիչներուն դէմ պիտի կռուէր, որոնք Աստուծոյ հաւատարիմ չըլլալուն փորձն առած ու պատիժը շատ անգամ գտած էին։

Արեգական ճառագայթները դեռ նոր աշխարհքս տաքածուելու առեն, Կատուշներն ու Սիւնեաց դենակորոյս դունդն արագ ու ճեպով եւ ահագին սաստկութեամբ Հայոց վրայ յարձակելու սկսան։ Վահան անոնց դէմ քաջութեամբ կռուինք ընելու ժամանակ, արդէն Պարսից գնդերը Հայոց աջ թեւին հետ խիստ կը պատերազմէին. թեպետ անոնք Խարշդ զօրավարն ու Հայագնդին մեծ մասը փախչելու ստիպեցին, սակայն մէկ ու մէկալ կողմանէ ալ շատ հոգիներ՝ ոմանք անդունդ եւ ոմանք ալ երկինք գացին ու կ՚երթային։ Սահակ մարզպանն ու Արտներսեհ Պարսիկը դիմացէ դիմաց եկած առիւծներու պէս իրենց նժոյգներուն վրայ կանգնուած էին. երկու անշարժ ու անառիկ վէմեր՝ ո՛չ շանթէ մը եւ ո՛չ անոր սաստկակոծ հարուածէն կընային շարժիլ կամ անկից վնաս մը կրել։ Երկուքն ալ իրենց երկայն նիզակներն երեք անգամ շարժելէնետեւ, ուժգնութեամբ իրարու վրայ դիմեցին. պարապ ելաւ զարնուիլը. դողդոջուն շառաչմամբ նիզակներուն կտորներն երկիր գամուեցան, քանի մը կտոր ալ բարձրացան երկինք ելան։ Ձիուհետեւ ըմբիշներն իրենց առիւծի երիվարներովը քովէ քով եկած միացած՝ մէկզմէկ պատռել կ՚ուզէին. իրենց թրերն ալ փշրեցան, ալ գործածելու վնաս չէր մնացած, անկից ետքը թեւն ու բազուկն էր գործողը. ով որ նախ վեր կը հանէր վար կ՚իջեցնէր՝ սաստիկ հարուածն անվրէպ կուտար. հարուածէն՝ մոլեգնութիւն, մոլեգնութենէն՝ պլլայլութեան ու գազանութեան մղումներ կը հետեւէին. իրենց ամբողջ մարմինները կը դողդողային. Սահակ

զԱրներսեհ, Արներսեհ զՍահակ գեհին կործանել կը փափաքէր. կարծես թէ երիվարաց վրայ կռփամարտիկ կռիւ մը կ'ըլլար: Վերջապէս երկու նահատակներուն զօրութիւններն ալ նուազեցան. բայց Արներսեհ աւելի ակարացած, ձիէն ինկաւ ու ահագին բազմութեան մէջէն որոգայթէ մը պրծող թըռչնոյ պէս փախաւ, որով եւ Սահակ նորէն հոգի առաւ ու զօրացաւ:

Այսպէս ամէն դի պատերազմը գրգռուած աւուն, Վահան իր աչ թեւին փախուստն ու թշնամեաց գոռոզանալը դիտելով՝ զարհուրելի ձայնով գոռաց. "Վրէն վանդեցի, գնա աչ թեւին թշնամեաց վրայ եւ ան ակարներուն՝ քու ահագին զօրութիւնդ ցուցուր,,: Վրէն սաստիկ չփոթութենէն ու յանկարծական խռովութենէն ահաւոր մէջ մնած, իրեն հակայ ըլլալը մոռցաւ. ակար ու անզօր տղու պէս "Ես չեմ կրնար, վրաս մի վստահիր, պատասխանեց. այսպիսի աւուն ես ինչ կրնամ ընել,,: Ան աւուն Վահան ինք վինքը խաչի նշանով կնքելով՝ իր հետեւորդներով երիվարովը վազեց. Նժուդին՝ օդը դոռացընող հովի պէս սրալը բաւական չէր, Վահան անոր վրայ յառաջանալու նշաններ կը ցուցընէր. ինկաւ մէկէն քաջարին թշնամեաց աջակողմեան թեւին վրայ. Հոն հասան երկու զարմանալի եղբարքն ալ՝ Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարականներն եւ անկից ետքը սկսան . . .: Ան երեք աքանչելի մարտիկներուն արութեան գործքերն ու քաջութիւններն ո՞ր ականատես մարդը կրնայ տեղնիտեղ պատմել կամ լսելէն ետեւ մարդին մէջ նկարել: Ո՞վ կրնայ ստորագրել թշնամեաց ահագին բազմութիւնն ու անդթութիւնը, իր հանած խիտ ու թանձր ամպերու պէս փոշին՝ որն որ երկինքն ու երկիրը կը պատէր, ան սաստիկ գրգռութիւնը՝ որն որ հոգիները՝ հուր կը վառէր . . .: Առաջին խառնուրդին մէջ՝ սաղաւարտներն ու վահանները կոր կոր եղան, նիզակներն ու սլաքները շառաչելով կոտրտեցան. տեղ մը՝ երիվարներու դիակներ, ուրիշ տեղ մը թափառող

ձիերու խմբեր կը նշմարուէին, ասդին անդին մեռած վէնուորներ պառկած էին, շատ տեղ ալ դեռ շունչ տուողներ, որոնց ողբն ու հեծեծանքը հազիւ կը լսուէր. կարծես թէ այլազգի ու այլատեսակ բիւր գազանաց կռիւ էր եղածը:

Երթալով աւելի դառն ու խիստ կ'ըլլար խառնուրդը: Թշնամեաց հատու սուրն ու բարկութիւնը սաստիկ էր, անօթի գայլերու պէս ուրիշին ազիքներովն իրենց սիրտը յագեցընել կը փափաքէին, բայց Հայք անոնց հուրն ու զօրութիւնը մէկ երկու հարուածով չզատեցին: Վահան զվէն խորհանքը մեռցուց, շատ արիներ անդունդ խրկեց եւ ուրիշ դիակնց բազմութիւն մ'ալ անոնց վրայ դիզեց. նոյնպէս Ներսեհ Կամսարականն ալ զվէնասպ իր երիվարէն մղեց գեհին կործանեց ու անարգ վայրենի գազանի մը պէս զինքը սաստկացուց. ուրիշ քաջ Հայերը՝ զՀրահատ Կամսարական, զՆերսեհ Երուանդունին եւ զՇաւարշ Ծերունին ու անոնց ըրած աքանչելի գործքերն ոչ թողուցմ. Թշնամեաց ձախակողմեան թեւին չարդը, ցիր ու ցան ըլլալն ալ ինչպէս մոռնամ. կըրնամ արդեօք ըսել որ ան ահագին հակառակորդաց բանակը Հայք գրեթէ բոլոր չնչեցին ու փախուցին . . .: Այսու ամենայնիւ ըրին: Այնուհետեւ քանի մը տկար ու վատասիրտ Հայեր ու անոնց հետ մէկտեղ Բարշէն՝ Պարսից փախչելը տեսնելով, նորէն հոգի ու շունչ առին եւ փախչողներուն ետեւէն հնան: Թուան անոնց օգնութեան Ներսեհ Երուանդունին ու Շաւարշ երեւելին ալ, եւ Պարսիկներուն զօրքը սահմաններէն դուրս մղեցին. սակայն հոն Պարսից զօրաց գունդ մ'ալ փախչողներուն հետ միանալով՝ դարձեալ կռիւը սկսաւ: Մէկէնմիկ Հայերն ու Պարսիկները նորէն անշարժ կեցան. գոչիւնն ու թնդիւնը նորէն որոտաց, դարձեալ պատերազմն ու չարդը սկսաւ:

Վերիններուն ազատութեան վայրկեանը հասած էր. զվարդ կախելու առեն՝ Պարսից իշխանին գալուն ու "Նեցէք,, պոռալուն րոպէն աս էր. անկից

եղբը դերիներուն նայող չկար։ Վարդ իր ընկերներովը քիչ մը հոգի առնելէն ետեւ, Աստուծոյ դոհութիւն տուաւ որ զերեզք մահուան վերջին ժամանակ ազատեց. անկից եղբը վազեց ու բանտարկեալ կեցած անկան մէջէն Համազասպին իրեն տուած թուրն առաւ եւ Հայոց օգնելու դնաց։ Պատերազմին խառնաշփոթութեան առեն իր ընկերներովը մէկտեղ Հայոց կողմն անցաւ։ Ազատութեան ուրախութիւնը մեծ, սակայն հաւատոյ ու հայրենեաց համար Պարսից դէմ կռուիլն իր սրտին շատ աւելի մեծ զուարթութիւն էր։ Հայք իրենց նոր եկած օգնականները դիտելով եւ անոնց մէջ քաջ ու վառվռուն երիտասարդը՝ զՎարդ նշմարելով, ապշեցան. զօրաւոր ազդեցութիւն մը՝ կարծես թէ իրենց սրտին իմաց կու տար անոր մասին։ Տուին իրեն անմիջապէս յաղթ երիվար մը ու գլուխը սաղաւարտ դրին, որոնցմով Վարդ կրկին կենդանութիւն ստացաւ. եւ ան զարհուրելի խառնդիխին մէջ մտնելու առեն՝ իր եւ ուրիշի մը աչուընեն իրարու զարնուեցան։ Սառեցաւ մնաց Վարդ. "Ո՜հ, իմ ազնիւ բարեբարս, դուք հո՞ս էք եղեր,, պոռաց ու աչքին ուրախութեան արցունքներ թափելով՝ թեւերը բացաւ, զներսեհ երթալ դրկել կ'ուզէր. սակայն ներսեհ իրեն նշան ըրաւ որ պատերազմելու սկսի եւ եղբը . . .։

Վարդ Երուանդունւոյն առջեւ խիստ կը պատերազմէր. փոխադրակիր հովի մը պէս յառաջ երթալով՝ դիմացն եկողը գետինը կը կործանէր։ Նոյն առեն ներսեհին ձայնը զինքն ետ կանչեց. "Վարդ, դոչեց, աջակողմեան թեւին օգնութեան դնա. փութա, աճապարէ ան նեղ մտնող հայազնդին օգնելու,, Վարդ առանց մտածելու՝ ձին մտրակեց եւ իր ընկերներովն ու բոլոր խմբովը մէկտեղ հոն գնաց։

Շաւարշ իշխանը, որն որ ան հայազնդին գլխաւորն էր, թէպէտ սպիտակալեզ, սակայն երիտասարդի պէս ու քաջութեամբ կը կռուէր։ Պատերազմին բորբոքման առեն, յանդգնեցաւ քիչ հոգւով շատ

յառաջ գնաց։ Պարսկաց բազմաթիւ գունդ մ'իրեն դիմացն ելլելով՝ դրեթէ իր մնացած բոլոր հաւատարիմները սրերու եւ նետից հարուածներով երկիր կը խորտակէր. դուցէ վայրկենէ մը զինքն ալ՝ զՇաւարշ յաղթանդամն ու աքանչելին իր մշանջենաւոր ննջարանը խրկէր, թէ որ Վարդ Երուանդունւոյն հրամանաւը շանթարձակ երագութեամբ ան քաջ ու հոգեւից ծերունւոյն օգնութեան չդար։ Երկայն առեն պատերազմեցաւ Վարդ իրեն անծանօթ եղող ծերունին ազատելու համար. վերջապէս ան միայն կրցաւ յաջողցնել որ անոր վրայ թշնամիներէն քանի մը թեւթեւ հարուածներ իջնելէն ետեւ, առնուն զինքը կռուէն հեռու տանին ու ապահով տեղ մը դնեն։

Պատանւոյն սաստիկ կրակն ու բոցը Պարսիկները քիչ մը լքուց. բայց մէկալ կողմանէ ալ աւելի կատղեցուց. նորէն խիստ ու դաժան կռիւ մը սկսաւ։ Ներսեհ փափաքելով նոյն մարտին վերջը տեսնել եւ անձամբ ալ Վարդայ արութիւններուն հանդիսատես ըլլալ, վազեց ան տեղն եկաւ եւ առաքինի պատանւոյն ամէն շարժուձեւն ու գործքը մտադրութեամբ կը դիտեր։ Շատոնց արդէն թանձր ու մթին փոշւոյ ամպ մը երկու բանակներն ալ ծածկած էր. Հայք կրկին զօրութեան դէմ կը կռուէին. թշնամեաց ահագին ոյժը նոյն տեղը ժողվուած էր։ Մահացու նետից անձրեւ մը Հայոց ու Պարսից գնդերը թրջած էր. արեան լճի մը մէջ՝ օգնութիւն տեսնողը խիստ պէտք էր ուրախանալ. ասոր համար Հայոց զօրքը Վարդայ բերած նոր օգնութիւնը խրախուսութեան աղաղակներով ընդունեցաւ։ Զարհուրելի կերպով կ'իջևեր երկու զօրաց մէջէն ալ մահը։ Հայերն իրենց նոր եկած ձեռնտուութեամբ հոգի եւ ոյժ ստացան. Պարսիկները Վարդայ աքանչելիքը տեսնելով՝ յուսահատեցան։ Վարդ առանց վերք առնելու՝ վերին բազկէ մը պաշտպանուած՝ շարունակ յառաջ կ'երթար, բայց . . . ո՜հ, յանկարծ . . . ծանր . . . սաստիկ հարուած մը անոր գլխին իջաւ ու իր սաղաւարտն երկու ճեղքեց . . . թնդաց

դունչեց մէկ կողման ուրախութիւնը, մէկալ կողման զարհուրանքը։ Վարդայ մարմինը, անոր ամէն մէկ անդամը սարսռաց. դժբախտ պատանին ահագին հառաչանքէն խելքը կորսընցուցած էր. "Ո՜հ, Աստուած,, գոչելով՝ երիվարէն վար իյնալու տեղն, Ներսեհ եպիսկոպոսունին կարծեց որ իր սիրելին հոգին փչեց։ Ինք նորէն զօրաց քաջալերը տուաւ ու երկու վայրկեանի մէջ Պարսիկները փախչելու եւ անձնատուր ըլլալու ստիպուեցան։ Նոյն տեղն մէկ կողմանէ ինք, ուրիշ կողմանէ մ'ալ երեւելի Պարսիկ մը դէպ ի Վարդ վազեցին. Երուանդունին պաշտպանութեան տուրը հանեց եւ քիչ մնայ Պարսիկին կուրծքը կը խոթէր. բայց . . . Պարսիկն իր ամէն զէնքն ու երիվարը թող տալով, եկաւ Վարդայ ոտքն ինկաւ ու իր սիրելին եւ աւաքինին լալու սկսաւ՝ պատմելով նախ Ներսեհին մէկ երկու խօսքով իր Վարդայ հետ ունեցած յարաբերութիւնը։

Այս տեղս Շաւարշ առանձնական ու մենաւոր տեղ մը նստած ցաւոց ու խորունկ մտածմանց մէջ էր։ Իր անձնասէր ազատչին հասակն ու կերպարանքն առջեւը գալով՝ իր մտաց մէջ հին յիշատակներ կը յարուցանէին։ Վահանայ նոր ու մեծ յաղթութիւնը, աս վերջին պատերազմին մէջ Պարսից ցուցուցած յուսահատական կատաղութիւնն ու անոնց կոտորածը զինքն ըստ մասին կը խռովէին։ "Այնպիսի գործքերէն եւս, կ'ըսէր ինք իրեն, իմ ցանկալի Վարդս՝ Պարսկաստանէն, բանտէն կամ մահուընէն ինչպէս կրնամ ազատ տեսնել. անշուշտ մինչեւ հիմայ զինքը մեռցուցած պիտ'որ ըլլան,,։

Շաւարշ այսպիսի խորհրդոց մէջ եղած տեղն՝ Երուանդունւոյն բերնէն իր ազատչին անունը լսեց։ Ան լուրը կարծես թէ ծերունւոյն բոլոր անդամները կտոր կտոր ըրաւ եւ ամբողջ մարմինն ալ վերքերով լեցուց, որովհետեւ իրեւ ստոյգ միտքը դրած էր որ ան աքանչելի պատանւոյն կեանքը մոլեգին թշնամեաց հարուածներէն պիտի չազատի։ Այսու ամենայնիւ իր

սիրելին տեսնելու փափաքն իրեն այժ տուաւ ու այսպէս գոչեց. "Երթանք, ցանկալի բարեկամ, Վարդին երթանք. անոր հետ մեռնիլ կ'ուզեմ,,։ Ներսեհ իրեն իմացուց որ պատերազմը լմընցաւ եւ յաղթութիւնն ալ իրենց եղաւ. սակայն կարծելով որ Վարդայ վիճակը գէշ է, չէր ուզեր որ Շաւարշ անոր քովն երթայ, որպէս զի չըլլայ թէ յանկարծական ուրախութիւնը պատանւոյն աւելի վնասէ կամ թէ Շաւարշին անհանգստութիւնն աւելի սաստկանայ։ Սակայն Շաւարշ զՆերսեհ կը ստիպէր ու "Թող, բարեկամ, կ'ըսէր, թող անոր երեսնամ. գոնէ իրրեւ անծանօթ միայն անոր դէմքը տեսնեմ,,։ Ներսեհ զինքը մխիթարեց ու ազաչեց որ քիչ մը համբերէ. "Վարդ, բաւ Շաւարշին, քիչ մ'անհանգիստ է, կեցիր երթամ ես տեսնեմ ինչպէս է, եւ եաքը մէկտեղ կ'երթանք,,։

Ներսեհ դեռ Վարդայ քով չգացած՝ երիտասարդին առջեւ գեղեցիկ տեսարան մը բացուած էր։ Ողբացող Պարսիկ իշխանն աննշան մարդ չէր. անոր համար Երուանդունին անոր պատմութիւնը լսելէն եաեւ, իրեն սիրոյ նշան մը ցուցուցած՝ Շաւարշին քով գացած էր։ Անկից եաքը սկսաւ Վարդ իր մտաց շփոթութենէն արթընալ ու գլխոյ ծանրութենէն թեթեւնալ։ Իր սաղաւարտին վրայ իջած ահագին հառաչածը գլխոյն չէր հասած, միայն անոր սաստկութիւնն ու թնդիւնն էր զինքը խլացընողը։ Վարդ կամաց կամաց աչքը բանալով՝ քովը Պարսիկ մը տեսաւ . . . սակայն ինչ ուրախութիւն ունեցաւ՝ երբ ճանչցաւ որ Երուանդունւոյն ապարանքն եկող պատգամաւորն է. ինք Պարսկաստան բանտի մէջ եղած տեղն՝ վրան գթացողն ու զինքն անկից ազատողն է։ Ոտք ելաւ, ինկաւ իր բարերարին վիզը, եւ անոր հետ պագնուելով՝ հարցուց որ իր քովն ինչպէս եկեր է։ "Թէ որ, բաւ Վարդ, քեզի պէս մը հասած է կամ հայագունդ մը գերի բռնուած ես նէ, գիտնաս որ անմիջապէս հատուցումը կ'ընդունիս ու ազատ ես,,։

"Հայագնդէ մը բռնուած չեմ, պատասխանեց իշխանը, այլ ես իմ կամքս քեզի եկայ, սիրելի Վարդ, ան սոսկալի Հարուածը տեսնելով: Երբ որ պատերազմը լմընցաւ ու մեկալնանք փախչելու սկսան, ես քեզի վազեցի, որպէս զի քու վիճակդ իմանամ եւ կը յուսամ որ քեզի պէս առաքինի պատանեկի մը թողութիւն կ'ընդունիմ" ի հարկէ քեզի դէմ կռուելուս համար,,:

Հյոպիսի խօսքերէն ետեւ, Պարսիկ իշխանը Վարդէն խնդրեց որ իրմէ բաժնուելէն ետեւ իրեն դիպածները պատմէ: Վարդ անոր փափաքը կատարեց. ինք ալ անկից շատ բան իմացաւ եւ դեռ այլեւայլ բաներ լսելու վրայ էր, երբ որ մեկէնիմեկ Ներսեհ եկաւ եւ զՎարդ ուրախացուց: Երուանդունեաց ներկայութիւնը Վարդայ սրտին այնպէս սաստիկ ազդեցութիւն ըրաւ՝ որ ցնծութէն տղու պէս սկսաւ լալ: Թէպէտ քիչ մ'առաջ երկուքն ալ մեկզմեկ տեսած էին, սակայն ատ կրկին ու մօտաւոր տեսութիւնն երկայն ատեն թէ մեկը թէ մեկալն անշշունչ անմռունչ դիմացէ դիմաց կեցուց. անոնց կերպարանաց ու դէմքին վրայ գոլթն ու սերը նկարուեցան. վերջապէս իրարու ծոցն ինկան, շատոնց բաժնուած սրտերը նորէն միացան: Լռութիւնն ու խաղաղութեան համբոյրը բիւր խօսքերու տեղ բռնեց. եւ երկայն դրկախառնութենէն բաժնուելով՝ Վարդ այսպէս սկսաւ. "Փառք Աստուծոյ, որ իմ անձկալի բարերարս մէյ մ'ալ կրցայ տեսնել. ատ կենացս մէջ դարձեալ զձեզ տեսնելու յոյսս կտրած էի, սակայն Աստուած ատ շնորհքն ալ ըրաւ:

"Դա եւ Շաւարշ, պատասխանեց Ներսեհ, մարդկան բախտը Վարոյնն վրայ դրած էինք մեր ակնկալութիւնը: Աւասիկ զքեզ, սիրելի Վարդ, շատ արիածներէ ազատեց եւ ատ խիստ պատերազմէս ալ անփորձ հանեց: Երթանք այսուհետեւ, ատ պատերազմիս ահաղնութենէն հեռանանք. մեր ցանկալի հայրենիքն երթանք. եկուր, ալ զքեզ քու սիրելի-

ներուդ տանիմ, բայց ես միայն չեմ տանիր, այլ քու սիրելի մօրեղբայրդ ալ մեկտեղ կ'առնենք, աքանչելի Շաւարշը՝ որն որ ասկից շատ հեռու չէ:

"Ա՛խ, պոռաց Վարդ փալփլուն աչուըներով, ո՞ւր է, կ'աղաչեմ հոս կանչեցէք. կամ թէ որ հեռու է նէ, ըսել տուէք որ իր որդին . . . Վարդ զինքը տեսնել կ'ուզէ: Կ'աղաչեմ կը խնդրեմ, իրեն երթանք. իմ տկարութիւնս ոչինչ է. պատերազմի մէջ առած Հարուածս Երկինքը գլխէս հեռացուց:

"Շատ մօտ է, պատասխանեց Երուանդունին, կարծածէդ աւելի մօտ է: Ան դժնդակ կռուոյն մէջ իր աչքին առջեւ պատերազմեցաւ, քու կեանքդ իր կեանքին համար վտանգի մէջ դրիր: Վարդ, Շաւարշն էր ան՝ որ թշնամեաց ձեռքէն արուեստիւ կրցար ազատել. դուն՝ այլազունած ծերունին դաշտի վրայէն մեկդի տանել տուիր. ինքն ալ զքեզ չէր ճանչցած, բայց երբէն իրեն իմացուցի որ իր կեանքն ազատողը դուն ես: Հիմակ ինք շատ աղէկ է, ամենեւին բան մը չունի:

"Ասոյց ինչո՞ւ համար հոս չի գար, կրկնեց այլայլութեամբ ու յուզով Վարդ, ինչո՞ւ մեզմէ հեռու կը կենայ,,: Ան ատեն Երուանդունին դուրս ելաւ եւ զՇաւարշ առած՝ նոյն տեղն եկաւ: Վարդ չէր կրնար տարակուսիլ որ Ներսեհին հետ եկողն ով է. բոլորովին ապշած անոր կը նայէր, որն որ "Որդեակ ու Վարդ,, գոչելով՝ թռաւ Վարդայ գիրկն ինկաւ:

Ա՛ստուած լեզուի կամ գրչի մը անկարելի է այնպիսի տեսիլ մը ստորագրել, ուր երեւան կ'ելլեն բիւրաւոր զգացումներ, ամենաարձակ երկրաւոր երջանկութիւն մը, շատ ժամանակէ վեր մեկզմեկ չտեսնող երկու սիրելի անձանց նորէն տեսնուիլը, կեանք ու վտանգ մսխու, ազատութիւն եւ ուրիշ ասոնց նման բաներ: Անյուսհետեւ ցաւ ու վիշտ աներեւոյթ եղած էին. նկար մը՝ որուն մէջ այլեւայլ անձանց զգացմունքն ու ձեւերը կը փայլէին, մարդ հեռուէն ալ տեսնելով՝ կը գմայլէր: Վարդայ դէմքը հեզ ու զուարթ

էր, կերպարանքն ու հասակը վայելուչ եւ բարձր. զգեստը զինուորականի ամենեւին նշան չունէր. Վահրճին ամրոցէն ելլելու ժամանակ ամենայն ինչ պարսիկ քաղաքացւոյ մը նման հագած՝ քովը միայն Համազասպայ իրեն տուած թուրը կը կրէր, զոր որ հիմայ քովէն մէկ դի ձգած, իր վրանին տակ՝ կուշտ մէջ երկու ճեղքուած չքնաղ սաղաւարտին քով դրած էր: Շաւարշ ան սքանչելի երիտասարդին տեսութեամբը զմայլած, անոր ճակատը համբուրելէն եւ աչուընեերէն ալ քանի մը մարգարիտ գետին թափելէն ետեւ, վերջուց զանոնք Երկինք ու հոն դամած՝ բարձրելոյն շնորհակալ կ'ըլլար որ զինքը հասցուց իր երկրորդ որդին նորէն տեսնելու: Երկայն ատեն այսպէս զմայլման մէջ եղած ատեն՝ Ներսեհ զանոնք չխռովելու եւ նոյն ուրախութեան մէջ թող տալու համար, քաշուեցաւ քիչ մը հեռու գնաց եւ ինքն ալ շփոթած ու խրախացած անոնց կը նայէր: Անդին Պարսիկ իշխանը նստած՝ սպիտակալի ծերունւոյն, Շաւարշին կը նայէր, ան քայլին՝ որն որ խիստ պատերազմի մը մէջ մնած անհնարին յարդ տուած էր: Բաբերաւ Պարսիկը՝ Վարդայ թմբրութենէն ու արթնութենէն եւ մէկդմէկ նորէն ողջ առողջ տեսնելու ուրախութենէն՝ սաստիկ պլլայլութեան մէջ էր, գրեթէ ինք զինքն ալ կորսընցուցած, անոր համար գացած վէմի մը վրայ նստած էր: Ան ատեն քանի մը Հայ զինուորներ Պարսկին յառաջագոյն մէկդի թողուցած նժոյգն ու զէնքերն իրեն բերին. երիվարն իր գլխուն վրայ տարածուող ու հովանաւոր ծառին կապեցին, զէնքերն ալ անկից կախեցին ու քովէն մեկնեցան գացին: Ազատաբարոյ իշխանը կամաց կամաց դարձեալ հանդարտելով եւ ան երկու ազգականները տեսնելով՝ մէկ կողմանէ կը զարմանար, մէկալ կողմանէ ալ կ'ուրախանար որ աս սքանչելի վայրկենին գլխաւոր պատճառն ինքն եղած էր: Ա՛ս նորանշան ու նկարագեղ դիրքին մէջ չորս հոյակապ մարդիկները կեցած, նոյն զուարթաբար ժամուն մէջ, ամէնքը՝ մարդուս

աղէտքն ու ցաւերը մոռցընել տուող արբշռութեան մը մէջ ընկղմած էին, մինչեւ վերջապէս դարձեալ արթընցան եւ մարմնով ու մտօք ալ միաբանած կը զուարճանային: Ա՛լ պատերազմն ու հոգերը դադրած էին. անոր համար Շաւարշ ու Ներսեհ դեռ Վարդայ սքանչելի ազատութեան պատմութիւնը չլսած, ուզեցին զինքն իր փափաքած, շատոնց տեսնելու տենչացած մարդիկներուն տանիլ ու պարապ տեղ հոս չդանդաղիլ:

Վարդայ սաղաւարտին վրայ իջած հարուածն ոչինչ էր. Շաւարշայ վէրքերը վտանգաւոր չէին. երկուքն ալ բաւական հանգիստ էին, միայն հայրենիքէն դուրս գտնուիլն ու սիրելի մերձաւորներէն հեռու ըլլալն իրենց մեծ չարչարանք էր: Անոր համար անմիջապէս ճամբայ ելան ու քիչ մ'ատենէ եռքը Վարդ ու մեկալ Ազատները, Արտէն եւ իր բոլոր ծառայակիցները բուն Հայոց բանակը հասան: Միայն Պարսիկ երեւելի իշխանը կամ Վարդայ բարերարը պատանւոյն բիւր թախանձանացը չանսալով, շատ արտասուք թափելէն ետեւ՝ բաժնուեցաւ Հայոց սահմաններուն քով, եւ Պարսկաստան գնաց մէյ մ'ալ զՎարդ՝ իր սիրելին ու առաքինին չտեսնելու համար:

Վարդայ գալստեան լուրը բոլոր բանակը թմբնգացուց. Մամիկոնեան Վահանայ ու Վասակայ ուրախութիւնն արտաքոյ կարգի եղաւ. իրենց սիրելի եղբօրն ընծայած սիրոյ նշաններն անթիւ անհամար, գութն ու մեծարանքը չափէն աւելի էին: Սակայն Վահանայ սրտին ցաւն ու տրտմութիւնն ալ սաստիկ էր, վասն զի զմայրը գէշ վիճակի մէջ թողուցած ու դառնագոյն գուժեր ալ առած էր: Ասոր համար ելաւ ինք ամէնէն յառաջ Տարօն երթալու, որպէս զի թէ որ զՁուիկ դեռ աշխարհքիս մէջ գտնէ, իրեն յաղթութեան աւետիսը տայ եւ զինքն աս մեծագոյն ուրախութեան ալ պատրաստէ:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Ո–բախո–ինեան լռո–մը։

ԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ ապարանիյ մէջ արդէն խրախուսթիւնը սկսած էր, որովհետեւ Զուիկ իր ծանր հիւանդութենէն ազատած կ'երեւար։ Ան տրտմագին նամակին իր Վահան որդւոյն դրեց եւ քանի մ'օր ծանր հիւանդ ու անզգայ պառկելէն ետեւ, նորէն սկսաւ հանդարտութեան ու հանգստութեան նշաններ ցուցընել եւ օր բան օրէ կ'աղեկնար։

Զուիկ ան դժնդակ ու վայրենի պատերազմին առենն ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ աղօթել. ուստի սակայ Արտաշէս որդւովը մեկտեղ սենեակի մը մէջ փակուած՝ անձկութեամբ ու արտասուօք Աստուծոյ կ'աղաչէր որ աս կռիւն ալ յաջողութեամբ լմընայ, որպէս զի կարենայ իր սիրելի որդիքը տեսնել, կարող ըլլայ աշխարհքը՝ խաղաղ, կրօնքը դարձեալ իր առաջին պայծառութեան մէջ տեսնել։ Այսպիսի աղօթքէ մը ետքը, երկուքն ալ կ'ելլէին ու մէկզմէկ մխիթարել կը ջանային, սակայն ինչ մխիթարանք, որպիսի վհերտա ակնկալութիւն։ Զուիկ

Վահանայ քաջութիւնը դիտէր, սակայն թշնամեաց սէն ու կատղութիւնն ալ լսած էր։ "Ո՛հ, կ'ըսէր ինք իրեն շատ անգամ, դուցէ ան՝ վերջին անգամ եղած ըլլայ... դառն բաժանում, մշտնջենաւոր անջատում եղած ըլլայ ան վերջի դիշերուան բաժանումը... ան, կարող ըլլայի ղէնջացեալ որդւոյս եւ հաւատոյ մէջ եռանդուն եղող որդւոյս հրաժարական ողջոյն մը տալ"։ Զուիկ սոսկալով մէկ կողմանէ կը հաւէր կը մաշէր, մէկալ կողմանէ ալ ուրախ էր, որ այսպիսի առաքինի որդի ունի. եւ ան տրտմութիւնն ալ փարատելու համար, ուրախ զուարթ ըլլալու համար, երբեմն երբեմն յստակ ու պարզ օդը կ'ելլէր կը զբօսնուր։

Այսպէս օր մը որդւոյն հետ դարձեալ պտըտելու՝ անոր հետ խօսակցելու ժամանակ "Այսպէս չէ՞ մի, Ա՛րտաշէս, ըսաւ իրեն, Աստուած ամէն բան կը հոգայ. մարդկային երջանկութիւնն ու դժբախտութիւնն Անոր ձեռքն են. ուրեմն Անոր յանձնենք աս մեծ պատերազմներուն յաղթութիւններն ալ եւ Վահան ու Վասակ եղբարդդ բախտը։ Խարձրելոյն կամքը յաւիտենական օրէնք է, բոլոր իր ըրածներն ալ բարի, նաեւ անոնք՝ որ մեր կամացը հակառակ են"։

"Այնպէս է, սիրելի մայր" պատասխանեց Արտաշէս, եւ եղբարդն երջանիկ ու դժբախտ վիճակը միտքը բերելով կարմրայտ դէմքին վրայ շատ արցունքներ սփռեց։ "Բոլոր մարդիկ եւ ուրիշ բաներն Աստուծոյ ձեռքն են եւ առանց Անոր կամացու գիտութեան եւ ոչ գլխոյ մազ մը երկիր կ'իյնայ..."

"Պ'իտ դիր, Ա՛րտաշէս, մտիկ ըրէ, ինչ է ան աղաղակը, ան հեռուէն եկող հնչիւնները"։ Կամաց կամաց թռչող հեծելոց դունդ մ'աւելի աղէկ երեւնալու սկսաւ, որուն բերնէն "Ցաղթութիւն, յաղթութիւն, ձայնը կը թնդար։ Վահան՝ որն որ նոյն վաշտին առաջնորդն էր, կարծես թէ թեւ առած՝ օդի մէջ կը սրանար ու շատ հեռուէն իր մայրը տեսնելով.

"Բարեկամք, գոչեց, ան երկու պատուողներէն մէկը Ձուիկ մայրս է, ան է,,. ու մէկալներէն բաժնուիլ կ'ուզեր եւ երթալ մօրն առողջութեան ուրախակից ըլլալ, մեծ յաղթութիւններն աւետել եւ վարդայ գալուստն ալ յայտնել: Սակայն Հրահատ Կամսարականը զինքը չթողուց. "Բարեկամ, ըսաւ, գուցէ Ձուիկ իր ծանր հիւանդութենէն նոր ելած ըլլայ. կրնան իրեն այսպիսի արտաքոյ կարգի ուրախութեան դէպքեր մեծ վնաս ընել,,: Վահան՝ Կամսարականին խօսքերուն անսաց, յառաջ երթալու տեղ՝ կամաց կամաց ետ քաշուելու սկսաւ:

Վահանայ գնդէն շատ հեռու չէր մէկալ եւբեւելի քաջայ խումբն ալ, որուն մէջէն նոյնպէս Շաւարշ, որ դեռ Վահանայ եւ ուրիշ շատերուն ալ անծանօթ էր, կը փափաքէր յառաջ երթալ շատ տարիներէ վեր չտեսած քոյրը տեսնել ու այնչափ ժամանակուան հեռաւորութեան դառնութիւնը մէկ վայրկեան մէջ քաղցրացնել. բայց զինքն ալ Ներսէհ արգիլեց ու աղաչեց որ քաշուի բազմութեան մէջ պահուըտի:

Երեկոյ գնդերն ետեւէ ետեւ կը մօտենային: Ձուիկ ու Արտաշէս իսկզբան կը վախնային որ եկողները թշնամիք չըլլան. սակայն վախը շուտ մ'արտասուախառն ուրախութեան փոխուեցաւ, վասն զի ծանօթ մարդիկ էին մօտեցողները: Մէկէնիմէկ Արտաշէս "Վահան, եղբայր,, պոռալով վազել կ'ուզեր. Ձուիկ "Արդեակ, սիրելի Վահան, դուն ես եղեր,, գոչելով՝ անոր երթալ կը բաղձար: Բայց դեռ երկուքն ալ իրենց տեղէն չշարժած, Վահան թռաւ անոնց հասաւ ու մօրը գիրկն ինկաւ. "Ա՛խ, Աստուած, ըսաւ մեղմ ձայնով, ինչ երջանիկ վայրկեան է աս, ինչ անսահման ուրախութիւն, չէի կարծեր, ցանկալի մայր, որ մէյ մ'ալ տեսնեմ զքեզ. չէի յուսար որ զքեզ տեսնելու արժանի ըլլամ,,: Վահան սառնք զըուցեց ու լռեց: Մայր եւ որդի լուութեան մէջ ընկղմեցան. իրենց սրտերն առատ ցնծումով զեղուած էին, անոնց

լեզուն քաղցր խօսքեր բխելու տեղ՝ աչուըներն անոյշ աղբիւրներ կը բխէին:

Ա՛ս տեսարանը շատ, շատ երկայն տեւեց, մինչեւ որ Վահան նորէն լուութիւնը կտրեց ու մայրը պատրաստելու համար այսպէս սկսաւ. "Սիրելի մայր, քու ուրախութիւնդ դեռ կատարեալ չէ, մինչեւ հոս գալու աշխատութեանդ պէտք է որ ուրիշ հատուցում մ'ալ ըլլայ:

"Ա՛խ, որդեակ մեծ է զքեզ դարձեալ տեսնելուս ուրախութիւնը. բայց եթէ կարելի է նէ՝ պատմէ ինծի ուրիշ լուր մ'ալ, որով խրախութիւնս կատարեալ ըլլայ կամ որպէս զի Աստուծոյ աւելի շնորհակալ ըլլամ՝ մեզի ըրած հաղարումէկ բարերարութեանցը համար:

"Նախ գոհութիւն տանք Աստուծոյ, պատասխանեց Վահան, որ աս յաղթութիւններն ալ մեզի շնորհեց. ասկից զատ . . . պատրաստուէ, մայր, ուրիշ հաճոյական լուր մ'ալ: Եղբայրս, . . . Վարդ՝ անուշահոտ ու առաքինին, Աստուծոյ օգնութեամբը, ես ալ կերպով չեմ գիտեր, խիստ կապանքներէ ու չղթաներէ, զարհուրելի բանտէ մը եւ ամրապարիսպ տեղերէ, այնչափ սպարափակ պահապանաց գնդերէ ու թշնամեաց երկրէն ազատելով՝ Հայաստան եկաւ. հոս, սիրելի մայր, աս տեղս զինքը կը տեսնես ու կը գըրկես. կարծեմ աս դաշտէն շատ հեռու չէ:

"Ի՛նչ, կանչեց զարմանալով Ձուիկ, հեռու չէ: Ջրուցէ, ո՛ւր է. ո՛ւր է. երթամ զինքը գտնեմ. . . : Ա՜հ, ցանկալի Վարդ, ո՛ւր ես, ինչո՞ւ կը ծածկես զքեզ. եկուր. մի վախնար որ պլլայլելով վնասեմիմ. . . բարեկամներ, կ'աղաչեմ հոս կանչեցէք . . . ,,:

Ա՛ս գորովալիր խօսակցութեանատեն, գեղեցիկ ու զարդարուն, իշխանական ու վայելչագեղ զինուորական հագուստով՝ ձիւնահեր ազնիւ ծերունի մ'եկաւ մէջտեղը կեցաւ եւ ուրախութեամբ ամենուն սիրոյ ողջոյն մը տուաւ: Ասոր վրայ ամէն մարդ, մանաւանդ Վահան ապշած կը նայէր, եւ իր սրտին մէջ

սիրոյ ազդեցութիւն մը գրգռուած, ան ծերունւոյն ճակտին վրայ մերձաւորութեան կնիքը դրոշմուած կը տեսնէր: Աքանչելի ծերոյն աչաց վրայ արտասուքը կը դողդողար. ինքն ալ ընելիքը չէր գիտեր. որուն վազէ, զով գրկէ, թէ մէկը թէ մէկալն ու բոլոր անծանօթ մերձաւորներն ալ իրեն ով ըլլալը գիտնալ կ'ուզէին: Վերջապէս շարժեցաւ ինք ու Զուիկայ դէմ գնաց եւ ուրախութեան աղաղակով մը ,,Քոյր, սիրելի Զուիկ,, կանչելով, անոր ծոցն ինկաւ. անկից թռաւ Վահանին ու զինքը գորովոյ համբոյրներով համբուրեց: Կու լար ու կը հեծեծէր բախտաւոր ծերունին իր քաջ քեռորդւոյն կուրծքն ընկղմած, վասն զի կը տեսնէր որ Վահանայ ապշութիւնը սաստիկ էր, անոր յորդառատ ոդբը զինքը կ'ողողանէր, եւ իրարմէ բաժնուելու համար ժամեր ու ժամեր պէտք էր:

,,Պատուական աղնիւ ծերունի, ինչ ըսիք. արդեօք ճշմարիտ է: Ես ձեր քեռորդին. դուք իմ մօրեղբայրս. ինչպէս կրնայ ըլլալ. արդեօք երազ կամ տեսիլ կը տեսնեմ, սո՞դղ է . . . Հապա ինչո՞ւ համար յառաջագոյն չծանուցիք ինծի: Ես, սիրելի Շաւարշ, ես շատոնց զձեզ գերեզման կը կարծէի . . .: Դուք Վարդ եղբօրս ազատիչն ու դայեակը չէ՞ք,,:

,,Այս եմ, ցանկալի Վահան, պատասխանեց Շաւարշ. դեռ կենդանի եմ, տեսիլ ու երազ չես տեսներ. Շաւարշ մօրեղբայրդ է տեսածդ: Ես ան ատեն զՎարդ՝ մանուկ ազատեցի. Վարդ հիմայ գիս՝ ծերունի ազատեց,, ըսաւ ու նշան մը տալով՝ մէկէն բազմութեան մէջէն՝ վայելչագեղ ու հրեշտականման, խայտուն ու բարձրահասակ երիտասարդ մը սրացաւ. գոչելով ու ոստնելով Զուիկին գիրկն ինկաւ. ,,Սիրելի մայր, աղնիւ մայր. ա՜հ, քանի՜ ամաց շրջաններ անցան որ չտեսայ զքեզ. կամ ան մանկութեան հասակին մէջ ինչպէս տեսայ. այսու ամենայնիւ դուն ես, ցանկալի՜ մայր. սիրտս կը սիրէ զքեզ, միտքս կը ճանչնայ զքեզ . . .:

,,Ո՜հ, երկինք, երկինք, պոռաց ան ատեն Զուիկ

քու քովդ եղած երջանկութիւնները հիմակուընէ՞ մեր վրայ կ'ուզես զեղուլ . . .: Արդեօք վերին ճաշակն ինչ պիտ'որ ըլլայ: Ուրեմն ալ փափաքելու բան չմնաց . . . հազիւ կը հաւատամ որ Վարդ սիրելի որդիս հոս է եւ կամ ու ծոցիս վրայ կութինած,,. ըսաւ եւ զՎարդ նոյնն համբուրելով՝ անկից բաժնուեցաւ: ,,Դուն ես, սիրելի, սիրուն որդեակ, կրկնեց Զուիկ, սիրտս իմաց կու տայ: Ա՜խ, գիտնայիր որ քանի՜ ու քանի՜ արցունք թափեցի քեզի համար. բայց ալ դադրեցան. ասկից ետեւ ալ սրտնչելու նիւթ չունիմ, փափաքելու բան չունիմ . . . այսուհետեւ մէկ բան միայն կը խնդրեմ Աստուածմէ՝ երթալ զինքը տեսնել, անձկալի Հմայեակիս հետ միանալ,,:

Զուիկ իր խօսքերուն մէջ ցաւալի յիշատակ մ'ալ մէջ բերաւ, սակայն ոչ ինք կատարեալ եւ ոչ ալ մկալնոնք անոր միտ դրին. անոր համար ինքն ալ նորէն առաջին խրախութեան մէջ ընկղմած. ,,Գնա, որդեակ, ըսաւ Վարդին, աճապարէ՛ քու մօրեղբօրդ Շաւարշին բազուկներն ինկիր, վասն զի ան ալ Աստուած մեզի շնորհեց,,:

Վարդ անմիջապէս վազեց զՇաւարշ գրկեց, իր սիրելի մնուցչին ու հօրը ձեռուըները կրկին եւ կրկին համբուրեց. եւ մէյ մը մօրն ու եղբարցը կը վազէր, մէյ մը Շաւարշին ու երուանդունւոյն կը դիմէր: Ազնիւ ծերունին ալ երբեմն ասոր երբեմն անոր կ'երթար եւ շատ տարիներէ վեր չտեսած բարեկամներն ալ ողջունելէն ետեւ, նոյն կանաչագեղ դաշտին վրայ ծունկ եկաւ, ձեռուըներն ու աչուըներն երկինք վերցուց. իր օրհնակին բոլոր բազմութիւնը հետեւելով՝ մէկերիս վայրկենի մէջ լռութիւնը տիրեց: Գաշտը՝ ատաճար, անոնց սիրտը խորան եղած էր, ուսկից որ ե-ուանդնալից պաղատանքն ու շնորհակալութիւնը կը բխէին ու սրտին խորին անդունդներէն երկինք կը բարձրանային: Ասոր նկարը մտաց առջեւ ունենալու համար, նոյն սրտաշարժ ու շքեղ տեսարանին հանդիսատես ըլլալու էր:

Մամիկոնեանց ուրախութեան լուման աս էր. այնուհետեւ մայր ու որդիք, ազգականք ու բարեկամք Մամիկոնեանց ապարանքն երթալու առեն, ամենքն ալ առանց բացառութեան՝ ապշութեան ու զմայլութեան մէջ էին։ Վահան՝ որն որ Վարդ եղբօրը գալուստը գիտեր ու մեկալներն ուրախացընել ու ապշեցընել կ'ուզէր, անոնցմէ քիչ չշարժեցաւ։ Բոլոր Հայոց աշխարհքը նորանոր յաղթութեանց ու Վարդայ գալաւեան լուրը լսելով՝ ուրախութեան օճներ ու հանդէսներ կը կատարէր։ Ամենուն բերանը քաջ Վահանայ անունն էր որն որ կրօնի ազատութիւնը նորէն հաստատեց, մեծին ու պզտիկին խօսքերը Վարդայ Մամիկոնենոյ հրաշալի ազատութեան վրայ կը դառնային։

Վարդ իր հայրենի տունը հասնելէն ետեւ, պատմել տուաւ իր սիրելիներուն իրենց պատմութիւնը. շաբաշէն լսած աղէտալի դէպքերն ու նկարագրութիւնները նորէն լսեց. ամենէն ետքն ինքն ալ նկարագրեց իր աքսանէզի արկածները, որոնց վերջը Աստուծոյ հզօր բազկաւը տեսած էր։ Ուստի երբեք մոքէն չէր հաներ իր զարմանալի երկրորդ Հօրն ու դաստիարակին ան խօսքերը՝ զորոնք իրեն շատ հեզ կրկնած էր. «Ինչպէս՝ Աստուած, կ'ըսեր տակէտ ծեր բունին, երկնից կամարին վրայ աստեղաց ընթացքն բնել կու տայ, ինչպէս՝ ծովու եղերքին վրայ եղած անթիւ անհամար աւազը կը համրէ ու անոնց թիւը գիտէ, նոյնպէս մարդկան անչափ բազմութիւնը ձեռքէ չի թողուր, անոնց ամենուն կարօտութիւնն ու վիշտը ճանչնալով կը հոգայ»։

Վարդ այնուհետեւ իր սիրելիներուն հետ շատ երջանիկ օրեր անցուց, խաղաղ ու հանգստաւէտ տարիներ տեսաւ. անոնց շատին երկինք երթալէն ետեւ ալ՝ ինք երկայն ամոյ շրջաններ ունեցաւ, որոնց մէջ՝ առաքինի ու հզօր, Մամիկոնեան անուան արժանի ապարապետ ու մարզպան եւ իբրեւ Տարօնոյ փոքրիկ թագաւոր կը փայլէր ու կը ծագկէր։

ՑԱՆԿ

ԳԼՈՒԽ Ա. Մենութիւն	1
ԳԼՈՒԽ Բ. Ցխուր պիլերուան հիւրերը	9
ԳԼՈՒԽ Գ. Ցաւալի բաժանման վայրկեան	23
ԳԼՈՒԽ Դ. Անակնկալ ազատութիւն	31
ԳԼՈՒԽ Ե. Երջանկութիւն ու երկնաւոր պսակ	40
ԳԼՈՒԽ Զ. Ուրախութիւն եւ վիշտ	46
ԳԼՈՒԽ Է. Ցանկարծական տեսութիւն	54
ԳԼՈՒԽ Ը. Ներսեհ Երուանդունեաց ապարանքը	64
ԳԼՈՒԽ Թ. Սասեղ ցաւ ու դայժ մը	74
ԳԼՈՒԽ Ժ. Աւազակաց բոյն	84
ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Վրէժխնդրութիւն ու կապանք	90
ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Քննութիւն	99
ԳԼՈՒԽ ԺԳ. Զեղջ ու թողութիւն	108
ԳԼՈՒԽ ԺԴ. Ցերութիւն ու անջատում	115
ԳԼՈՒԽ ԺԵ. Ուրացութեան գոյժ	122
ԳԼՈՒԽ ԺԶ. Բանտարկութիւն ու ազատութեան նշոյլ	127
ԳԼՈՒԽ ԺԷ. Փախուստ	135
ԳԼՈՒԽ ԺԸ. Կենդանացած խիղճը	142
ԳԼՈՒԽ ԺԹ. Հիւրընկալ ամրոց մը	154
ԳԼՈՒԽ Ի. Կրկին գերութիւն	168
ԳԼՈՒԽ ԻԱ. Կռիւ կռուոց վրայ	176
ԳԼՈՒԽ ԻԲ. Ուրախութեան լուսմը	188

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0248499